

Habakuk (héb. 'bazsalikom v. menta'): 1. próféta. Vsz. Jeremiás próf. kortársa, Júdeában működött. → Habakuk könyvének szerzője. – 2. szintén Júdeában működő, nem író próf., aki Dánielnek enni vitt az oroslánok barlangjába (Dán 14,33–39).

Habakuk könyve, Hab: protokanonikus ósz-i prófétai könyv, a 8. a → kispróféták sorában. – I. Keletkezése. A fölirat (Habakuk próf. imája) vsz. későbbi időből való. Nem kétséges, hogy a Hab 1,2–4-nek az 1,12–17 a folytatása (sirató); a közbülső részt (1,5–11) nagyon korán bizonyos fokig zavaró betétnek tekintették; némelyek ki is húzták, mások máshova (a 2,4 után) iktatták be a szövegbe v. helyesbítették (1,6: a káldeusok helyébe a makedóniaiakat = kitteusokat iktatva). H. Schmidt szerint az 1,2–4+12–13a+3,17–19 egyéni panaszdal, amelynek kifejezetten jogi terminológiáját nem lehet idegen hatalomra vonatkoztatni, így a panaszdal máshova tartozik, nem a próf.-tól való, valaki más illesztette a kv. elejére és végére. Ma visszatérnek az exegéták ahhoz a fölfogáshoz, hogy az 1–2. f. egységet alkot. Ami a 3. f.-et illeti: a fölirat, a hozzáfűzött utasítás, valamint a selah kifejezés (3,3.9.13) alapján liturgikus használatra lehet következtetni. Egy ideig úgy gondolták, hogy egy kultikus használatra szánt énekeket tartalmazó kv.-ből került ide, de aztán az a nézet vált általánosabbá, amely szerint épp fordítva: Habakuk próf.-tól vette át a himnuszt a liturgia, s talán kiegészítette a befejező résszel (3,17–19). Az, hogy az 1QpHab csak az 1–2-re vonatkozik, még nem szól a 3 hitelessége ellen. E fejezet eltérő műfaja kevésbé felelt meg az allegorizálásnak. – Keletkezése időpontját illetően eltérnek a vélemények. Némelyek a káldeusokat másként olvassák, és ebből következően a perzsa, makedón időből, sőt a Makkabeusok korából valónak gondolják. Az exegéták zöme azonban kitart a káldeusok olvasata mellett, és a káldeusok elődeit, az asszírokat v. Nechó fáraót, ill. magukat a káldeusokat érti a támadókon. Eszerint ~ Kr. e. 600 k. keletkezhetett. – II. Tartalma. A próf. 2 panaszára (1,2–4,12–17) ad Jahve választ (1,5–11; 2,1–5); a 2. válaszhoz 5 jaj (= átok) csatlakozik (2,6–20); mindegyik jajnak valamilyen törv.-sértés az indítéka, az utolsó kivételével (2,18–20), amelyet némelyek nem tartanak eredetinek. Ezután egy himnusz (mások szerint himnikus formába öltöztetett látomás) következik Jahve dicsőítésére, aki megmutatkozik a bűnösökkel szemben (3). – III. Tanítása. A próf. üdvösséget hirdet: a népet nem fenyegeti, nem figyelmezteti, a szorongatás kívülről éri őket. A Jozija által kezdeményezett megújulás után kemény próbát kellett a nép hitének kiállnia. A próf. panaszkodik, hogy Isten elnézi az ellenség garázdálkodását. 2 válaszában Jahve rámutat igazságosságára: hívei fölött tartja kezét, egy erőszakra és gögre alapított birodalom soha nem maradhat fenn színe előtt (1,11; 2,4). Ez arra indította Habakukot, hogy átkot szórjon az elnyomókra (2,6–20), Isten iránt pedig rendíthetetlen bizalmat tanúsítson (3). Jövendölése magvát a 2,4 tartalmazza: az igaz élni fog hűsége, Jahvéhoz való ragaszkodása jutalmául. Erre épül Pálnak a hitre vonatkozó tanítása (Gal, Róm). – Szövegkritikailag figyelmet érdemel az a Habakuk-tekercs, amely az 1. sz. kumráni barlangból került elő (1QpHab). Tartalma: Hab 1–2 (idézet formájában), allegorikus magyarázattal; → Kumrán.

Hábor: Gozán folyója; az Eufrátesz mellékfolyója a bal parton (2Kir 17,6; 18,11; 1Krón 5,26). Ma: Chabur.

háború: Az ÓSz-ben, miként a régi araboknál, a ~nak, legalábbis a királyság előtti időkben vallási jellege volt. A ~ban Izr.-nek az volt a kötelessége, hogy Jahve „izzó haragját” kitöltse az ellenségen (1Sám 28,18). Izr. fiai szt.-nek tekintették a ~t (Jer 6,4; Mik 3,5; Jo 4,9), kultikus tisztasággal készültek rá, így pl. tartózkodtak a nemi érintkezéstől (1Sám 21,6; 2Sám 11,11). Jahve, mint a Seregek Ura (→ szabaoth) maga adta a parancsot a ~ra (Iz 13,3; Jer 51,27), ott volt v. maga, v. a → ládája Izr. fiaival a táborban (Szám 14,42; MTörv 23,15; 1Sám 4,7; 2Sám 11,11), számba vette, vezényelte a sereget (Iz 13,4). Jahve volt Izr. → hadijelvénye (Kiv 17,15), pajzsa és kardja (MTörv 33,29), harcosa (Kiv 15,3) és verhetetlen

hőse (Zsolt 24,8). Maga harcolt Izr.-ért (Józs 10,14) azzal, hogy rémületet, zűrzavart támasztott az ellenség táborában, segített Izr. csapatainak (Kiv 23,27 kk.; MTörv 7,20; Józs 10,10 kk.; 24,12). A zsákmány → átok alá esett, azaz Jahvét illette; Izr. ~i Jahve ~i (Kiv 17,15; Szám 21,14; 1Sám 18,17; 25,28), Izr. ellenségei Jahve ellenségei voltak (Bír 5,23.31). Később a királyok vezették Izr. harcait (1Sám 8,20); de előbb megkérdezték Jahvét és áldozatot mutattak be (pl. 1Sám 14,37). → erődítés, → fegyverek, → hadifogoly, → ostrom, → sereg, → Templomtekercs. – Az ÚSz-ben többé nem „szt.” a ~, hanem olyan dolog, amire föl kell készülni (Lk 14,31; 1Kor 14,8; Zsid 11,34). Jak 4,1 fölteszi a kérdést, hogy azok körében, akik hisznek, miért vannak háborúságok. Egyébként csak eszkatologikus értelemben esik szó ~ról: az Úr újraeljövetele előtt ~k lesznek a földön (Mt 24,6), és a Jel végső harcában (9,7 kk.; 11,7; 12,7.17; 13,7; 19,19; 20,8) mindkét hatalom fölkészül „a mindenható Isten nagy napjára” (16,14).

Hacacon-Támár: helység a Holt-tengertől D-re. A Ter 14,7 szerint amalekiták és amoriták lakták. A 2Kron 20,2 En-Gedivel azonosítja. Helyét a mai En el-Arus mellett, a Negeb-sivatag D-i peremén kell keresni. → Támár.

Hacarmavet: arabok lakta vidék az Indiai-óceán mentén; ma Hadramaut. Az ókorban áloé-, mirha- és tömjénkiviteléről volt ismert. A bibliai földrajzban a szemiták földjéhez számították (Ter 10,26; 1Kron 1,20). → szabeusok.

Hacerot (héb. 'majorság'): Izr. fiainak egyik állomáshelye a pusztában (Szám 11,35; 33,17 kk.). Itt lázadt fel Áron és Mirjam Mózes ellen (12,1–16). Rendszerint En-Hadrával azonosítják, amely a Sínai-hegy és az Akabai-öböl közti út mentén fekszik.

Hacor: város Galilea É-i részén az egykori tengerhez vezető út (→ Via Maris) mentén. Józs 11,1–13: Józsué megtámadta és legyőzte ~ királyát, Jabint és szövetségeseit. 1Kir 9,15: Salamon kiépítette. 2Kir 15,29 kk.: Tiglat-Pilleszer betört Izr.-be és ~t is elfoglalta. 1Mak 11,67–74: II. Demetriosz ellen hadba vonulva Makkabeus Jonatán ~ síkságán táborozott. – A várost Kr. e. 2700–150 között lakták. Nevével először egy Kr. e. 18. sz.-ből való egyiptomi szövegben találkozunk. Virágkorát a hikszoszok idejében élte; ekkor az ország legnagyobb városa volt (lakosainak száma elérte a 40 000 főt). A mari szövegek úgy említik mint fontos útvonalon fekvő várost. A III. Tuthmószisz, II. Amenophisz és I. Szethosz által legyőzött városok listáján és az → amarnai levelekben is szerepel. A késő bronzkori várost Józsué rombolta le (Kr. e. 1230 k.). – Ma Tell-Hacor, arabul Tell el-Kedach. Az ásátások során (1955–58, 1968–69) felszínre került: kapu, falmaradványok Salamon idejéből, citadella, oszlopos raktárépület Acháb korából, villa Jerobeám idejéből, 30 m mély ciszterna, 25 km-es alagúttal (Kr. e. 9. sz.).



63. Kánaáni szentély Hacorban. Az ülő alak vsz. istennő. Tőle a harmadik kövön a kezek vsz. a holdisten felé nyúlnak. Kr. e. 14–13. sz.

Hadad, Add: **1.** az időjárás és a növényvilág akkád istene. Kultusza Mezopotámiában a Kr. e. 3. évezred végétől igazolható, Föníciában a hellén korig virágzott. Az ÓSz-ben csak különféle nevek elemeként fordul elő (→ Benhadad, → Hadad-Ezer, → Hadad-Rimmon). – **2.** edomita, Badad fia, Avit királya, aki legyőzte a midianitákat (Ter 36,35; 1Krón 1,46). – **3.** edomita, Mehetábel férje (Ter 36,49; 1Krón 1,50). – **4.** edomita királyfi, aki Dávid győzelme után Egyiptomba menekült. A fáraó felkarolta, hozzáadta a feleségének, → Tachpenesznek a hűgát feleségül. Dávid halála után visszatért Edomba és felszabadította hazáját (1Kir 11,14–2.25b).



64. Hadad isten Azarhaddon babiloni király pecséthengerén. Alakja Mardukhoz hasonlít, ismertetőjegye a kezében tartott háromágú villám. Két mesebeli állatot tart pórázon

Hadad-Ezer (héb. 'Hadad segítség'): arám király, Rechobnak volt a fia, és Coba fölött uralkodott. Dávid legyőzte (2Sám 8,3–10; 1Krón 18).

Hadad-Rimmon: A Zak 12,11 („mint Hadad-Rimmon gyásza Megiddó mezején”) alapján Szt. Jeromos város nevéként értelmezte, és a későbbi Maximianapolisszal (ma el-Leddzsun) azonosította, de valószínűbb, hogy egy istenség neve volt. Hadad neve összekapcsolódott egy vele rokon arám istenség nevével (→ Rimmon), akit Damaszkusz fő istenének tekintettek (vö. 2Kir 5,18). Zak 12,11 utalás a növényzet istenének évenként megtartott kultikus siratására.

Hadassza: → Eszter.

hádesz (gör. 'a láthatatlan'): a gör. mitológiában eredetileg az alvilág istenének neve, később az alvilágot is ~nak nevezték. A LXX-ban a ~ a héb. seol megfelelője, amely a halottak végérvényes nyugóhelye (→ holtak országa). Azzal, hogy a bűnhődés gondolata kibontakozott, és a lélek halhatatlanságát illető hellén felfogás beszűremkedett a zsidó antropológiába, a ~ fogalma is módosult. Ez az ÚSz-ben is érzékelhető. Miként az ÓSz-ben a seolt, az ÚSz-ben a ~t is a föld mélyére helyezték (Mt 11,23: a magyar fordításban pokol; 12,40; Lk 10,15: alvilág; Ef 4,9); az ember tehát leszáll a ~ba (Mt 11,23; Lk 10,15; vö. Róm 10,7). A ~ kapui (Mt 16,18: az eredetiben) halált és a pusztulást jelképezik; a rabbinista

irodalomban gyakran találkozunk a kifejezéssel; ez ősi K-i felfogást tükröz, amely szerint a ~t városnak kell elképzelni. 12,40; ApCsel 2,27.31 (Zsolt 16,10 idézése); Róm 10,7; 1Kor 15,55 (több kéziratban), Ef 4,9; Jel 6,8; 20,13 kk.: az összes halott tartózkodási helye, jóké és rosszaké egyaránt. Lk 16,19–31: Lázár megpihen Ábrahám kebelén (értsd: az igazak tartózkodási helyén), de lehet ez a → Paradicsom is, amely az égben van, ahol a lelkeknek a feltámadásig vigasztalásban van részük. A feltámadással az idők végén a ~ is megszűnik (Jel 20,13 kk.); szerepét a bűnhődés helyeként a → Gehenna veszi át (19,21; 20,14 kk.).

Hadid, Adida: város → Sefelában. Először III. Tuthmószisz városok nevét tartalmazó jegyzékében találkozunk vele; a Bibliában csak a fogság utáni időből való kv.-ben (Ezd 2,33; Neh 7,37; 11,34) szerepel. Makkabeus Simon megerősítette és itt ütött táborát (1Mak 12,38; 13,13: Adida, Adila; Vg: Addus) Trifonnal szemben.

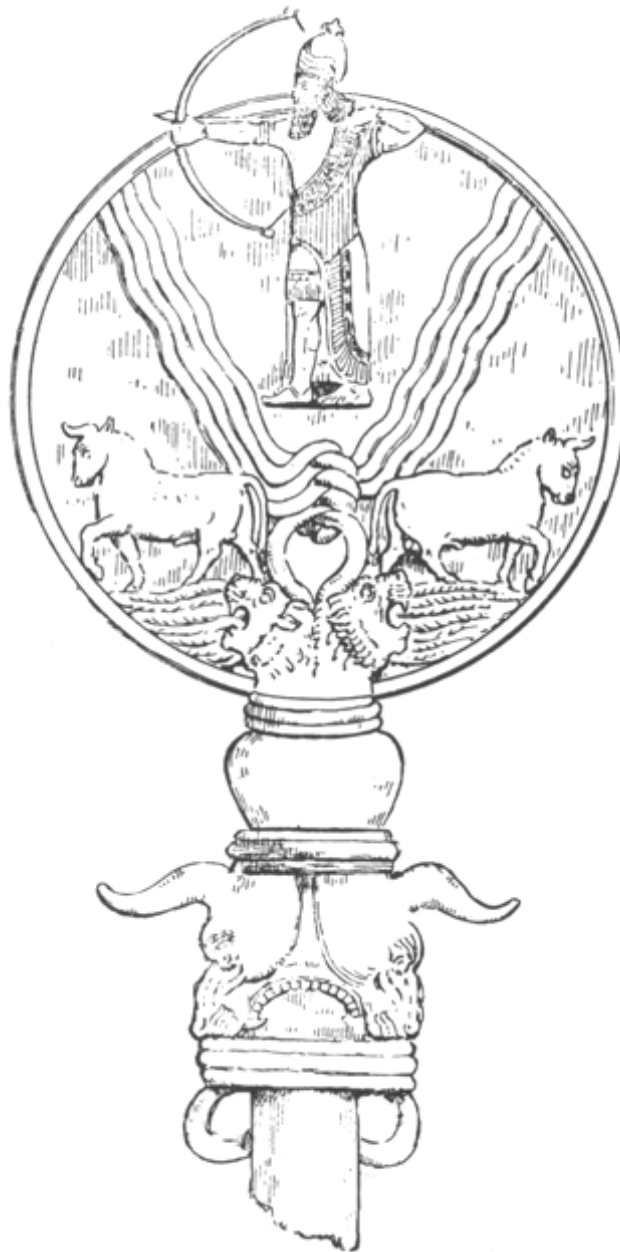
hadifogoly: Az ókori K-en a durva szokások lehetővé tették a foglyul ejtett férfiak megcsonkítását (Bír 1,6; Jer 52,11), megölését (Szám 31,7; MTörv 20,13 kk.; 1Kor 20,39 stb.) és a feldarabolását is (Józs 10,26 kk.; 1Sám 17,54; 31,9). A hadifoglyot később → rabszolgának is el lehetett adni (1Mak 3,41). Egyébként a saját népükből valókat Izr. fiainak nem volt szabad rabszolgának eladniuk (MTörv 24,7; Lev 25,42 kk.; 2Kron 28,8–15). A nők és a gyerekek a győztesek zsákmányai lettek (Bír 5,30); nemegyszer előfordult, hogy felnyitották a várandós anyák hasát és a csecsemőket is megölték (2Kor 8,12; Iz 13,16; Oz 10,14; Ám 1,13; Zsolt 137,8–9); még saját népük körében is (2Kor 15,16). A MTörv 20,10 kk. megkísérli a → háború humanizálását; ha egy város megadta magát, akkor lakosai életben maradhattak, csak adófizetésre és robotra kényszerítették őket. A 20,12 kk. igazolja a régi szokásokat. A Lachis ostromát (Kr. e. 700 k.) ábrázoló relief szerint Szancherib foglyul ejtett asszonyokat hurcolt el. → száműzetés.



65. III. Ramszesz halotti templomában négy nép fiai láthatók egy reliefen hadifogolyként. Balról jobbra: libiai, szemita, hettita, filiszteus, szemita

hadijelvény: A → sereg egybegyűjtésére szolgált. Amikor háborús veszedelem fenyegetett, magasra tűzték, hogy minél messzebről lehessen látni. Ilyen értelemben állhat az Izáj törzsökéből származó sarj zászlóként a népek előtt (Iz 11,10 kk.). Izr. fiainak táborában egyébként minden → törzsnek saját ~e volt (Szám 2,2), de hogy ezek milyenek voltak, arról

semmi biztosat nem tudunk (K. Galling állatfigurákra gondol). Az istenségnek – mint Egyiptomban és Asszíriában – saját ~e volt (Kiv 17,9–12.15 kk.). E részlettel és a 32,1 kk.-vel kapcsolatban (aranyborjú) C. Schaeffer egy ugariti analógiára, egy bikaistent ábrázoló ~re hivatkozik. Galling fölveti a kérdést, vajon nem Dávid pajzsának hatszögű geometriai formája, az ún. Dávid-csillag szolgált-e valamikor a királyi ház ~éül. A ~ eredetileg fémből készült; szövetből (kelméből) csak a perzsa időtől csináltak zászlót.



66. Asszír hadijelvény. Napkorongban íjat megfeszítő istenség. II. Szárgon idejéből

Hadorám: → Adorám.

Hadrak: az arám Lais fejedelemség, a későbbi Hatarikka asszír tartomány fővárosa. Zak 9,1: Damaszkusszal együtt szerepel.

haftara: → perikópa.

Hágár: Sára egyiptomi szolgálója, Izmael anyja. Ter 16,1–16; 21,9–33: Sára féltékenységében eltaszította ~t és Izmaelt; 25,12: ~ az ősanja az izmaeliták 12 törzsének

(ahogy Nachor felesége a 12 arám törzsnek, Jákob felesége Izr. 12 nemzetségének); → Arábia. Mint olykor a korai zsidó iratok, az 1QapGn 20,32 alapján is föltehető, hogy ~ a fáraó lánya volt, akit apja Sárának adott. – Pál ap. Sára és ~ példáján rámutatott: hogyan viszonylik egymáshoz az Ó- és az ÚSz, a zsidóság és a kereszténység (Gal 4,21–31): ~ (= Sínai) az ÓSz-et jelképezi; fiai nem szabadok, a törv. kötelezi őket; velük szemben Sára, a szabad asszony az ÚSz népének jelképe. Pál tehát ~t (nem Sárát) tekintette a zsidóság ösanyjának, és a judaistáknak a testi származásra és emberi okoskodásra épített üdvösségtanával szemben megfogalmazta a keresztényeknek Isten kegyelmére és az ember föltétel nélküli hitére támaszkodó üdvösségrendjét (→ megigazulás). Lehet, hogy a Sínai-hegy Arábiához (= Izmael országa) tartozása indítékul szolgált Pálnak. → hagiták.

haggada, arámos változatban aggada (a higgid szóból): szorosán véve 'kijelentés', az, amit az Írás mond, tágabb értelemben a zsidó hagyományból mindaz, ami nem vallási törv. (→ halacha). Valójában a ~ teol.-i → szentírás-magyarázat, és így az erkölccsant is felöleli, sőt a halacha teol.-i magvára és hátterére is kiterjed. Tárnya az életnek és a hitnek minden területe. A ~ kora minden irodalmi eszközt (monda, hasonlat, szavak egybecsengése, diatribe stb.) felhasználja, bőven merít a környező világ irodalmi anyagából, de megfelelően átfórmálva mindent a közlendő teol.-i tartalom szolgálatába állít. Módszertani szempontból a ~ rendszerint az Írásból indul ki, ezt alkalmazza az adott életkörülményekre, majd visszatér az Írás szövegéhez, mégpedig egy teol.-i csattanó formájában. A ~ az Írás általános közléseit tört.-i keretbe foglalja: az üdvösség tört.-ének egy adott helyzetéhez kapcsolja. Gyakran alkalmazza a hermeneutika bizonyos szabályait (Eliezer rabbi 32 szabálya), de ezek csak formai eszközül szolgálnak a teol.-i tartalom kifejtéséhez. A furcsa kifejezőmód gyakran elfödi a tartalom mélységét. A ~ lényege szerint kerügmaticus exegézis és így szemben áll a történelmietlen allegorizálással. – A ~ csírájában már az ÓSz-ben is föllelhető, sőt szerkesztése módjában is: a teol.-i szempontoknak megfelelően kerültek egymás mellé a különféle hagyományok; a misztikus anyag tört.-i keretbe került; az általános események teol.-i értelmezést kaptak; a nevekhez magyarázatot fűztek (vö. pl. Ter 2,23; 3,20; 4,1; 11,9). Később a zsinagógai prédikáció lett a ~ fő alkalmazási területe. Virágkorát a rabbik idején (Kr. u. 1–5. sz.) érte el, különösen Palesztinában; Kr. u. 1000 után csaknem teljesen kihalt. Ezután már csak a nyomaival találkozunk (pl. a hasszidista elbeszélésekben). Eredetileg csak szájhagyomány révén terjedt, de később folytatásos v. válogatott magyarázatok formájában leírták (→ Midrás), ill. gyűjteményekbe foglalták őket. A → Targumokban is föllelhetők a ~ lecsapódásai.

Haggit (héb. 'ünnepen született leány'): Dávid felesége Hebronban, Adonija anyja (2Sám 3,4; 1Krn 3,2; 1Kir 1,5.11; 2,13).

hagiografa (gör. 'szent iratok'): Szt. Jeromos nyomán a → ketubim megfelelője.

Hagmelana: → Ekbatana gör. neve.

hagiták: beduin törzs a szíriai pusztában. Hogy kapcsolatba hozható-e → Hágárral, az kérdéses. Saul idejében Izr.-nek azok a törzsei, amelyek a Jordántól K-re telepedtek le, harcban álltak a ~kal (1Krn 5,10.19). Dávid uralma alatt a hagitá Jaziz volt a királyi nyájak felügyelője (27,31). Zsolt 83,7: a ~ együtt szerepelnek az izmaelitákkal, Moábbal és Edommal.

hagyomány: teol.-i értelemben hitet követelő üzenet közvetítése, rendszerint szóbeli úton. Tartalma független a közvetítőtől, aki csak hordozza a közölt tényeket. A gör. megfelelő (paradósizsz) többnyire a tartalomra vonatkozik, de ritkábban magát a folyamatot is jelölheti. Rokon kifejezések: paradoké, depositum (1Tim 6,20; 2Tim 1,12.14) v. martürion (ApCsel 4,33; 1Kor 1,6; 2Tim 1,8; → tanúság). – Már az ÓSz-ben szokásban volt a vallási értéket

továbbadni. A papság közvetítette a → Tórát, amelyhez igazodni kellett (MTörv 17,18; 19,7–13; 31,9; Ag 2,11 kk.; Mal 2,7). Ezdrás pap, aki különösen is buzgólkodott a mózesi törv. ügyében (Ezd 7,6.10.25), a kapott értékeket a Tórában jártas írástudókra bízta (Neh 8,7,9: leviták). Ezek körében csakhamar kialakult a szóbeli Tóra, megkülönböztetésül a leírt Tórától. Az írástudókat, akik zömükben nem papok voltak, a farizeusok felkarolták; lehetséges, hogy a szaduceus papi családok hatásának, ill. hatalmának csökkentésére, akiket a Hasmoneusok támogattak. Maga a kifejezés (tradidi quod et accepi) a hellenista korban (talán a Makkabeusok idejében) jöhetett létre a zsidóság körében: megfogalmazásában jellegzetesen zsidó, de nyomokban hellén hatás is érződik benne. – A zsidó ellentétpárok, mint továbbadni és átvenni, mondani és hallani, adni és kapni betekintést nyújtanak magába a folyamatba. A tanító rabbi apának tekintették, aki ad, ajándékozik, a hallgatóság (= a tanítványok köre) viszont a megajándékozott fiú volt, az, aki kapott. A tanítónak először is meg kellett neveznie a forrást, aztán amit mondott, azt a Teremtőnek (az Igének) nevében kellett mondania, és csak azt adhatta tovább, amit hallott (vö. Iz 53,1; Jer 49,14); Abd 1: az ún. semuah – a magyar fordításban az üzenet – az, amit a próf. hallott. Így tehát a ~t → haggada (teol.-ilag) v. → halacha (erkölcsileg) formájában a legnagyobb pontossággal adták tovább (mintegy megismételve; → Misna). – A hellenista hatást az újabb kutatók is tagadják, de szembeötlő, hogy a ~ fogalmát gör. műszó jelöli. A paradózsisz a hellenizmusban a. m. 'titokzatos, szakrális tanítás'; a kifejezés itt valójában a misztériumkultusz „misztikus” ~ára utal: aki ezt a ~t átvette, az beavatottnak számított. A szt. aktus kétséget kizáróan egy szt. isteni üzenet közléséből állott (Kol 2,3 és 1,26; vö. Bölcs 14,16). – Az ÚSz-ben a szinoptikusok által használt kifejezés: „az ősök hagyományai” (Mk 7,5.13) a rabbik ~aira céloz. Ezt a ~t, amelyet Josephus Flavius és Philo is említ, Jézus elvetette, mert ellentétben álltak a természetes erkölcsi törv.-ekkel, ezért ezek az ev.-okban úgy szerepelnek, mint a „ti hagyományaitok” v. az „emberek hagyományai” (Mk 7,8.9.13; Mt 15,3.6). – Pál leveleiben a rabbinista ~ világos megfogalmazást kapott; az ap. jártas volt a zsidó tanításban, és ennek módszereit is jól ismerte (ApCsel 22,1–3; 26,3–5). – a) 1Kor 11,23: egyértelműen a ~ továbbadásának folyamatára utal. Amit Pál kapott, azt adta tovább a közösségnek. Ugyanígy 15,3: Pál azt hagyta a hívőkre, amit maga is kapott. Pál tehát a ~ közvetítője volt. – b) 15,1: itt szembeötlő az ev. és a ~ azonosítása, továbbá a következő versekben a személyes tanúságtétel (15,5–7: szemtanúk; 15,15) és az a hangsúly, amely a szóbeli közlésre, az igehirdetésre esik (15,12). – c) A hallgató „kapja” az áthagyományozott tanítást, mintegy befogadja (a szokásos gör. kifejezés paralambanein: 15,1.3; Gal 1,9.12; Fil 4,9; Kol 2,9; 1Tesz 2,13 stb.); az ap. elvárja tőle, hogy szilárdan kitartson benne, állhatatosan ragaszkodjék hozzá (1Kor 11,2; 15,1; 15,2; 2Tesz 2,15). – d) Fil 4,9: az ap. kevés, de sokatmondó szóval összefoglalja az egész kérdést: „Amit tanultatok és elfogadtatok, amit hallottatok és példámon láttatok, azt váltsátok tettekre”. Pál egész életével „közvetítette” az általa továbbadott ~t; a tanítás befogadása egyértelmű példája követésével, ahogy régen a zsidó tanítvány is mindenben követte mesterét. – Az ÚSz többi kv.-ei hasonló képet mutatnak; vö. Lk 1,2; ApCsel 7,38; 16,4; 2Pét 2,21; Júd 5; Jak 1,19; 2,10–11; 5,10. – A zsidó ~nyal való egyezéseken kívül (pl. a hallás szükségessége: Róm 10,14; Mt 26,13; Mk 16,15; a szellemi atyaság: 1Kor 4,15) a keresztyén ~ talán a hellén misztériumvallással is mutat némi rokonságot (1Tesz 2,13). Ugyanakkor megvannak a maga saját vonásai is. – A ~ a magáról → kinyilatkoztatást adó Istenen alapszik. A ~ közvetítőinek sora Istennel kezdődik (Róm 1,1; 15,16; 2Kor 11,7; 1Tesz 2,2.8 kk.; 1Pét 4,17), Krisztussal folytatódik (Róm 15,19; 1Kor 9,12; 2Kor 2,12; 9,13; 10,14; Gal 1,7; Fil 1,27; Zsid 3,1), majd az ap.-okkal (Jn 15,15; Gal 1,16; 2,2), köztük Pállal (Róm 16,25) és az általuk beiktatott tanítókkal (1Tim 1,3.18; 4,11; 6,20; 2Tim 1,6), utánuk következnek a tanítók által kijelölt presbiterek (öreges) és felügyelők (1Tim 3,2–7; 5,22; 2Tim 2,2), végül a hívők (2,2). A ~ tehát teljesen új értelmet kap: → Isten ígéje (1Tesz 2,13). – A legfontosabb szerep Krisztusé. „Az Úrtól kaptam” szavak (1Kor 11,23) éppoly kevésbé foghatók fel Pál különleges

látomásaként, mint a „nem embertől kaptam vagy tanultam, hanem Jézus Krisztus kinyilatkoztatásából” kitétel (Gal 1,12). E helyeken Pál nem a ~ eredetéről szól, hanem az erőről, amellyel ő mint ap. a ~t továbbadja. Ez az erő a Lélek ereje (vö. 1Kor 15,45; 2Kor 3,17); végső fokon minden ~t a Lélek szentesít. Az ap.-i karizma arra szolgál, hogy aki megkapja, olyan hűen közvetítse, amit Krisztustól kapott, amilyen hűen csak lehetséges.

haj: A hosszú, hullámos ~ dísze volt nemcsak a nőnek, hanem a férfinak is (Bír 16,13.19; 2Sám 14,26), aki hozzá még → szakállt is viselt (Zsolt 133,2; 2Sám 20,9). A ~ megőrzése képe az ember gondoskodásának (1Sám 14,45; 2Sám 14,11) és az Isten gondviselésének (Dán 3,27; Mt 5,36; 10,30; ApCsel 27,34). Később Pál természetellenesnek ítélte, hogy a férfiak megnövesztették a ~ukat (1Kor 11,14). Főleg a nők kedvelték a dús ~at, úgyhogy ennek elvesztése számukra még nagyobb szégyen volt mint a férfiaknak a → kopaszság (vö. 11,6). A nők gondosan ápolták a ~ukat (2Kor 9,30; Jud 10,3; Én 4,1). A Biblia elítélően említi a túlzott ~ápolást (Iz 3,24; 1Tim 2,10; 1Pét 3,3); ugyanakkor 1Kor 11,15: a hosszú ~ a nőnek mintegy → fátyolul szolgál. A leomló ~ a bűnös nő ismertetőjele (Lk 7,38.44; Jn 11,2; 12,3) v. a házasságtöréssel gyanúsított asszonyé (Szám 5,18). → Gyász idején nem ápolták a ~ukat (2Sám 19,25) és befödtek a fejüket v. legalább a szakállukat (Ez 24,17.22). Ugyanígy a gyász és a fájdalom jeléül szolgált a ~ lenyírása (Jób 1,20; Iz 15,2; Jer 41,5) v. kitépése (Ezd 9,3). Ez alól csak a főpap volt kivétel (Lev 21,5), mindenki másra vonatkozott, a nőket is beleértve (Jer 7,29; Mik 1,16). – Vallási okokból bizonyos ~viselet tilos volt az izr.-knak (vö. Lev 19,27: a fejen a ~ kerekre nyírása; 21,5: a kopaszra nyíratkozás; MTörv 14,1: a homlok fölött kopaszra nyíratkozás); a papok ~viselete pontosan meg volt határozva (Lev 10,6; 21,10; Ez 44,20). A ~at rendszeresen nyírták, csak a → nazirok hagyták szabadon nőni (Szám 6,5; Bír 13,5; 16,13.17; 1Sám 1,11). → borbély, → halottkultusz.

háj, kövére, zsír: Az áldozati állat → vére és ~a Izr. fiainak felfogása szerint az istenséget illeti meg (Ter 4,4: Kiv 23,18; Lev 3,9; Iz 34,6 kk.; 43,24; Ez 39,19), az áldozat bemutatójának tilos volt elfogyasztania; az áldozatra alkalmatlan állat ~át sem volt szabad embernek elfogyasztania (Lev 3,17; 7,24–25), csak egyéb célra használhatták fel. Így érthető, hogy a ~ az OSz-ben olykor 'áldozat' értelemben (Ter 4,4; 1Sám 15,22; Iz 1,11) v. az áldozattal együtt szerepel (1Kor 8,64; Sir 45,16). 1Sám 2,15: a ~at az oltáron égették el. Az áldozattal kapcsolatos törv.-ek meghatározzák azokat a részeket, amelyeket el kellett égetni (Lev 3,3 kk., 9 kk., 14 kk.). A ~ feláldozását illető rendelkezések minden bizonnyal azzal függnek össze, hogy az érzelmek székhelyét látták a ~ban, ahogy a vért a lélek székhelyének tekintették.

hajlék: → lakás, → sátor.

hajnalcsillag: → bolygók, → Lucifer.

hajó: Az evezős és a vitorlás ~ra nincs az OSz-ben külön kifejezés. Az izr.-k az egyiptomiakkal és a föníciaiakkal ellentétben (e két nép nyelvében a hajózásra vonatkozó közös kifejezések bizonyíthatják, hogy a hajózást egyaránt kedvelték) a hajózásban nem voltak ügyesek és vsz. kedvük sem volt hozzá (Salamon ~ útjait föníciaiak bonyolították le: 1Kor 9,26–28; 10,22; → kereskedelem). Mindamellet ismerték a ~kat, főleg azokat, amelyek Tarsisig közlekedtek (10,22; 22,49; 2Kor 9,21; 20,36; Zsolt 48,8; Iz 2,16; 60,9). Részletes leírást 33,21–23 és Ez 27,3–9 ad a ~król (Tírusz úgy szerepel mint a „tökéletes szépségű” ~). Ez a személyzetet is említi: az evezősöket, a hajóskapitányokat, a hajósokat (= egyszerű matrózokat) és a karbantartókat (vö. Jón 1,3–16: Jónás tengeri útja és ApCsel 27: Pál útja Rómába). A Péld 31,14, a Préd 11,1 és a Sir 43,24–26 utal a hajózás hasznára és veszedelmeire. A Genezáreti tavon halász~k (bárkák) jártak (Mt 8,23; Mk 3,9; Lk 5,2). → bárka, → kikötő.

Hakeldama: → Vérmező.

hal (héb. dag; gör. ichtüsz): A ~ak különféle fajtái a Bibliában nem szerepelnek; az egyetlen kivétel a tannin, de ez a kifejezés is tengeri szörnyre, → sárkányra vonatkozik. Az → étkezési törvények megkülönböztetnek olyan ~akat, amelyeknek uszonyuk van és pikkelyesek, és amelyeknek sem uszonyaik, sem pikkelyeik nincsenek; csak az elsők tiszták, azaz megehetőek (Lev 11,9–12; MTörv 14,9 kk.; talán erre céloz Mt 13,48: a jó és a rossz ~ak). Az ÓSz-ben kevés szó esik ~akról és ~fogásról, halászatról. A pusztában Izr. fiai visszagondolnak a ~akra, amelyeket Egyiptomban enni kaptak (Szám 11,5). Némelyik próf. – képes beszédben – utal a halászatra (Iz 19,8: Egyiptomban; Jer 16,16; Ez 26,5.14; 29,4–6; 32,3–5). A Földközi-tengerből, amelyről jól tudták, milyen gazdag ~ban (47,9 kk., 14), Fönícián át szállítottak ~at Jeruzsálembe (Neh 13,16). Az a tény, hogy Jeruzsálem egyik kapujának Hal-kapu volt a neve (3,3; Szof 1,10), bizonyoságra rá, hogy a ~lal kereskedés fontos szerepet játszott. – Az ÚSz-ben több fontos eseménynek a ~ban még ma is gazdag Galileai-tó v. ennek melléke a színhelye; ezenkívül meglehetősen gyakran esik szó ~ról és halászatról (Mt 4,18–20; 7,10; 13,47; 14,17; Lk 24,42; Jn 21,3–14). Péter, András, Jakab, János halász volt, s a halászat az ap.-i munka képe: „emberhalászat”. A ~ fontos eledel volt (Mt 7,10; 14,17; Lk 24,42; Jn 21,13); a sült ~hoz mézet ettek (vö. Lk 24,42). → még halászat.

hálaadás: Az emberek iránti hálaról a Szentírásban ritkán esik szó: az emberek ajándékai is Isten ajándékainak, „felülről való, a világosság Atyjától alászálló” adományoknak számítanak (Jak 1,17). Tehát csaknem minden esetben az Istent illeti a hála a Bibliában, hozzá száll fel. Az ÓSz ismeri a hálaáldozatot (Zsolt 56,13) és a hálaénekeket (118), de a héb.-ben valójában nincs külön szó a ~ra; Izr. úgy adott hálát az Istennek, hogy dicsőítette és magasztalta. Ennek volt a neve a todah 'dicsőítés, hálaadás'. Csak a LXX későbbi kv.-eibe került bele a gör.-ből a 'hála' és 'hálát ad' értelmű eucharisztia, amely aztán az ÚSz-ben is szerepel a szemita kifejezések mellett. Teljesen ósz-i hangvételű az ÚSz-ben Mária hálaéneke (→ Magnificat). – Jézus elvárja, hogy az emberek dicsőítsék Istent, ha megtapasztalják Isten segítségét (Lk 17,11–19), de elveti azt a hálaímtát (→ ima), amely valójában dicsekvés (18,9–14). Egyébként a ~ összhangban áll az üdvösség és a kinyilatkoztatás kibontakozásával a tört.-ben. A hála válasz Isten jótéteményeire és ezekkel párhuzamosan fokozódik. Tetőfokát, a legnagyobb bensőségességet az ÚSz-ben éri el, ahol a hívő értelem belemerül a megjelent üdvösségbe. Hálát adni ezért Pál ap. szíve vágya, és úgy jelenik meg leveleiben, mint ami hozzátartozik a keresztény alapmagatartáshoz. Egész ap.-i munkáját olyan útnak tekinti, amely Istennek a hit világosságára eljutott hálából fakadó dicsőítésébe torkollik (2Kor 4,15). Mindent, amit az emberek tesznek és mondanak, Jézus nevében kell tenniük és mondaniuk, és hálát kell érte adniuk az Atyának (Kol 3,17). Ugyanígy ~ illeti meg Istent az étel-italért is (1Kor 10,30 kk.); az ételeket azért teremtette Isten, hogy a hívő ~sal fogyassza (1Tim 4,3 kk.). – A ~ mindenekelőtt a liturgiában kapott helyet. A liturgia már az ÓSz-ben az Isten üdvözítő tetteire való emlékezést jelentette. Bizonyosra vehető, hogy a Pál leveleiben található egyes részeket a közösség istentisztelet keretében ~ul énekelte (Ef 5,18–20). Az ősegyh.-i hagyományban az úrvacsora már Pál előtt Eucharisztia, liturgikus hálaíma lett, mégpedig kiváló módon. Nem véletlen, hogy a mennyei istentiszteletnek is a ~ az alaphangja a beteljesedéskor (Jel 4,9; 7,12).

hálaáldozat: Egyik magyar megfelelője a héb. selamimnak, amelyet békeáldozatnak, dicsérő v. dicsőítő áldozatnak, közösségi áldozatnak is szokás nevezni. A Lev 3 és 7,11–18.28–36 szerint a kézföltétel után minden tiszta állatot (akár nagyot, akár kicsit) föl lehetett a központi szentélyben áldozni ~ul. A pap a vérrel körül meghintette az oltárt, és a zsíros darabokat Isten részeként elégették. Bizonyos részek a papot illették meg, aki az áldozati állatnak vérért vette. Ami megmaradt, azt meghatározott időn belül az áldozat bemutatója

elfogyaszthatta az általa meghívottakkal együtt szt. vendégség keretében. Más →áldozatokkal összekapcsolva rendszerint a ~ zárta az ünnepet, de magában is be lehetett mutatni (1Sám 11,15; 1Kir 8,63; 2Krón 30,22). A szándék figyelembevételével a P (Papi irat) önkéntes áldozatnak, fogadalmi áldozatnak, dicsőítő áldozatnak v. a nazirok áldozatának minősíti, de ilyenkor a szertartás kiegészülhet (vö. Lev 7,12; Szám 6,15 kk.). – A ~ vsz. nomád áldozati lakomára vezethető vissza (vérrel meghintés, közös étkezés Isten részvétele nélkül). Nyilvánvaló, hogy az Ígéret földjének elfoglalása után Izr. átvette az Isten részének elégetését, valamint az elnevezést az őslakosoktól, a vérrel meghintés szertartását megtartva. Jellemzője a vidám lakoma, amely közösségbe fogta össze az áldozat bemutatóját az Istennel és a meghívottakkal. Már a pátriárkák idején is hozzátartozott a lakoma a szövetség megkötéséhez (Ter 31,54). A Pentateuchusban a ~ mindig kapcsolatban áll a Sínai-hegyen létrejött szövetség megkötésével. Ebből következően a tört.-i kv.-ekben a ~ok a szövetségi hűség kifejezői; ezért is tekinthetők igazi közösségi áldozatnak. A P hatására és az engesztelő szertartások előtérbe kerülésével az áldozati lakoma, az áldozatnak ez az eredetileg legfontosabb változata, vesztített jelentőségéből.

Halach: a babilóniai fogság telephelyeinek egyike (2Kir 17,6; 18,11; 1Krón 5,26). Az egyébként helyhez nem köthető asszír Hallahu várossal való azonosítása vitatható.

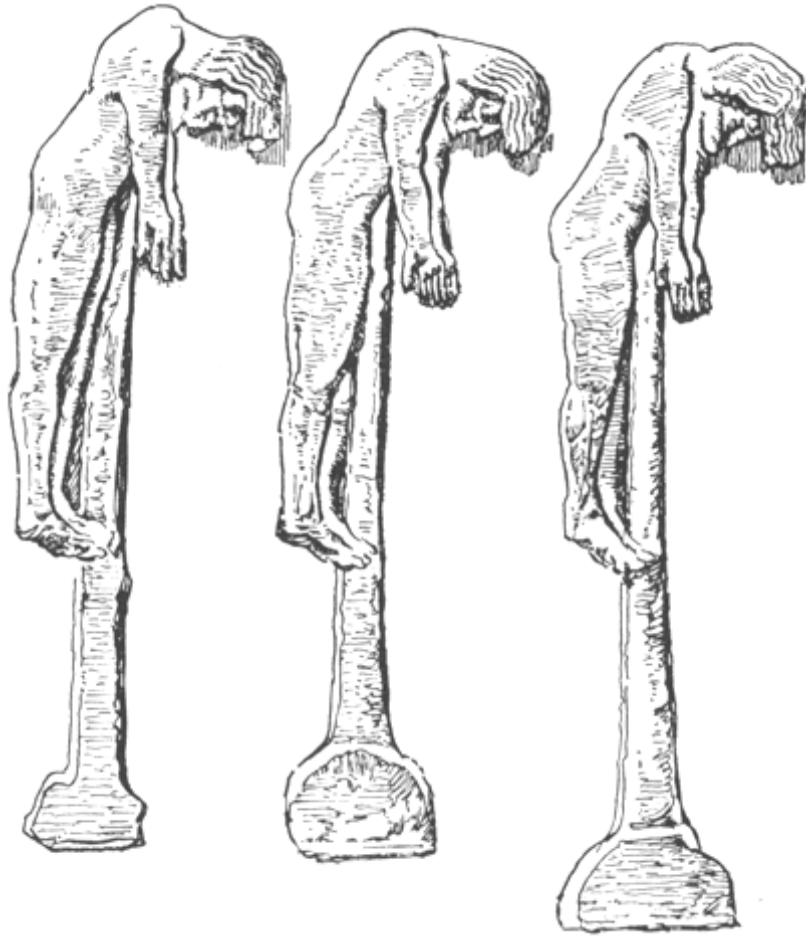
halacha (héb. halak 'menni' szóból): szó szerint vsz, 'az az irány, amely felé tartani kell', tehát 'szabály' v. 'szabályzat'; jelenthet azonban vallásos szokást, egészen tág értelemben szóbeli hagyományként fennmaradó vallási törv.-t, szűkebb értelemben egy-egy esetre érvényes előírást. A ~ csak a normatív törv.-t tartalmazza. Eredetileg mint → hagyomány vsz. az ÓSz-től függetlenül szállt nemzedékről nemzedékre, később összekapcsolódott az Írással: bizonyos normák figyelembevételével belőle vezették le. Így keletkezett a ~ jellegű → Midrás. Az Írásból levont következtetés azonban csak arra szolgált, hogy ami kétes, vitatott és új volt, azt megokolják, főleg pedig megőrizték az írásos és a szóbeli hagyomány egységét. Irányt azonban nem az Írásra alapozott megokolás szabott, hanem a hagyomány, amelyet a mester továbbadott a tanítványnak. Rabbista felfogás szerint a ~ a kinyilatkoztatás része, és arra a vallási törv.-re vezethető vissza, amelyet az ÓSz nem rögzített kielégítően, ugyanakkor papi körökben mint jogszokás v. rítus maradt az elődökről az utódokra. Virágkorát az írástudóknak és a farizeusoknak köszönhette. Írásba foglalása eredetileg tilos volt, hogy az a sajátossága, amely a szóbeli hagyományban él, sértetlenül megőrződjék, de legkésőbb a Kr. u. 2. sz.-ban már írásos ~gyűjtemények is keletkeztek; közülük kánoni a → Misna (itt az ÓSz-ből vett érvek szinte teljesen hiányoznak), kánonon kívüliek a Toszefta és bizonyos részek a Gemarában (Baraita). Ugyanakkor vannak ~kiadások, amelyek Midrás formájában írt folyamatos kommentároknak tekinthetők (különösen a Lev, a Szám és a Kiv magyarázatául). Ezenkívül a → targumokban is föllelhetők a ~ lecsapódásai.

halál: I. Az ÓSz-ben az izr. a ~t nem a test és a lélek szétválásaként képzelte el, mint mi a gör. gondolkodásmód következtében, hanem mint valami teljes elerőtlenedést, mint az összes életerő elenyészését. Ami a ~ után az emberből megmarad, az csak árnyék (a héb.-ben a refaim = az elesettek, gyengék); ennek léte a régi K-i felfogás szerint a → holtak országában teljesen vígasztalan, akárhogyan élt, bármit tett is az ember a földi életében: elszállt az éltető erő (héb. nefes = Lélek; vö. Ter 35,18; 2Sám 1,9; 1Kir 17,21). Az életerő az utolsó lélegzetvétellel hagyja el az embert (Jób 11,20; Jer 15,9) v. fölszáll a frissen kiontott vér párájával, amelyet az életerő székhelyének tekintettek (Lev 17,11.14; MTörv 12,23). Ezzel rokon az a fölfogás, amely szerint a ~ a lélegzés megszűnése (1Kir 17,17; Jób 27,3; Sir 9,13; Dán 10,17; vö. Ter 2,7; 7,22). Egy másik nézet szerint, amelyet főleg a későbbi irodalom tükröz, az életet az Isten adta lélek (ruah) tartja fenn; ha Isten megvonja az embertől v. az állattól a lelket, akkor beáll a ~ (Jób 34,14; Zsolt 104,29 kk.; 146,4; Préd 12,7 stb.). De sem a nefes, sem a ruah nem olyan része az embernek v. az állatnak, amely a ~ után is fennmarad és

leszáll az alvilágba (seol). Az alvilágba maga a halott megy le. – Alexandriában a Bölcs szerzője – hellén hatásra – már anyagi és szellemi részből állóként képzelte el az emberi természetet. Az ő számára tehát a ~e kettőnek a szétválását jelentette. Igaz, a Bölcs-nek a ~ra vonatkozó kifejezései zömükben hagyományos módon is értelmezhetők, de az új felfogás nyomai is felismerhetők benne. Így az általános héb. embertani felfogástól eltérően a 3,1 kk. a lélek (pszükhé) testen kívüli továbbéléséről beszél; a 9,15 Platón szellemében a halandó testet tehernek minősíti a gondolkodó szellem számára (vö. 8,19 kk.). – II. Az ÚSz-ben tovább élnek az ósz-i képzetek. Itt is az Isten által ajándékozott lélek (pneuma) él, ez jelenti az életet (Jel 11,11; 13,15; vö. ApCsel 17,25). A ~ ennek a léleknek a visszaadása (Mt 27,50; Lk 23,46; Jn 19,30; ApCsel 7,59). Ha a lélek visszatér, akkor a halott újra él (Lk 8,55); pneuma nélkül a test halott (Jak 2,26). Ugyanez mondható a pszükhéről is (Mt 2,20; 16,25; 20,28; Mk 3,4; Jn 10,11.15.17 kk.; 13,37; 1Jn 3,16 stb.). Mt 10,28 a hellén embertan hatását mutatja: akik a testet megölik, a lelket nem tudják megölni. A Jel 6,9 (20,4) képes beszédében a vértanúk lelke összekapcsolódik a vérükkel, amelyet az oltárra öntenek, de vö. Bölcs 3,1 kk. – III. Megszemélyesíti a ~t a Zsolt 49,15; Iz 25,8; 38,18; Jer 9,20; Oz 13,14; Róm 5,12.14 stb. A Zsolt 9,14; 107,18; Péld 7,27; Jób 28,22; 30,23; 38,17; Jel 20,13 kk.: a ~ a holtak országát jelenti. 6,8: a megszemélyesített ~on a pestist kell érteni; a LXX-ban még más helyeken is ~lal van a pestis fordítva (Kiv 5,3; 9,3; Jer 21,7; Ez 14,21). – IV. Teol.-i szempontból a fentiekből az következik, hogy az ósz-i ember a ~t nem szemlélte pusztán a test oldaláról; a ~ a vallási élet végét is jelentette: aki meghal, nem gondol többé Jahvéra és Jahve csodáira (Zsolt 6,6; 88,13), nem dicséri Istent jóságáért és hűségéért (30,10; 88,12; 115,17; Iz 38,18). De mintha Isten sem gondoskodna a halottakról (Zsolt 88,6; vö. 28,1; 143,7), jóllehet az alvilágnak is Ő az ura (Jób 26,6; Zsolt 139,8; Iz 7,11; Ám 9,2). Épp ezért a vallásos ember számára a ~ olyan rettenet volt, amelyet csak a magas kor enyhített, amely Isten jóságát és hűségét bizonyította. Ez a fölfogás összefüggött Izr. közösségi szellemével és szemléletével: Jahve elsősorban a nép egészének sorsát viselte szíven; irgalma és jósága az egyén iránt inkább csak a közösség tagjaként nyilvánult meg, s a ~ is ebből a közösségből jelentette a kiszakadást. Mindamellett: idővel egyre erősödött a tudat, hogy az ember mint egyén is kedves Istennek, s ezzel a remény is fölébredt, hogy a ~ nem jelentheti a véget (Zsolt 73,26). – Bár ~ra szánt volt, az izr. mégis Isten ajándékának és jósága jelének tekintette az életet, és sokáig élvezhette, ha a törv.-hez igazodott (MTörv 30,15–20; 32,47; Bár 3,14 stb.). A bűn korai ~t vont maga után (Jób 15,32; 22,16; Zsolt 55,24; Péld 2,18; 7,27; 11,19; 21,16; 22,22 kk.; Bölcs 1,11 kk.; Iz 5,14; Jer 17,11). Jótettekkel és alamizsnával jóvá lehetett tenni a bűnt és meg lehetett hosszabbítani az életet (Tób 4,11; 12,9; Péld 10,2; 11,4; Dán 4,24). – A személyes bűnök büntetéseként a ~ sok helyen (pl. Péld 1–9) nemcsak az emberi élet végét, hanem egyszersmind, sőt elsősorban az Istentől való elvetettség állapotát jelenti. Ahogy az életen nem csupán a fiziológiai létet értették, hanem áldásnak, minden jó foglalatának tekintették, amely az igaznak erénye jutalmául jut osztályrészül és az Isten barátságát tanúsította, ugyanúgy a ~ fogalma is magában foglalt minden rosszat, amely bűnei büntetéseként éri utol a bűnöst, és elsősorban az Istentől való elvetettségnek a jele. Ilyen módon a ~ szellemi tartalmat kapott, annak lett a kifejezőeszköze, hogy az ember bűneivel elvesztette Isten barátságát, s az, amit magára vont, nem érhet véget a test ~ával, hanem folytatódnia kell. Ez a gondolat leginkább a Bölcs: fejeződik ki, amelynek szerzője már a ~ utáni életről is sokat megsejtett, úgyhogy meg merte fogalmazni: a korai ~ Isten jóságának, barátságának jeleként is értelmezhető (4,14). Az ÚSz-ben ebből következően a ~ szó a szellemi ~ra utalásul szolgál, a bűn, a hitetlenség következtében (Jn 5,24; 8,51; Róm 7,10; 8,6; 2Kor 7,10; Jak 1,15; 5,20; 1Jn 3,14; 5,16). Ugyanígy vonatkozhat a ~ szó a bűnös sorsára is a másvilági életben (Róm 1,32; 6,16.21.23): az örök ~ra v. a 2. ~ra (Jel 2,11; 20,6.14; 21,8). Ezenkívül használatos még a ~ szó az ÚSz-ben a bűn állapotának kifejezésére is, ill. annak a változásnak az érzékeltetésére, amely a keresztségben végbe megy. Aki hisz, meghal a

bűnnek (Róm 6,2; 1Pét 2,24); a hívő Krisztussal halt meg (Róm 6,8; Kol 2,20); a keresztség eltemetkezés a ~ba (Róm 6,4).

halálbüntetés: Az ósz-i tört. folyamán a ~ mint egyáltalán a büntetőjog elvesztette eredeti magán jellegét és a közjog szintjére emelkedett. – Az ÓSz-ben a következő bűncselekményekért lehetett ~t kiróni: – 1. → gyilkosság. – 2. Isten elleni vétség, crimina laesae maiestatis: bálványimádás (Kiv 22,19; Lev 20,15; Szám 25,1–5; MTörv 17,2–7), istenkáromlás (Lev 24,15 kk.), a szombat megszegése (Kiv 31,14 kk.; Szám 15,32–36), varázslás (Kiv 22,17; Lev 20,27), halottidézés (Lev 20,27; vö. 1Sám 28,39; 2Kir 23,24) és bizonyos kultikus vétségek (pl. pap lányának paráznasága; 21,9). – 3. Súlyos vétség a szülői tisztelet ellen (Kiv 21,15; Lev 20,9; MTörv 21,18–21; 27,16). Az ósz-i törv. az apát és az anyát egyaránt sokra becsülte és védte, míg Hammurápi törv.-kv.-e (169, 195 §) csak az apára volt tekintettel. A róm. jog és a régi kánaáni jog (Ter 38,24) szerint az apa korlátlan úr volt a családban; hatalma életre, halálra egyaránt kiterjedt. Az ósz-i törv.-ben az apa büntető hatalma alá volt rendelve a nyilvános jogrendnek. – 4. Az egészséges családi élet megsértése: házasságtörés (Lev 20,10; MTörv 22,22; vö. Jn 8,5), szodomia (Lev 20,13), bestialitás (Kiv 22,18; Lev 20,15 kk.), nemi érintkezés a mostohaanyával (20,11), a mennyel (20,12), az anyóssal (20,14), a lánytestvérrel (20,17). – 5. Emberrablás (Kiv 21,16; MTörv 24,7; vö. Hammurápi törv.-kv.-e 14 §). Tehát az ósz-i jog csak akkor szabott ki ~t, amikor az emberi élet szt.-sége, az ember szabadsága és erkölcsi méltósága v. a vallás tisztasága került veszélybe. A többi K-i jogrendek anyagi javak elleni vétségeket is büntettek halállal (pl. Hammurápi törv.-kv.-e 6–8, 10, 21–22 §). – A ~ fajtái: 1. Gyilkosság esetén az élet kioltása azzal a fegyverrel, amely a vérbosszút állónak épp kéznél volt. – 2. Megkövezés, amelyet az előljárók v. a közösség tagjai hajtottak végre (kifejezetten halottidézésért v. jövendőmondásért: Lev 20,27, istenkáromlásért: 24,16, bálványimádásért: MTörv 17,2–5 és a szombat megszegéséért: Szám 15,35, tehát csupa Isten elleni vétség esetében; ezenkívül az eltévelyedett fiút is megkövezték: MTörv 21,21). A tört.-i irodalomban a felségsértésért is megkövezés járt büntetésül (1Kir 21,13). A részletek nem ismeretesek. Vsz. abban a városban zajlott le a megkövezés, amelyben a bűnöst tetten érték. A büntetést a városfalon kívül hajtották végre (Lev 24,14; Szám 15,36; 1Kir 21,10). Az első köveket a tanúk vetették (MTörv 17,7; Jn 8,7), de a megkövezésben az egész közösség részt vett, hogy együtt irtsák ki a közösségre nehezedő bünt (a Biblián kívül eső egyik-másik területen a megkövezés erre alkalmazott személyek feladata volt). A bűnöst eltakarták a rá dobott kövek (Józs 7,25 kk.). A rabbinista előírások részletekbe menők, de kérdés, híven tükrözik-e az ősi, eredeti eljárást. – 3. A megkövezést bizonyos esetekben még azzal is súlyosbították, hogy a holttestet elégették, karóba húzták v. fölakasztották (MTörv 21,22; 2Sám 21,9); éjszaka nem maradhatott a póznán, amire kiakasztották, hanem még aznap el kellett temetni. – 4. Az elevenen elégetést (pl. Dán 3,20) talán az anyóssal való nemi egyesülés (Lev 20,14) és pap lányának utcanövét lealacsonyodása (21,9) esetén alkalmazták Izr.-ben büntetésül, egyébként főleg Mezopotámiában terjedt el. Hammurápi törv.-kv.-e szerint tűzhalálra ítélték a tűzvészkor fosztogatókat (25 §), a kocsmába járó papnőt (110 §), valamint az anyát és fiút, ha az apa halála után együtt háltak (157 §). A Szeleukidák perzsa szokás szerint forró hamuba vetették a halálra ítéltet (2Mak 13,5 kk.). – 5. A →keresztre feszítést a róm.-ak vezették be Palesztinában a nem róm. polgárok büntetésére.



67. A városfal előtt karóba húzott ellenség. Relief III. Tiglat-Pilleszer nimrudi palotájából

halászat: Izraelnek tengeri ~a nem volt a kedvezőtlen partviszonyok miatt, de a Genezáreti-tavon élénk ~ folyt. A tóban még ma is 24 fajta hal él. A ~ot különféle hálókcal (merülő, kerítő, varsaféle hálók) és horoggal folytatták. A fogott halat sózással v. füstöléssel tartósították. Az ÓSz csak képletesen beszél a ~ról. A horogra akadt hal a bűnhődő gonosz képe (Préd 9,12; Vg). Jer 16,16: a ~ Isten szétszórt fiai összegyűjtésének képe. Ennek beteljesedése az ember~, amelyet Krisztus első meghívott ap.-ainak, akik foglalkozás szerint halászok voltak, ígért (Mt 4,18–22; Mk 1,16–20; Lk 5,1–11). A csodálatos halfogások (Lk 5,1–11; Jn 21,4–7) a sikeres ap.-i munka előképei. A mindenféle halat összegyűjtő háló, s a ~ végén történő válogatás az Egyh. élete, az ítélet, a mennyek országának képe (Mt 13,47).

halhatatlanság: az élet vég nélküli birtoklása. Olyan fogalom, amelyre a héb. ÓSz-ben nincs szó. Nem azért, mintha az ÓSz-ben az a nézet kapott volna helyet, hogy az ember a halál után visszazuhan a semmibe. Ellenkezőleg: az ÓSz-ben az a hit fogalmazódik meg, hogy az ember a halál után tovább él (→ élet a halál után), de a halál utáni életet olyan vigasztalannak képelték el, hogy ezt aligha lehetett ~nak nevezni (→ holtak országa). Ezzel szemben a gör. gondolkodásban korán jelentős szerephez jutott a ~, amely az istenek kiváltsága volt (ezért egyszerűen úgy nevezték őket; a halhatatlanok). Platón megkísérelte kimutatni, hogy az emberi lélek is részesévé válhat a kontempláció révén, ennek megfelelően a halált a halhatatlan élet kezdeteként mutatta be. Mások a misztériumkultuszba való beavatás révén törekedtek a ~ot biztosítani. – Jóllehet az ÓSz szerint Isten örökké él (pl. MTörv 32,40; Dán 12,7; Sir 18,1), valójában csak az ÚSz vonatkoztatja a ~ fogalmát Istenre, mégpedig kizárólagos jelleggel (Róm 1,23: halhatatlan Isten; 1Tim 1,17; 6,16). A ~ (athanasztia)

szinonimája az el nem múlás (aphtharszia). – Az ember ~ára az ÓSz-ben először a Bölcs utal. A 2,23 kk. pl. Ádám és Éva tört.-ét a → Paradicsomban úgy értelmezi, hogy a Sátán megirigyelte az embertől a ~ot, mert ez jelentette azt, hogy az embert az Isten a maga képmására teremtette (vö. 6,18 kk.). A 3,4; 8,13.17; 15,3: a szerző ~ról beszél; ugyanakkor az 1,15: halhatatlan; 8,13.17: a ~ az emberek emlékezetében való továbbélést jelenti (vö. 4,1); a többi helyeken az ember továbbéléséről van szó. Ennek módját illetően eltérnek a nézetek. Az exegéták nagy része úgy véli, hogy a szellemi lélek fennmaradására kell gondolni. Valóban előfordul, hogy a Bölcs-ben a héb. lélek (nefes) fogalmának kifejezésére a gör. pszükhé szó szerepel, amely megengedi a szóban forgó értelmezést: mivel a pszükhé (a nefestől eltérően, amely csak a testtel együtt létezhet) az élet alanyának és hordozójának önálló léteként fogható fel, a testi halál nem azonos föltétlenül a lét megszűnésével. Így megvolt rá a lehetőség, hogy a zoltárosnak azt a vágyát, hogy Istennel való barátságát a halál ne szakítsa félbe (Zsolt 16,9 kk.; 73,23 kk.), a szt.-író valóságnak tekintse (vö. Bölcs 3,1 kk.). Ha elfogadjuk, hogy a Bölcs a testtől elszakadt lélek életét nevezi ~nak, akkor a 3,4 múltbeli történésnek minősül, bár – A. Hulsbosch szerint – ellentétben áll a közvetlen szövegkörnyezettel. Így még a vértanúk lelke számára is csak jövőbeli jó a ~. Mivel a 2,23 a ~ fogalmába a test életét is belefoglalja, a 2,22 úgy értelmezhető, hogy ez a ~ a tiszta lelkek jutalma (vö. 1,15; 5,15), a 2,7 kk. pedig az eszkatologikus ítéletre vonatkozik: az igazak elnyerik örök jutalmukat; ez magát az örök életet jelenti, amely a kiválasztottaknak testük feltámadásával jut osztályrészül. Az ÚSz-ben a ~ szintén csak a feltámadással veszi kezdetét (1Kor 15,50.52 kk.), mégpedig egy előzőleg elvesztett jónak a visszakapása révén (15,21; Róm 5,12). 1Kor 15,50.52 kk.: itt a megfogalmazás lehetővé teszi, hogy isteni tulajdonságból (lásd fentebb) való részesedésként értelmezzük. Ez a jutalom, amely az ítélet napján az igazakra vár (Róm 2,7; 1Pét 1,4), de amely csírájában a ~ magvából született (1,23) keresztényekben, az ev. gyümölcseként (vö. 2Tim 1,10) már most is jelen van.

hallás: a → kinyilatkoztatás (Zsid 1,2) befogadásának módja a Bibliában. – Az ÓSz-ben az Isten szavát és kívánságait kell az embernek és a teremtett világnak hallania (Iz 1,2.10). Ez nem egyszerűen a hangok érzékelését és a szavak értelmének felfogását (1Sám 3,1–10) jelenti, inkább valakire hallgatást, azaz engedelmességet jelent (MTörv 27,9 kk.; Jer 26,3–5); → engedelmisség. A ~ az alapja az ÓSz-ben a Jahvéban, az egyetlen Úrban való hitnek (MTörv 6,4; Iz 50,4), de míg korábban közvetlenül hallhatták a hozzájuk szóló Istent (MTörv 5,26 kk.), később közvetett módon volt Izr. fiainak lehetőségük Isten szavának és törv.-einek ~ára (Neh 8,1–3). Jahve abban különbözött a bálványoktól, hogy míg azok nem hallottak (Zsolt 115,6), Ő hallotta népe szavát (Kiv 3,7; Józs 10,14; Zsolt 94,9). – Az ÚSz-ben a füllel való ~nak belső megértéssel kell párosulnia (Mt 11,15; 13,9; Mk 6,2; 7,14; 12,37; Lk 9,44) – így születik meg a hit (Jn 5,24; Róm 10,14), így válik lehetővé a hallottak tettekre váltása (Mt 7,24; Lk 8,21; Jak 1,22). Belső megértés nélkül a ~ csak botránkozásnak és hitetlenségnek válhat forrásává (Mt 15,12; Mk 4,12; Zsid 4,2). Istenre az hallgat, aki az igazságból, ill. Tőle való (Jn 18,37; 1Jn 4,6). A ~ révén az ember találkozhat az Úrral (Lk 10,39; Jn 4,42; 2Kor 12,4), az ap.-okkal (Lk 10,16; Fil 4,9) v. a keresztény tanítással (Kol 1,5; 2Tim 2,1–2), a Szentírással (Lk 16,29; Jel 1,3). – Az ÚSz-ben a ~ gyakran összekapcsolódik a látással (Mt 13,16; Lk 7,22; 1Jn 1,1–3).

hallel (héb. 'dicsőít'): A régi zsinagóga ezt a nevet azoknak a zoltároknak (Zsolt 113–118) adta, amelyeket – kivált ünnepi alkalmakkor – dicsőítésül énekeltek: Így. a) amikor Niszán 14. napján a Templomban levágták a húsvéti bárányt (Misna); a 2Kron 30,21 és 35,15 alapján föltehető, hogy már Hiszkija és Jozija idejében szokásban volt a zoltáréneklés; a Bölcs 18,9 szerint az első húsvétkor is zoltároztak. – b) Niszán 14. napján este, amikor elköltötték a húsvéti vacsorát (→ húsvét), a 2. pohár megtöltése és az ünnepre előírt szöveg felolvasása után elénekeltek a ~ első felét (Sammai szerint Zsolt 113, Hillel szerint 113 és 114); a ~ 2.

felének eléneklésére (114–118 v. 115–118) a 4. és utolsó pohárnál került sor (vö. Mt 26,30; Mk 14,26); – c) húsvét napján (Niszán 15.), pünkösöd 1. napján, a sátoros ünnep 8. napján és a templomszentelési ünnepen, a reggeli áldozat bemutatásakor. A → sátoros ünnepen különösen ünnepélyes volt a ~: bizonyos versek éneklésekor a nép lengette a → lulábot, a papok pedig körbejárták az oltárt (a 7. nap hétszer) a Zsolt 118,25-öt ismételve (→ hozsanna). – A rabbinista irodalom még egy nagy ~t említ, de ennek méreteit illetően a hagyomány nem egybehangzó (120–136 v. 135–136, esetleg csak 136). Nem egyértelmű az sem, hogy ezt a húsvéti vacsora végén recitálták. Amikor Jézus bevonult Jeruzsálembe, a nép a ~ból (118,25 kk.) énekelt részleteket (vö. Jn 12,13).

háló: → halászat, → vadászat.

halott: az ÓSz felfogásában olyan lény, akiben már nincs benne az éltető erő v. a lélek (nefes), ill. az élet lehelete (ruah), s így már nem képes az élők világában mozogni és láthatóvá válni (→ halál). Az életből eltávozás a haldoklót búcsúszavakra készítette. A búcsúszavak védekező szavak, dicsőítő ének, áldás, utolsó intelmek v. utolsó rendelkezések formáját ölthették (→ búcsúbeszéd, → Jákob áldása). Ha a halál beállt, elkezdődött a → halottsiratás (ezzel gyakran fizetett → siratóasszonyokat bíztak meg), a → gyász. A ~ egyiptomi szokás szerinti mumifikálása (vö. Ter 50,26: József) Palesztinában nem dívott. A holttestet illatszerekkel vászon lepelbe csavarták és rendszerint még a halál napján sírba helyezték; szarkofágot ritkán alkalmaztak (→ temetkezés). A ~ további sorsát illetően az ÓSz mezopotámiai elképzeléseket tükröz. A ~ leszáll a → holtak országába, s ott árnyékként a porban és a sötétségben folytatódik a léte (→ élet a halál után). Jóllehet az alvilág olyan ország, ahonnan nincs visszatérés (Jób 7,9), Istennek hatalmában áll a ~at visszahozni (→ feltámasztás). Halála után Krisztus is leszállt a holtak országába, de nem legyőzöttként mint a többi ~, hanem győztesként, hogy szabadulást vigyen. A halálon a végső győzelmet a feltámadással aratta Krisztus. Ezzel új → eónba érkezett, amely épp az ő feltámadásával vette kezdetét. A hívőknek a Krisztussal való közösség révén már polgárjoguk van a → mennyben, ezért haláluk után mindjárt beléphetnek oda. – Izr. fiai tiszteletben tartották a ~akat, a híres elődök sírja zarándokhely lett, de a ~ak istenítése ismeretlen a Bibliában. → kísértethit.

halottak birodalma: → holtak országa.

halottakért keresztelkedés: → keresztség 6.

halottak feltámadása: Hittételként aránylag később vált a Bibliában az → üdvösségvárás elemévé. Izr. fiai meg voltak róla győződve, hogy az ember a halál után tovább él (→ élet a halál után), de ezt a továbbélést a → holtak országához kapcsolták, ahol sötétség uralkodik és már senki sem emlékezik az elhunytakra (Jób 10,21; Zsolt 88,12 kk.; 49,20 stb.), azaz a végső nyugalom honához (14,11 kk.; 30,23), ahonnan nincs visszatérés (7,9; 10,21), ezért a halál minden reménytől megfosztotta őket, és azt jelentette számukra, hogy aki meghal, soha nem fogja többé látni a napot (49,20; Sir 38,21). Amikor tehát a ~nak a gondolata kibontakozott, nem tudták másként elképzelni, csak úgy, hogy Isten beavatkozik a természet rendjébe azzal a céllal, hogy a választottaknak megadja az üdvösséget, az életet, amelytől a halál megfosztotta őket, a bűnösöket pedig megbüntesse. – A feltámadásba vetett hit alapja: A ~nak gondolata abban a tudatban gyökerezik, hogy Jahve az alvilágnak is korlátlan ura (Jób 38,17; Zsolt 139,8; Iz 7,11; Ám 9,2 kk.). Éppen ezért nemcsak azt rendelheti el, hogy az ember leszálljon az alvilágba, meghaljon, hanem azt is, hogy feljőjön onnan, életre keljen (→ feltámasztás). Ezzel a kifejezéssel (MTörv 32,39 és 1Sám 2,6) az ÓSz még nem valóságos feltámadásra utal, hanem csak súlyos betegségből való gyógyulást (Zsolt 71,21; Iz 38,10.17 stb.) v. valamely kilátástalannak látszó helyzetből, nagy veszedelemből való menekülést (Zsolt 9,14; 30,4; 107,18 kk. stb.) érzékeltet, amely az izr. életfelfogás szerint egyenértékű volt az életerő

elenyészesével és a holtak országába való leszállással. De a 1Kir 17,17–23; 2Kir 4,33–35; 13,21 alapján föltehető, hogy azért lehetségesnek tartották, hogy a halott – ha még nem temették el és nem oszlott szét – újra életre keljen. A Bölcs 16,13 szerzője föltehetően már a valóságos feltámadásra gondolt (vö. 1Sám 2,6). – Egy másik összetevője a feltámadásban való hitnek az a meggyőződés, hogy Isten igazságos és kinek-kinek megfizet tetteiért. Ez a meggyőződés mintegy összekötő kapocs volt a gyakorlati élet és a törv. tiszteletben tartása között (vö. pl. Ám 5,4). Csakhogy: ezt a jutalmazást, ill. büntetést ebben a földi életben várták, éppen ezért némelyek (mint Jób, a prédikátor v. egyik-másik zsoltár szerzője) az igazak szenvedése és a bűnösök jóléte láttán csalódtak meggyőződésükben, és ezért keresni kezdték a kérdés megoldását. Ahogy az üdvösség várásának fényében próbálták a kérdést szemlélni, amely üdvösség a kiválasztott nép számára Jahve dicsőségének megnyilvánulását, minden rossznak és minden szenvedésnek a megszűnését, a teljes és háborítatlan boldogság kezdetét jelentette, hovatovább kikristályosodott az új meggyőződés: Isten igazságossága és szeretete csak abban nyilvánulhat meg, hogy meghalt híveit újra életre támasztja, így azok az eszkatologikus üdvösség elnyerésével kapják meg tetteik jutalmát. – Azok a feltámadással kapcsolatos gondolatok, amelyek Izr.-en kívül fogalmazódtak meg, némileg közrejátszottak a Bibliában tükröződő meggyőződés kibontakozásában, de nem voltak alapvetők. – Izr.-ben ismeretes volt olyan istenség (Tammuz, Adonisz, Ozirisz, Baal), aki minden évben leszállt az alvilágba, és akinek a feljöttét mintegy a természet életerejének megtestesüléseként ünnepelték (vö. Jer 17,10; Ez 8,14; Zak 12,13). Lehetséges, hogy ez az életmisztika rejlik a ~ Oz 6,1 kk. tükrözte értelmezésének a mélyén. Egyébként nincs nyoma a Bibliában, sőt Jób határozottan elutasít minden természeti analógiát a ~val kapcsolatban (Jób 14,7 kk.); számára a holtak honából való visszatérés egyszerűen rémkép (7,9 kk., 21; 10,21; 14,18.20; 16,22). – Az ÓSz-ben legrégebb megfogalmazásában a feltámadás nemzeti feltámadást jelentett: Izr.-nek mint népnek újrakezdését várták. Oz 6,1 kk.: a Jahvétől fenyegetett nép azt remélte, hogy ha majd visszatér népéhez, Jahve „két nap múlva életet ad, harmadnapra pedig feltámaszt”. Itt, bár a 6,1 szerint az Úr gyógyít meg, az Úr kötözi be a sebeket, a legtöbb exegéta számol Tammuz kultuszának hatásával (róla hitték, hogy halála után a harmadik napon feltámad). Más szóval itt a népi vallásosság jutott szóhoz, amelyet a próf. elégtelennek minősített (6,4); így kerülhetett Jahve üdvözítő munkája bizonyos fokig egy vonalba a termékenység isteneinek tevékenykedésével. – Ez 37,1 kk. hatalmas vízióban úgy mutatja be Izr. nemzeti megújulását, mint a sír börtönéből való visszatérést. A válasz, amit a próf. Jahvénak arra a kérdésére ad, vajon a kiszáradt csontok életre kelnek-e (37,1) tanúsítja: a ~ még hozzá tartozott Ezékiel eszkatológiájához; a látottakat Jahve különleges csodatetteként írta le annak jeléül, hogy Jahve különleges módon meg fog könyörölni száműzött népén. – Azt, hogy Izajás apokalipszisában (Iz 26,19) a ~ szintén csak szimbólum-e, nem lehet a szövegből egyértelműen kikövetkeztetni. Mégis, ha a ~ra vonatkozó sorokat egybevetjük azokkal a sorokkal, amelyek ellentétben látszanak velük állni (26,14), akkor egyes emberek fizikai értelemben vett feltámadására lehet gondolni, mivel a továbbiakban az uralkodó a nép gyarapodásáért könyörög (26,15); erre lehet Jahve felelete a ~. Ugyanakkor: az előző fejezetben Jahve eszkatologikus lakomát rendez (25,6), örökre megsemmisíti a halált (25,8; vö. Jel 21,4) és leveszi a gyászleplet, amely minden népet betakar (Iz 25,7). Csakhogy mindez Sion hegyén történik, ahol az utolsó napokban Jahve a népeket egybegyűjti (2,2–4), ezért föltehetően itt a gyászlepel elvétele nem a ~ra utal, hanem a szomorúságot jelképezi, amiben részük volt (vö. 24,13.17–20). A halál megsemmisítése hozzátartozik az üdvösség idejével kapcsolatos képhez; épp az igen hosszú életet, a korlátlan létet tekintették az üdvösség ideje egyik fő jellemzőjének (65,20). Aztán: Ez 37,12 kk., ahol minden kétséget kizáróan nemzeti újjáéledésről van szó, Iz 26,19 magyarázatához is kulcsot ad a kezünkbe, mert 26,16–18 ugyanazt a helyzetet mutatja be, amelyet Ez 37 leír. Ugyanígy nemzeti feltámadásra következtethetünk a Zsolt 80,19; 85,6 kk. és Ez 37 egybevetése révén is. Mindamelllett a

zsoltáros megfogalmazása, miként Ezékiel, a személyes feltámadást is megengedi. – Az egyéni feltámadás: a LXX-ban s Izajás teljes kéziratában az Iz 53,11 úgy értelmezhető, hogy → Isten szolgálja lelke gyötrelmének végetérésével látni fogja a világosságot. Azok, akik leszállnak az alvilágba, nem láthatják többé a napot (Jób 3,16; 38,15; Zsolt 49,20). Ez a kifejezés rokon értelmű az él igével, mégpedig a földi életre vonatkozóan (Jób 3,20). Mivel az Isten szolgájának halála egyértelmű megfogalmazást kapott (Iz 53,8 kk.), a szerző feltehetően azt akarta mondani, hogy ő nem fog osztozni az alvilágba leszálltak reménytelen sorsában: neki módjában lesz figyelemmel kísérni a földi eseményeket. Mert ha magára vállalja az emberek bűneit, odaadja az életét engesztelésül és üdvösséget szerez az embereknek (53,5.8.10), el kell érte nyernie a jutalmát. Hogy a szentíró testi értelemben véve gondolt-e az életbe való visszatérésre (vö. 53,10 kk.), nem állítható teljes bizonyossággal. – A Vg szerint Jób egyértelmű bizonyosságát adja az utolsó napon való feltámadásba vetett hitének (Jób 19,25). Ugyanakkor a maszoréta szöveg csak Jahvéról beszél, aki bosszút áll. De egyébként is: Jób lehetetlennek tartotta az alvilágból való visszatérést (vö. 7,9; 10,21; 14,7–22; 16,22). Amire annak ellenére várt, hogy meg volt győződve közeli haláláról (23,13–17; 30,16–23), nem volt egyéb, mint hogy jó hírnevét, amelyen az őt ért szerencsétlenségek csorbát ejtettek, visszaszerezze. Mivel a 19,26 kk. szövege nem világos, azt hogy Jób neve tisztességének helyreállítását még a halála előtt várta-e megfeketedett, szakadozó bőre gyógyulása révén (vö. 7,5; 30,30), v. csak később, nem lehet egyértelműen megállapítani. De az bizonyos, hogy a második föltevésével csak abból kiindulva lehet számolni, hogy a halottak tudomást szerezhetnek a földön történő dolgokról; ez a gondolat azonban teljesen távol állt Jóbtól. – Az egyes emberek testi feltámadásának gondolatát az ÓSz-ben a legvilágosabb megfogalmazásban Dán 12,12 kk. tartalmazza: az idők végén sokan feltámadnak a föld porából (seol), némelyek az örök életre, mások a kárhozatra. A feltámadottak köre még kicsi: a rabbim kifejezés nem engedi meg, hogy mindenkit értsünk rajta, ahogy ez pl. Mt 26,28 esetében megtehető. Tehát itt a szerző még csak a halottak egy csoportjára gondolhatott. Azoknak a zsidóknak (az asszonyokat és gyerekeket is beleértve) a vértanúhalála, akik IV. Antiokhosz ediktumának nem vetették magukat alá (1Mak 1,60 kk.; 2Mak 6,10 kk., 18–31; 7), a jutalmazás gondolatát teljes élességében előtérbe állította. Az áldozatok hitében, feddhetetlenségében senki nem kételkedett, s az ég mégsem lépett közbe. Tehát azt, hogy a jó elnyeri a földön jutalmát, többé nem remélhették. Így világossá vált, hogy az Istenbe vetett hitnek mélyebb a tartalma abban a régi megfogalmazásban, amely így szól: tartsátok meg a parancsokat, a jóra törekedjétek és élni fogtok (Lev 18,5; MTörv 4,1; Am 5,14). Az a remény, amelyet Iz 53 felkeltett, most szilárd alakot öltött: a hit fiai feltámadnak, hogy elnyerhessék jutalmukat, de ugyanígy ellenségeik is, hogy megbűnhődjenek. Itt tehát a feltámadás már nem nemzeti újjáéledés reményét táplálja, hanem a személyes teljesítmény jutalma. Az új élet, amely a feltámadással osztályrészül jut az igazaknak, bőségesen kárpótolja őket szenvedéseikért. Sőt, mintha már azok megdicsőülésének gondolata is felmerült volna, akik sokakat elvezetnek az igazságra (53,3 kk.; vö. 2Mak 7,9.11.14.23; 14,46). – Jóllehet a Bölcs még nem említi szó szerint a ~t, több helyen föltételezi; így pl. a halhatatlanság, amelyről ismételen szó esik benne, egyértelmű az örök élettel, amely a feltámadással jut a kiválasztottaknak osztályrészükké. – Az ÚSz-ben. → Jézus Krisztus feltámadásán kívül az ÚSz az igazak feltámadásáról is szól; a bűnösök feltámadását csak Jn 5,28 és ApCsel 25,15 említi. Ez azzal magyarázható, hogy az új életet csakis jónak tudták elképzelni, így a bűnösök vonatkozásában, akik bűneikkel eljátszották jogukat az életre, nem érezték szükségesnek ~ről beszélni; tehát végső sorsukat inkább elveszésnek, pusztulásnak minősítették. A bűnösök feltámadását még Mk 9,43–48 és Mt 10,28 sem foglalja egyértelműen magában, jóllehet itt arról van szó, hogy testestül az örök tűz martalékává lesznek (→ Gehenna). – A szinoptikusok. A farizeusok számára az egyes ember testi feltámadása (az ÚSz-ben az anasztaszisz 'fölkelés, felállás' a rabbinista irodalomban 'a halottak újjáéledése') hittétel volt,

de a szadduceusok nem ismerték el (Mt 22,23; ApCsel 23,7 kk.). Jézus tévedésnek nyilvánította álláspontjukat, mert a feltámadottak állapotát illetően, hamis képzetek tapadtak hozzá (azt nem a földi létnek megfelelően kell elképzelni, hanem az angyalok állapotával, létmódjával kell összehasonlítani), és a Szentírás hiányos ismeretén, félreértésén alapult. Annak az érvnek, amelyet Jézus a szadduceusok által is kötelező szentírási helyre (Kiv 3,6) hivatkozva a ~ mellett felhozott, a régi szemita embertan az alapja, amely szerint a valóságos emberi életnek elengedhetetlen feltétele a testiség. Azért az az élet, amelyet az ősatyák haláluk óta, a feltámadásuk előtt birtokolnak Istennel való közösségük folyományaképpen (ez az értelme annak a kitételnek, hogy „én vagyok Ábrahám Istene”, amelyet Lk 20,38 így fejezett ki: „mindenki érte él”!), kezesség arra, hogy testileg feltámadnak. Tehát folytonosság van a jelenlegi állapot és a között az állapot között, amelyre a feltámadás révén eljutnak az ősatyák. Ezenkívül még 14,14 beszél a ~ról, mégpedig az igazak feltámadásáról. – Pál ap.-nak mind a beszédeiben, mind a leveleiben fontos helyet kap a feltámadás dogmája (ApCsel 17,18.32; 23,6; 24,15.21; 26,23; 28,20 és Róm 1,4; 4,17; 6,5.8; 8,11; 1Kor 6,14; 15; 2Kor 1,9; 4,14; 13,4; Ef 2,5; Fil 3,10; Kol 2,12 kk.; 3,1; 1Tesz 4,13–18; 1Tim 6,13; 2Tim 2,11.18; Zsid 6,2; 11,3.5). Ez annál szembetűnőbb, mert a Katolikus levelek még nem említik kifejezetten az általános feltámadást (de Jézus feltámadását igen!). Pál azokat, akiknek halottaik jövődó sorsa felől a → parúziát illetően kétségeik voltak, megnyugtatta: feltámadnak, és részük lesz a dicsőségben (1Tesz 4,13–18). A gör.-ök felfogásában a halál kiszabadította a lelket a test börtönéből, ezért kigúnyolták Pált, amikor a ~t hirdette (ApCsel 17,32); Pál tehát részletesen taglalta a feltámadás kérdését (1Kor 15). Az általános testi feltámadás szerinte elválaszthatatlan Jézus feltámadásától mint tört.-i eseménytől (vö. 1Tesz 4,14), sőt a ~nak kérdése épp Jézus feltámadásának tényén áll v. bukik, mégpedig Jézus feltámadása közösségi vonatkozásainak következtében: Krisztus elsőként támadt fel a halottak közül (1Kor 15,20; vö. Kol 1,18). Ahogy Ádám minden emberre halált örökített, Krisztus is minden embernek jelenti az élet forrását feltámadása által (1Kor 15,21 kk.; Róm 5,10; 6,8). Az a kapcsolat, amely a keresztség révén fennáll Krisztussal, nemcsak a ~ra kezesség (6,4 kk.; 8,7; 1Kor 6,14; Fil 3,9–11; Kol 2,13), hanem egyszersmind arra is, hogy a feltámadás élő valóság: Krisztusban a keresztyének már most ott ülnek az Atya jobbán (Ef 2,6; Kol 3,1). Jn-tól eltérően Pál a ~t csaknem teljes egészében az Atya művének mondja (Fil 3,21: Jézus híveinek halandó testét a magáéhoz teszi hasonlónak; vö. 1Kor 15,21 kk.); ha Jézus feltámadt, azokat is feltámasztja, akikben a Lélek él (Róm 8,11; 1Kor 6,14; 2Kor 4,14). – A másik kérdés, amelyet Pál a ~val kapcsolatban taglal, annak mikéntje (1Kor 15,35). Hogy megkönnyítse a megértést, abból indul ki, hogy a mag és a növény között milyen nagy a különbség (15,36–38), majd kiemeli az égi és a földi test közti különbséget (15,40). A tökéletességnek mindkét kategóriában vannak fokozatai (15,39.41). Ezután Pál visszatér a mag példájához (15,42–44), ezáltal a fogalmak közti különbségek éppúgy kifejeződnek, mint a folytonosságuk; ugyanakkor fény derül arra is, hogy az embert a halálakor a gyengeség, az elesettség, a megalázottság állapota és az érzéki (pszüchikon) test jellemzi a halhatatlansággal, a dicsőséggel, az erővel és a szellemi (pneumatikon) testtel szemben, amelynek a feltámadással jut birtokába (vö. 15,50–53). Az első állapotában az ember Ádám ivadéka, földi testét a lélek (pszükhé) élteti, ugyanakkor a mennyei állapot a mennybe fölment Krisztusnak és az életet adó Léleknek (pneuma) köszönhető. A Lélek (pneuma) Pál számára nem az anyagtalannal rokon értelmű, hanem erőt, fényt és szentséget jelent, tehát Isten világából való. Ebből következően Pálnak a szellemi test nem önmagával ellentétes fogalom. Anélkül, hogy a feltámadás titkát mindenestül fel tudná tárnai, Pál érzékelteti: a testi ember a feltámadással olyan tulajdonság birtokába jut, amely földi léte fölé emeli, és rokonná teszi a mennyeivel. – János evangélista a ~t az utolsó nappal hozza kapcsolatba (Jn 6,39 kk., 44.54; 11,24); erre az utolsó napra gondol János akkor is, amikor az életre, ill. a kárhozatra való feltámadást említi (5,28 kk.). Mindig Krisztus támasztja fel v. zsidó szóhasználat szerint: kelti életre (gör.

zoopoieci, héb. hijjah) az embereket. Tehát birtokában van Ő is annak a hatalomnak, ami az Atyát jellemzi (5,21), így elmondhatja magáról, hogy Ő a feltámadás és az élet (11,25). De Krisztus nem az utolsó napokban kezdi osztogatni az életet (5,25); már most megkönyörül a halottakon, és mindenki él, aki Benne hisz. Ennek jegyében Jézus kiigazítja Márta szavait, aki arról tesz hitvallást, hogy a halottak feltámadnak az utolsó napon, és arra tanít, hogy a Benne való hit legyőzi a halált és örök életet ad (11,25 kk.). Az eszkatológia (→ parúzia) elővételezése miatt a végérvényes kiteljesedés nem válik fölöslegessé, mert az örök élet, amelyet a hit, valamint Jézus testének és vérének vétele révén lehet elnyerni, mintegy föltétele annak, hogy az ember az utolsó napon, amely a végső kiteljesedésnek lesz a kezdete, feltámadjon (6,40.54). – A Jel-ben szerepel egy első feltámadás, amely mintegy kezdete az ezeréves birodalomnak, így az Egyh. elterjedését jelképezi (20,4 kk.) és a második (általános, testi) feltámadás, amikor a tenger is, az alvilág is visszaadja a halottait az ítéletre (20,11–15).

halottakról való gondoskodás: Egyiptomban, Babilóniában és Kánaánban a halottakat sírjukban ellátták étellel, itallal. Egyiptomban úgy gondolták, hogy a halott ka-jának, amely ott van a sírban a holttest mellett, szüksége van rá. Babilóniában meg voltak róla győződve, hogy az alvilágban attól függ a halottak sorsa, hogy ellátják-e őket étellel, itallal, főképpen vízzel. Ugyanígy gondolkodtak Kánaánban is. Ugaritban úgy készültek a sírok, hogy a szükség szerint pótolni lehessen a vizet. Nablusz mellett Tell-el-Fára nekropoliszában az egyik kőrézkori (kalkolitikum) sírnak tartálya volt, amelyből a vizet egy kis csatornán a sír bejáratához lehetett vezetni. – Hogy ez a szokás Izr.-ben is tovább élt-e, azt a szövegekből nem lehet egyértelműen kikövetkeztetni, de a sírleletek (→ temetkezés) és a szomszédos népek szokásai alapján legalábbis az első időkben biztosra vehető. – A MTörv 26,14 (halottja vsz. Baal isten) arra a siratóra emlékeztet, amelyet Elő-Ázsiában a nyári hőség beálltakor a vegetációs istenség halálára énekeltek. – Nem lehetetlen, hogy a Sir 7,33 esetében (a „minden élőlénynek adj ajándékot” mellé párhuzamul, és az illő temetés követelményének eleget téve, amelyet a 38,16 tartalmaz) sírmellékletéről van szó (olaj, mécses; élelemre ebben a korban aligha gondolhatunk); az nem vsz., hogy Sirák fia már áldozatra és imára gondolt, amiről a 2Mak 14,43 kk. tesz említést, hiszen Sir 38,16 sem sorolja ezeket az illő temetés követelményei közé. 30,18: itt az Egyiptomban élő gör. fordító golelt (‘sírkő’) olvasott, és így feleslegesnek ítéli az egyiptomiaknak azt a szokását, hogy ennivalót tesznek a sírra; de a csak mássalhangzókra szorítókozó héb. szöveg, valamint a 30,19 alapján inkább gillulra (‘bálvány’-ra) kell gondolnunk; → halottkultusz.

halottégetés: → temetkezés.

halottidézés: Azon a hiedelmen alapszik, hogy kapcsolatba lehet lépni a halottakkal, s hogy a halottak nemcsak helyzetük, állapotuk felől tájékoztathatják az élőket, hanem hasznos tanácsokat is adhatnak nekik. Babilóniában a ~ a papok egy külön osztályának hatáskörébe tartozott; az egyiptomiaknál (vö. Iz 19,3) és a gör.-öknél is dívott. Lev 19,31; 20,6.27; MTörv 18,11; 1Sám 28,3.7.9; 2Kir 21,6; 23,24; 1Krón 10,13; 2Krón 33,6; Iz 8,19; 19,3; 29,4: Izr.-ben a ~ kiirtandó rossznak számított, de az egyszerű nép körében azért elburjándzott (vö. 1Sám 28,7: Saul megbízta szolgáit, kerítsenek neki egy asszonyt, aki ért a ~hez). A MTörv 18,11 szerint a ~ eredetileg kánaáni szokás volt. Az OSz-ben az idézett helyeken mindenütt az ob szó szerepel, amely másutt ’borostömlő’-t jelent (Jób 32,19), itt azonban ’szellem’ értelmű. Az obot megkérdezték, mint Jahvét (Lev 19,31; MTörv 18,11; Sir 46,20; Iz 8,19; 19,3). A Lev 20,27 alapján föltehető, hogy a szellem a megidéző személyében nyilatkozott meg. A szellem motyogva, mormogva beszélt, és hangja a földből hallatszott (Iz 29,4; Sir 46,20). A halottidézőt képessége miatt a lelkek urának tekintették (vö. 1Sám 28,7). 28,13 kk.: az endori halottlátó asszony látja Sámuel szellemét, de Saul nem lát semmit, hangot azonban hall, s úgy véli, hogy Sámuellel beszél. Ebből a gör. fordítók arra következtettek, hogy a ~ csalás volt, ezért az obot – a 2Kir 21,6; 23,24; Iz 29,4 kivételével – mindenütt hasbeszélőnek fordították.

Az obbal párhuzamosan 10 esetben a jiddehoni is előfordul, ezt a LXX megidézőként, ill. ráolvasóként, a Vg pedig jóvendőmondóként adta vissza. De ha abból indulunk ki, hogy a tő, amelyből a szó ered, nemcsak 'tudni' értelmű, hanem azt is jelentheti, hogy 'valamiben jártasnak lenni', akkor olyan szellemre is vonatkozhat, akivel némely jóvendőmondó rendszeres kapcsolatban áll (vö. ApCsel 16,16), szemben a halottak szellemével, aki a halottidéző szavára a kérdező személy kívánsága szerint hol ennek, hol annak jelenik meg. A MTörv 18,11 a szellemek megkérdezésére utal; ezen v. az említett eljárásokat kell érteni, v. valamely más, közelebből meg nem határozott praktika rejlik a kifejezés mögött, ahogy Iz 65,4 is leír egy ilyet: az éjszakát sírboltban töltötték, hogy álmukban a halottaktól értesüléseket szerezzenek. A ~hez rendszerint reménytelen helyzetekben folyamodtak (vö. 1Sám 28,5 kk., 15; Iz 19,3). – A ~t a törv. tiltotta (Lev 19,31; MTörv 18,11); aki gyakran megtette, annak számolnia kellett vele, hogy kiirtják a népből (Lev 20,6); Saul vesztének is ez volt az egyik oka (1Krón 10,13). A halottidézőket meg kellett kövezni (Lev 20,27; vö. 1Sám 28,3.9; 2Kír 23,24). A ~ Jahve egyeduralmának semmibevevését jelentette, mert amit Jahve elrejtett, azt a halottaktól próbálták megtudni (1Sám 28), v. pedig azért, mert Jahve szavát kevesebbre tartották az alvilág válaszánál (Iz 8,18 kk.). Ezért a MTörv 18,11 kk. szerint a ~ utálatos volt Jahve szemében, a Lev 20,6 pedig Jahvétől való eltévelyedésnek minősítette a ~t (vö. 1Krón 10,13 kk.), és olyan cselekedetnek, amely tisztátalanná tette Izr. fiait (Lev 19,31). A hivatalos jahvizmus szerint a halottak nem tudnak erről a világról (Jób 14,21; 21,21; Préd 9,5 kk., 10); ezért Iz 8,19 („Kérdezték meg a halottidézőket”) szarkasztikusnak minősíthető.

halotti lepel: → temetkezés.

halottkultusz: I. A sírok jelentősége. Palesztinában az arab, kivált a félnomád arab lakosság szívesen temeti halottait valamelyik híres sejk v. tiszteletben tartott ős síremléke közelébe, amely gyakran zarándokhelyül is szolgál (pl. az ún. Ráchel sírja Betlehem közelében). Ugyanígy nagy vonzóereje volt a bibliai időben az ősatyák, bírák és próf.-k sírjának is. – Machpela barlangjában temették el Ábrahámot és Sárát (Ter 23,19; 25,9); a papi szerző Izsák és Rebekka, valamint Jákob és Lea sírját is Machpelába teszi (49,29–32; 50,13), de a jahvista hagyomány szerint Jákobnak maga ásta sírja volt (50,5; 47,30: itt az ő sírjuk helyén eredetileg az én sírom állhatott); ez azzal függhet össze, hogy Jákob Szichemben vásárolt magának egy darab földet (33,19), s ezen temették el József Egyiptomból elhozott csontjait (Józs 24,32). Rebekka dajkájának, Deborának (Ter 35,8), Ráchelnak (35,19 kk.), Józsuének (Józs 24,30), Gedeonnak (Bír 8,32), Jiftachnak (12,7), Sámsonnak (16,31) stb. szintén számon tartották a sírját (→ kőoszlop). A pátriárkák sírját Machpelában Heródes hatalmas fallal vette körül. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a Szichemben tartott összejövetelek József (és Jákob?) sírjával vannak kapcsolatban. – Ha király halt meg, tüzet gyújtottak és illatszereket égettek a halott tiszteletére (2Krón 16,14; 21,19; Jer 34,5; → temetkezés). – II. A halottak istenítésének kérdése. Abból, ahogy a halottak tisztelete megnyilvánult, B. Stade, J. C. Matthes, A. Bertholet, R. H. Charles, J. Pedersen, W. O. Oesterley stb. arra próbálnak következtetni, hogy mielőtt a → seolra vonatkozó elképzelés általánossá vált, Izr. fiai a halottat egyfajta félistennek tekintették és a hősök, sőt az istenek módjára tisztelték. Feltevésük mellett a következő érvekre hivatkoznak: A) Az endori jósnő Sámuel lelkét elohimnak, isteni lénynek nevezte (1Sám 28,13). Schwally szerint Iz 8,19 is ilyen értelemben él e szóval (a halottal párhuzamba állítva). Ez azonban egyáltalán nem biztos. 1Sám idézett helyén az a szó szolgálhat egyes-egyedül arra is, hogy a jelenés titokzatosságát kiemelje; annál inkább, mivel a szerző a szellemet a következőkben öregemberhez hasonlítja. – B) A sírmellékletek (ruha, fegyver, ékszerféle, használati tárgyak), valamint a halottak ellátása étellel, itallal. Helytelenül számolnak itt áldozattal, mert a régi szemiták a szóban forgó dolgokat inkább alamizsnaként adták a halottaknak, hogy nyomorúságos létükben segítséget nyújtsanak nekik (→ halottakról való gondoskodás). A

„halotti áldozat”, amelyet a Zsolt 106,28 említ, olyan áldozat lehet, amelyet Moáb leányai isteneinek mutattak be (Szám 25,1 kk.), azért is halotti, mert magukra az áldozatbemutatókra utal (gúnyosan, megvetően). – C) A gyászt kifejező szokások: a haj és a szakáll kitépése, kopaszra borotválás, a bőr bevagdosása stb. (→ gyász, → halottsiratás). A haj kitépését az ún. hajáldozattal hozzák kapcsolatba, amelyet pl. Homérosz említ az Iliásban (23,135.152 kk.): Patroklosz tetemét harcostársai hajfürtjeivel hintették be; a szír beduinok körében még napjainkban is szokásban van, hogy az asszonyok hajtincset tesznek kedves halottaik sírkövéhez. De ez aligha áldozat a szó valódi értelmében. Inkább arról van szó, hogy a hajnak életerőt tulajdonítottak; a Talmudban a haj nemegyszer varázsszerként szerepel. Ha haját ajánlanak fel a halottnak, ezzel mintegy segítséget nyújtanak neki. Mindazáltal figyelembe veendő, hogy az ÓSz-ben nem találkozunk ezzel a szokással. A haj kitépésének és a kopaszra borotválásnak saját jelentése van. Hogy ezek a szokások nem függtek össze a bálványozással, arra abból következtethetünk, hogy a próf.-k magától értetődően említik őket (Iz 22,12; Jer 16,6; Ez 7,18; Ám 8,10). Babilóniában is éltek a tárgyalt szokások, anélkül, hogy a halottak alvilági létét illető ottani elképzelésekhez az áldozat hozzákapcsolódott volna. A Lev 21,5 tiltotta a papoknak, hogy halott tiszteletére megnyiratkozzanak; a MTörv 14,1 ezt a tilalmat Izr.-ben mindenkire kiterjesztette, de nem azért, mert ez a szokás mintegy annak volt az elismerése, hogy a halottnak isteni természete van. A 21,10 kk.; Iz 3,24; Jer 2,16; 7,29 arra enged következtetni, hogy a hajviselettel fejezték ki az istenségnek szentelést (→ nazir); a Papi irat szerzője és a deuteronomikus szerző ezért a kopaszra nyírásban megszenteltségtelenítést látott, amely nem illett a Jahvének szentelt papokhoz, ill. néphez (Lev 21,6; MTörv 14,2; vö. J. C. Matthes). – D) A → sógorházasságot szintén felhozzák a ~ igazolására: a babilóniaiak nagy gondot fordítottak arra, hogy haláluk után legyen valakijük, aki ügyel rá, nehogy hiányozzon nekik a víz. Egyiptomban alapítványok is létesültek erre a célra. A vízzel meghintésben azonban nem szabad áldozati cselekményt látnunk; csupán egyfajta gondoskodás volt a halottakról. Izr.-ben a sógorházasságot azért vezették be, hogy a halott neve akkor is fennmaradjon, ha nem hagy hátra utódot. – E) A holttesttől tisztátalanná válásra is hivatkoznak (Lev 21,1 kk., 11; Szám 6,2; 19,11–22; Ag 2,13): a törv. azért nyilvánította tisztátalannak az ember földi maradványait, hogy így kiirtsa a ~t. Valójában azonban annak megtapasztalásán alapszik ez a törv., hogy a holttest az átok és romlás világához tartozik; szemben áll tehát Jahve szentségével, amelyben Izr. élő tagjainak részük van. – III. A halhatatlanság hitének szerepe. A halottak helyzetével kapcsolatos elképzelések egyfelől a földi élettől való elválás szomorú tapasztalatán alapultak, másfelől viszont abban a szilárd meggyőződésben gyökereztek, hogy az elköltözöttek tovább élnek. Az érzelmek hullámlásától függően hol az egyik, hol a másik szempont került előtérbe. Egyiptomban és a gör.-öknél a második szempontra esett a hangsúly, Kánaánban inkább az elsőre. Hogy Kánaánban milyen régi múltra tekint vissza a seollal kapcsolatos elképzelés, azt a Ter 37,35a; 42,38; 2Sám 12,23 (itt a seol szó ugyan nem szerepel, a gondolat azonban megtalálható) tanúsítja, és az ugariti szövegek is bizonyítják, amelyekben arról olvashatunk, hogy a halottak lemennek a föld mélyébe, és amelyekben azok a halottak „akik leköltöznek a földbe”. Ezt az alvilágba leköltözést siratással kísérték, amely egyértelműen mutatja, hogy a halált nem apoteózisnak fogták fel (Ter 37,33 kk.; 2Sám 1,19–27: a halál elbukás). De azért a valóságos továbbélésben való hit sem hiányzott; erre utal az a kultusz, amely a tekintélyes személyek sírjához kapcsolódott. Hogy a nép a halottaknak egyfajta magasabb rendű létet tulajdonított, az 1Sám 28,13-ból (elohim) föltehető, sőt talán a → halottidézés gyakorlata is ezt tanúsítja, amely azon föltevésen alapult, hogy a halottak olyan ismeretek birtokában vannak, amilyenekkel az élők nem rendelkeznek. A hivatalos teol. azonban mindig szemben állt az efféle hiedelmekkel. Így tarthatatlan az a föltevés, hogy Izr. fiai a halottakat isteneknek, félisteneknek tekintették.

halottsiratás: a hozzátartozó, a barát, a király stb. halálán érzett fájdalom kifejezése (1Sám

25,1; 28,3; 1Mak 2,70; 9,20; 12,52) hangos kiáltásokkal, mint jaj, testvérem (1Kir 13,30; Jer 22,18), jaj, nővérem (22,18), jaj, uram (22,18; 34,5). Sokszor fizetett embereket, főleg asszonyokat (→ siratóasszonyok) fogadtak a halott siratására (2Sám 1,24; Jer 9,16.19; Ez 32,16). Ezek a földön ültek, → gyászba öltözöttek, fölfedett kebelükkel és a hajukat tépték. Énekesek (férfiak és nők) fuvola kíséretében (Mt 9,23) énekbe foglalták a halott tetteit és a halott sorsán érzett fájdalmukat, valamint a hátramaradottak gyászát. Föltehető, hogy a különféle alkalmakra szóló siratókból gyűjtemények álltak rendelkezésre (2Krón 35,25). A ~t közvetlenül a halál után kezdték, még mielőtt a holttestet eltemették volna (1Kir 13,29: a városban; Mt 9,23; Mk 5,38: a házban, ahol a halott feküdt; ApCsel 20,10), v. a halálhír vétele után (2Sám 1,17; 3,31; vö. 1Mak 12,52), és 7 napon át folytatták (1Sám 31,15; 1Krón 10,12; Jud 16,25; Sir 22,12; vö. Jn 11,31: a temetés utáni 4. napon). 1Kir 13,30: a sírba helyezéskor kezdenek siratót énekelni (→ siratóéneke). – A legismertebb siratók: Dávid siratója Ábnerra (2Sám 3,33 kk.), Saulra és Jonatánra (1,19–27). Siratókban szívesen alkalmazták az ún. kinah-mértéket, amelyre az jellemző, hogy a vers 2. felében egy hangsúlyos szótaggal kevesebb van, mint az 1. felében (szokásos formája 3+2). A próf.-k a siratót az ítéletre, ill. a pusztulásra vonatkozó jövendölésük megrázóbbá tételére használták fel.

Hámán: → Ámán.

Hamat, Emát: város Szíriában az Orontész mentén (Ám 6,2: a nagy Hamat), az arámok fővárosa; az új hettita képirásos szövegekben Anatu; IV. Antiokhosz Epiphanész idejében átmenetileg Epiphánia, ma Hama. Az ilyen kifejezések, mint pl. a ~ba vivő út (Szám 13,21; 1Kir 8,65; 2Kir 14,25: Emát stb.) v. ~ bejárata (Szám 34,8; Ám 6,14 stb.) Kánaán É-i határát jelölik. A Ter 10,18 ~ lakóit sajátos módon a kánaániak közé sorolja, nem az → arámok közé. Kr. e. 740 k. meghódították az asszírok (2Kir 18,34; Iz 10,9: Emát; Ám 6,2; Zak 9,2) ~ lakóit, akik egy → Asima nevű istennőt tiszteltek (2Kir 17,30), Szamariába telepítették (17,24), a szamariákat pedig ~ba (Iz 11,11). Az 1931 óta folytatott ásások során a csiszolt kőkorig sikerült feltárni a települést. A város akkor élte fénykorát, amikor arám főváros volt (Zakir király → sztéléje); ennek a korszaknak emlékei: az ún. nagy épület, az elefántcsont plakettek, a régi arám sgraffitók, a föníciai és arám tulajdonnevek. – Hogy 2Sám 8,9 kk. ugyanerre a ~ra vonatkozik-e, nem lehet eldönteni.

hamis eskü: Az esküdtött hamisan, aki → esküvel megerősítve valótlan állított, v. olyan ígéretet tett, amelyet nem volt szándékában teljesíteni. A ~ Jahve nevének hiába vétele (→ Isten neve), megszenteltségtelenítése (Lev 19,12); a törv. (Kiv 20,7; Lev 19,12; MTörv 5,11), a próf.-k (Jer 5,2–7,9; Ez 16,59; 17,13–18; Sir 23,11) és az ÚSz (1Tim 1,10) egyaránt súlyos bűnnek tekintik és ezért elítélik. → tanúság.

hamis próféták: → tévtanítók.

hamisság: → hazugság.

Hammurápi, Hammurabi (az amoriták és a Ny-i szemiták nyelvén: 'a nagybácsi – anyai részről mint isten – meggyógyít'): **1.** a Szumuabum alapította ún. 1. babilóniai dinasztia (az amoriták dinasztiája) 6. királya, Szin-muballit fia és utóda. a) Időrendi kérdések: A → Mariban folytatott ásások előtt kb. Kr. e. 2000-re v. még sokkal korábban tették ~ uralkodásának idejét. A Mariban felszínre került szövegek vizsgálata és ezeknek a régészeti leletekkel való egybevetése során azonban meg kellett változtatni ezt a feltevést. S. Smith (1940) meggyőzően bizonyította, hogy ~ Kr. e. 1800-nál korábban nem léphetett trónra. Ezután a Vénusz megfigyeléséből kiindulva, amelyet ~ 4. utóda, Ammiszaduka uralma alatt végeztek, arra a következtetésre jutottak, hogy ~ uralkodásának ideje Kr. e. 1848 és 1806 (R. Thureau-Dangin, D. Sidorski, A. Goetze) v. 1792 és 1750 (S. Smith, A. Ungnad, O. Neugebauer, M. B. Rowton, A. Parrot), v. pedig 1728 és 1686 (W. F. Albright, Cornelius, R.

de Vaux, Cavaignac, Rowton korábban) közé eshetett. – b) Hammurápi uralma 43 esztendeje alatt hódításai révén és bölcs politikájával eredetileg kis országot nagy birodalommá fejlesztette, amely csaknem egész Akkádra, Sumerra, Elámra, Esnunnára, Marira és Asszorra kiterjedt. Külpolitikájában „a szélvihar volt a harcban”, ugyanakkor belpolitikájában okosságával a nép „pásztorá”-nak bizonyult (sumer királyideál): templomot épített és gondja volt a méltó kultuszra; biztosította alattvalóinak a jogot és a szabadságot, még az állami tisztviselőkkel szemben is; szorgalmazta és támogatta a földművelést, öntözőműveket létesített és tartott fenn; a kereskedelmet csatornák építésével is előmozdította; ezek lehetővé tették a hajózást. Számos fennmaradt leveléből olyan központi hatalom képe rajzolódik elénk, amely minden téren mintaszerű. – c) Hammurápi törvénykönyve (rövidítése: CH), amelyet uralma végén tett közzé, több mint 20 korabeli és későbbi másolat töredékén kívül egy teljes korabeli másolatban is fennmaradt egy diorit sztélébe vésvé (2,25 m magas, kerülete fent 1,60 m, lent 1,90 m). Ez Szuzában került felszínre az M. J. de Morgan vezette francia ásatások során (1901. dec.-1902. jan.). Eredetileg v. Babelben a Marduk-templomban, v. Szipparban Ébabbar templomában állt. Kr. e. 1160 k. Sutruk-Nahhunte elamita király, Babel meghódítója győzelme jeléül Szuzába vitte; most Párizsban (Louvre) látható. A 282 paragrafus – amennyire a kutatók a CH-t osztották felöleli az akkori Babilónia köz- és magánéletet érintő összes törv.-ét, de néhány pontban eltér a szokásos joggyakorlattól. Ez mutatja, hogy olyan változtatásokkal állunk szemben, amelyek politikai és társadalmi célok elérését szolgálták (a jogszolgáltatás, a bíraskodás egységesítése). Ezenkívül figyelembe kell venni, hogy a szóban forgó sztélé, amelyen ~ törv.-eit olvashatjuk, elsősorban vallási szerepet töltött be: a törv.-kv. szabályozta jogrendet az istenség védelme alá helyezte és isteni szankciót adott a törv.-eknek. A CH nem a legrégebbi kodifikálása a törv.-eknek, nála korábbiakat is ismerünk; ezek Ur-Nammutól (Urból), Lipit-Istartól (Iszinből) és Esnunna egyik fejedelmétől származnak. – Mózes törv.-e egész sor egyezést mutat ~ törv.-kv.-ével, ugyanakkor kevésbé rendszerezett, mert tört.-i fejlődése során foglalták írásba, és sokkal jobban igazodik a polgári jogi kérdésekben is vallásos szempontokhoz, mint ~ törv.-e. Az egyezések nem közvetlen átvételen alapszanak, hanem azon, hogy az egész szemita környezetben hasonló normák voltak érvényben. Ez egyértelműen megállapítható a pátriárkák tört.-ében szereplő személyek viselkedéséből olyan esetekben, amelyekre a mózesi törv. nem tér ki és a CH v. más szemita kódexek előírásaival vágnak egybe; pl. a feleség szolgálóját a férj rendelkezésére bocsátják (Ter 16,2; 30,3; vö. CH 144–147), a bánásmód Hágárral és Izmaellel (Ter 21,9–14; vö. CH 170 kk.). – d) Arra nézve, hogy ~ milyen kapcsolatban állt a Ter 14 említette királyokkal → Amráfel. A 14-ben olvashatók ellenére nem lehetetlen, hogy a szerző már nem ismerte ~ nevét helyes alakjában, és ezért így nevezte meg a királyt. – **2.** Jamhad állam (Szíria É-i részén, fővárosa Aleppo) 2 királya is viselte a ~ nevet; az egyik Kurda, a másik Hana uralkodója volt. Kortársai lehetnek a bábéli ~nak, v. nem sokkal később uralkodtak, mint ő. Végül: egy ugariti királyt szintén ~nak hívtak (Kr. e. 13. sz. vége).



68. Hammurápi sztéléje. A király átveszi a hatalom jelvényeit Marduk istentől. Alul a király törvényei: bevezető és 282 paragrafus. Babilóniából Szuzába került. 1901-ben itt fedezték fel. A Louvre-ban őrzik. Kr. e. 14. sz.

Hámor (héb. 'szamár'): kánaáni (v. hurrita?) uralkodóház → Szichemben (Ter 33,19; Józ 24,32; Bír 9,28); egy Baal-Berit nevű istenség tisztelője. Ter 34: Szichem a hívitta fejedelemnek, ~nak a fia; ~ megerőszakolta Jákob lányát, → Dinát.

hamu: A mulandónak (Jób 13,12) és a semmit érőnek a képe (Ter 18,27; Iz 44,20 és Sir 40,3: → por és ~; Siral 3,16). Gyász, bánat alkalmával ~t szórtak a fejükre v. ~ba ültek, ~ban fetrengtek (2Sám 13,19; Jób 2,8; Iz 61,3; Jer 6,26; Ez 27,30; Jón 3,6; vö. Mt 11,21 vö. Siral 3,16 és Zsolt 102,10: „Kenyérem úgy eszem, mint a hamut”). – Az átforrósodott köre tett, ellapított kenyértésztát még izzó ~val fedték be: ez volt a kenyérsütés legegyszerűbb módja, amely a beduinok körében még ma is él (1Kir 19,6: ~ban sült cipó; → kenyér). – Izr. fiainak → kultuszában használtak ún. → tisztítóvizet; ezt egy hibátlan, még igába nem fogott vörös tehén ~jából állították elő (Szám 19; Zsid 9,13). 2Mak 13,5–8: a Szeleukidák idején az volt a szokás, hogy a halálra ítélteteket egy gépezettel izzó ~ba dobták.

Hananel, Hananeel (héb. 'Jahve megkegyelmezett'), Barisz (gör.): Jeruzsálem városfalának egyik tornya (Jer 31,38; vö. Zak 14,10; Neh 3,1; 12,39).

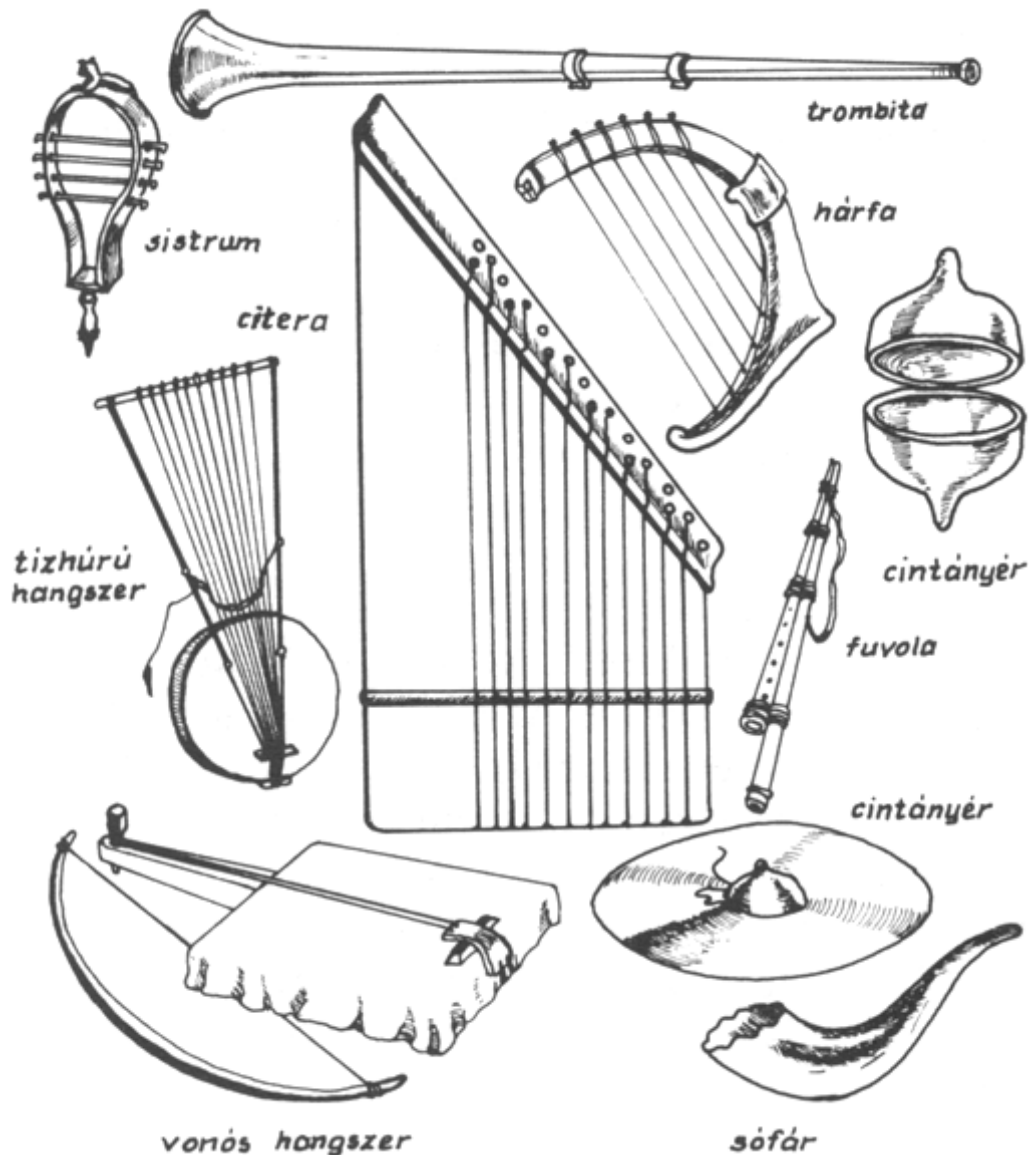
Hanani (a Hananel változata): 5 személy neve az ÓSz-ben. Legfontosabb közülük Jehu próf.

apja Áza és Jehosafát királyok idejében (1Kir 16,1.7; 2Krón 16,7–10; 19,2; 20,34).

Hananja (héb. 'Jahve megkönyörült'): gyakori ósz-i személynév. Viselői közül a legfontosabbak: **1.** Azzur fia Gibeonból. Az ellenkezőjét jövendölte annak, amit Jeremiás az Úr nevében mondott (Jer 28,1–17), és összetörte Jeremiás igáját. Jeremiás rábizonyította, hogy hamis próf. Még abban az évben meghalt, ahogy Jeremiás megjövendölte (28,17). – **2.** Ananiás: Dániel 3 barátja közül az egyik Babelben, a királyi udvarban. Babilóniai neve → Sadrak.

hang (héb. kol): A Bibliában különféle eredetű ~okkal találkozunk, így a léptek (Ter 3,8), a szárnyak (Ez 1,24 kk.), a hulló levelek (Lev 26,36) neszével, zajával, a dörgéssel (Kiv 9,23), az ember ~jával (Ter 27,22), az Isten ~jával (Szám 7,89), kiáltással, kiabálással (16,34). Átvitt értelemben utalhat a héb. kol szó arra is, amit valaki mond v. parancsol (Kiv 36,6; 2Krón 24,9). Figyelmet érdemlő állandósult szókapcsolatok: 'hallatja ~ját' = dörög (Kiv 9,23); valakinek a ~ját (= a szavát) hallani = engedelmessé válni (Ter 3,17; 30,6); 'kiáltásom ~ja' = kiáltásom (vö. Zsolt 5,4), '~ját fölemelni' = kiáltani (vö. Ez 21,27). A LXX-ban a kolnak csaknem mindig a főné felel meg; az ÚSz-ben ennek használata megfelel a kolénak. A mennyből beszélő nem mindig jelenik meg; csak a ~, a szózat hallatszik (Mt 3,17; Mk 9,7); ugyanakkor a gör. szó 'nyelv' értelmet is hordozhat (1Kor 14,10 kk.; 2Pét 2,16). – Jahve ~jára (= szavára) hallgatni (75-ször) olyan követelménye az ÓSz-nek, amely Jahvének önmagáról adott kinyilatkoztatásából következik. A nép felszólítást kap Isten ~jának, vagyis szavának (= parancsainak) megtartására, amelyet a szövetség megkötésekor hallhattak. Ezzel kell a népnek Istene iránti szeretetét megmutatnia (MTörv 30,20). – Az ÚSz-ben Isten életet adó ~jának (= szavának) maga a Fiú a közvetítője, tehát az Ő ~jára (= szavára) kell hallgatni (Jn 5,25; 18,37; Zsid 3,7) és az övéi ismerik is a ~ját (Jn 10,3 kk.). Isten szava, →szó.

hangszerek: Mint az ókori K-en a többi népek, Izr. fiai is sok hangszert ismertek, de mert a régészeti anyag kevés, a héb. hangszerveket nem lehet mindig pontosan azonosítani. Korábban pl. általános volt a vélemény, hogy a kinnor és a nebel hárfát jelent, de K. Galling szerint a leletek alapján aligha tételezhető fel, hogy Szíriában és Palesztinában ismerték a hárfát. A Bibliában a következő fontosabb ~et említik: → cintányér, → citera, → dob, → fuvola, → hárfá, → kürt.



69. Hangszerek

hangya: A Péld 6,6–8; 30,24 kk. a szorgalom és a bölcsesség példaképeként állítja elénk, mert nyáron tartalékokat gyűjt magának. Az amarnai levelekben (252) megőrződött egy kánaáni mondás: „A hangyák nem tűrik, hogy öljék őket, hanem megcsípi annak a kezét; aki öli őket.”

Hanna (héb. 'könyörület'): Elkana egyik felesége, Sámuel anyja (1Sám 1), aki még 5 más gyermeket is szült férjének (2,19–21). Hálaéneke (2,1–10), amely műfajilag a himnuszok, ill. a himnikus zsoltárok közé sorolható, a → Magnificat előképének tekinthető. → Anna.

hanukka: → templomszentelési ünnep.

Hanun: 3 személy neve az ÓSz-ben. A legfontosabb közülük Nachas ammonita király fia és utóda. Dávid ellen indított háborújában vereséget szenvedett arám szövetségeseivel együtt (2Sám 10,1–14; 1Krón 19,1–15).

hapiruk: → héberek.

harag: I. (Isten haragja). Az ÓSz szerzői csak egy Istent ismertek, ezt az egy Istent azonban sokszor emberi tulajdonságokkal ruházták fel. Az antropomorf ábrázolásban a szövetség

Istenének, Jahvénak lelki megnyilvánulásai is vannak: szeret (Oz 11,1), megbánja tettét (Ter 6,6 kk.), nevet (Zsolt 2,4), örül (MTörv 28,63), gyűlöl (Ám 5,21) és haragszik. A ~ a Szt. Isten reakciója mindarra, ami az Ő fölsége, erkölcsi tökéletessége és törv.-e ellen irányul, amelyet népének adott (vö. MTörv 6,13–15). A héb.-ben több kifejezés élt a ~ra. Izajás természetből vett képekkel festi le, milyen következményekkel jár Isten ~jának fellobbanása (Iz 30,27–30; vö. 34,5–10). A fogság utáni időben az Isten ~jának a → Sátán lépett a helyébe (vö. 2Sám 24,1 és 1Krón 21,1), hogy ez az emberi vonás kiiktatódjék. Mindamellert Isten ~ja a bűn fenyítésére szolgál, nem egy kénye-kedve szerint cselekvő Isten indulatának kirobbanása v. féltékenységének megnyilvánulása. Minden fölött ott áll Isten igazságossága. Isten irgalma és ~ja szemben áll egymással (vö. Zsolt 30,6; Iz 54,8 kk.). Az Isten ~ja válasz a bűnre és a szövetség megszegésére. Akkor éri utol Izr.-t, amikor Jahve üdvözítő akaratával és tetteivel szembefordul (Szám 11,1; 13,25–14,38; 16,16–35; 17,6–15; MTörv 1,34 kk.). Személy szerint azt sújtja, aki elfordul Jahvétól és idegen istenekhez pártol (Kiv 32; Szám 25; MTörv 11,13–17; 12,29–31 stb.). A deuteronomikus tört.-írás szerint a nép sorsa így alakul: a nép elpártolása kiváltja Isten ~ját és az Isten ~ja a népet megtérésre indítja. A próf.-k azt hirdették, hogy az Isten ~ja Isten szeretete semmibe vételének, megvetésének a folyománya (Oz 6,6; vö. 5,12.14; 7,12; 13,8; Iz 9,7–20; Jer 4,1–4; 17,1–4; Ez 5,1–17). – Az Isten ~jának következményei: éhínség, csatavesztés, pestis (vö. 2Sám 24,13 kk.), vész (pl. Szám 17,11), lepra (12,9 kk.), ellenség kezére kerülés és halál (1Sám 6,19). Az Isten ~ja az összes bűnöst, az egész népet és az egyes embert egyaránt utoléri (Kiv 19,32; MTörv 1,34; Szám 12,9 kk.), és a pogány népek sem menekülnek meg tőle (pl. Ter 11; vö. Zsolt 90,7), mert Jahve uralma az egész földre kiterjed (Jer 10,10). A próf.-k főleg a száműzetést, a fogságot tekintették az Isten ~ja következményének. Az eszkatologikus irodalom az Úr napját = Isten ~jának napját hirdeti (Ám 5,18–20; Szof 1,14–18). Annak az igaznak sorsát, akit utolér Isten ~ja, a legmeggrázóbb színekkel Jób ecseteli: Isten mindenható és szent, de tervei és tettei, bár bölcsék és igazak, megzavarhatják az ember értelmét (vö. 42,3); a Mindenható előtt, akit Jób bírálni merészelt, csak meghajolni és hallgatni lehet (40,2–4); ahhoz, hogy ítéletét megváltoztathassa, éppúgy mindenhatónak kellene lennie, mint Ő (40,8 kk.). Némely helyen Isten ~ja nem látszik megokoltnak. Így Ter 32,23–33: Jákob harca az isteni lényel, aki megérintette a csípőjét Jabbok gázlójánál; Kiv 4,24–26: az Úr meg akarta ölni Mózeset; 1Sám 6,19; 2Sám 6,6 kk.: az Úr lesújtott Bet-Semes lakóira, amiért látták az Úr ládáját, ill. → Uzára, mert megérintette. De Istennek e helyeken sincsenek „démoni vonásai”, mint némelyek gondolják. Kiv 4,24–26: itt egy rituális előírás meg nem tartása válthatta ki ~ját (vö. 17,10); 1Sám 6,19 és 2Sám 6,6 kk.: e helyeken Isten ~jának megnyilvánulása kiemeli a láda szentségét, amely Jahvénak, a Szt. Istennek volt a jelképe és trónja, aki előtt senki ember nem állhatott meg (vö. 1Sám 6,20). Ember csak akkor kerülhetett a Szt. közelébe, ha megszentelődött (Kiv 19,10; Józs 3,5; 7,13), egyébként pusztán a tekintet is veszélyeztette az életet (Kiv 19,21). Bárhol esik szó az ÓSz-ben Isten ~járól, mindig egyensúlyban van az Isten igazságosságával (Jer 10,24; Zsolt 6,2; 38,2), s az utolsó szó mindig az irgalomé (Iz 54,8–10; vö. Ter 8,20–22; 9,8–17; Zsolt 30,6; Ez 34,25; 37,26). – Az úsz-i kérügmában szintén megvan a szerepe az Isten ~jának: Keresztelő János, Jézus, Pál ap. és János evangélista egyaránt beszél róla. A gör.-ben 2 kifejezés van rá: thümosz (főleg a Jel: 18-ból 10-szer ez adja vissza Isten ~ját) és argé (elsősorban Pálnál, 33-ból 21 alkalommal ezzel a kifejezéssel él az ap.). – Miként az ÓSz, az ÚSz is élénk színekkel festi Isten ~ját: tűz (pl.: Mt 5,23; 1Kor 3,13.15), elsőprő légáram v. lehelet (2Tesz 2,8); a Jel a harag kelyhe és bora (Jel 14,8.10; 16,19; 19,15), az Isten haragjával telt csésze (15,7; 16,1 kk.) képét alkalmazza. Az ÚSz-ben nem Isten indulatának ecsetelésére esik a hangsúly, mint az ÓSz-ben, hanem annak kinyilatkoztatására, ami a már elért végső időben Isten ~jának folyományaképpen bekövetkezik. Jézus nem beszélt közvetlenül Isten ~járól, de megnyilatkozásai tanúsítják Isten ~ját: rákiabált a sátánra (Mt 4,10), megfedtte Pétert, amikor a szenvedéstől óvni akarta (16,23); ráparancsolt a démonokra (Mk 1,25; 9,25; Lk 4,41). Jézus

~ja elsősorban álnok kortársai (Jn 8,44) és a megátalkodott farizeusok (vö. Lk 15,28; Mt 18,34) ellen irányult. Jézus akkor gerjedt ~ra, amikor az Atya dicsősége szenvedett csorbát (21,12 kk.; Jn 2,14 kk.: az árusok kiűzése a Templomból), de azokat is korholta, akik nem tartottak bűnbánatot (Mt 11,20–24; Mk 11,14), s azt is kinyilatkoztatta, hogy Ő fog az idők végén ítéletet tartani (Mt 25,41). Erről az ítéletről jövendölt Keresztelő János (3,7), de maga Jézus is utalt rá példabeszédeiben (Lk 14,21: a nagy vendégségről; Mt 18,34: a szívtelen szolgáról). – ÚSz-i értelemben a legvilágosabban és a legrészletesebben Pál ap. szólt: az eszkatologikus jelenben, vagyis a Jézus földi élete és dicsőséges eljövetele közé eső időben Isten az igazságosságát, amelyet a hívő a hitben ismer meg (vö. Róm 1,17 kk.), úgy nyilvánítja ki mint ~ot. Isten ~jának következménye a pogányok körében: tisztátalanság, gyalázatos szenvedély (1,24,26); a zsidók, akik üldözték és megölték a próf.-kat, sőt magát Jézust is, a maga teljes valóságában megtapasztalják Isten ~ját (1Tesz 2,15–16). Pálnál az Isten ~ja jellegzetesen eszkatologikus fogalom; Isten szentsége és uralma akkor fog megnyilatkozni, ill. kiteljesedni, amikor minden ellensége elnyeri büntetését (Róm 2,5; 3,5; 5,9; 9,22; Ef 5,6; Kol 3,6; 1Tesz 5,9). Ennek napját nevezi Pál a ~ napjának (Róm 2,5). Isten ~ja minden embert utolér, mert minden ember bűnös (1,18–3,20); az ember Isten ~jának tárgya, „a harag edénye” (9,22), de Isten irgalmas és türelmes, így „a harag edényei”, ha Istenhez fordulnak, „az irgalom edényeivé” válhatnak (9,23). Már az ÓSz-ben sem enged Isten szabad folyást ~jának, az ÚSz-ben pedig még kevésbé; ellenkezőleg: elviseli Isten a bűnöst, de megtérésre szólítja fel. – A ránk váró ~tól nem a törv. (= ÓSz; vö. 4,15) ment meg, hanem Jézus, aki elvette a világ bűneit (Jn 1,29). Őt, aki nem ismert bünt, Isten „bűnné tette értünk, hogy általa Isten igazságossága legyünk” (2Kor 5,21). A megtéréssel az ember megmenekül Isten ~jának következményeitől. Ez a megtérés hit Jézus Krisztusban, aki megment bennünket „az eljövendő haragtól” (1Tesz 1,10; Jn 3,36). – Így az Egyh. Isten ~jától megszabadulva várja a ~ napját, amelyen megmérkőzik Isten ~ja és a sátán ~ja (Jel 12,7). Mert a földre szállt le „a sátán nagy haragjában” (12,12). A nagy Babilon, amely tüzes borával megrészegítette a nemzeteket (14,8; 18,3), elesik. Lezajlik az ítélet: az angyal leszüreteli a föld szőlőjét és bedobálja Isten ~jának hatalmas sajtójába (14,19; vö. Iz 63,16); a 7 csésze angyala teszi teljessé Isten ~ját, az ítéletet, Krisztus „tapossa a mindenható Isten haragja tüzes borának sajtóját” (Jel 19,15). Ez jelenti Isten teljes győzelmét. – II. (az ember haragja). Indulat, szenvedély, amelynek súlyos következményeitől (vö. Jer 10,24) főleg akkor kell félni, ha az, akin eluralkodik, hatalommal bír: a király (Péld 16,14: „a király haragja a halál hírnöke”), a sátán (Jel 12,12). A ~ meggondolatlan tettekre indít (Péld 14,17), és bűnhődést von maga után (19,19). Minél erősebb, gazdagabb, hatalmasabb valaki, annál könnyebben elönti a ~ (Sir 28,10). A ~ megrövidíti az életet (30,24). Legyőzése, a hibák elnézése a legszebb erény a férfiban (Péld 19,11), hősi erőre vall (16,32). A ~ot lecsillapíthatja a bölcs beszéd (29,8; 15,1), az ajándék (21,14), az idő és a feledés (Ter 27,45). Az ÓSz elítéli a ~ot: bűnbe visz, vizályt kelt (Péld 29,22). Pál ap. a test cselekedetei közé sorolja (Gal 5,20). Jak 1,20: „haragjában nem azt teszi az ember, ami Isten előtt igazságos”. Ef 4,26: „Ha elfog is benneteket az indulat, ne vétkezzetek”. Jézus a gyilkossággal együtt, amelyet előidézhetsz, elítélte (Mt 5,21 kk.). De van szt. ~ is, amely a rossz ellen irányul és részt vállal Isten haragjából (1Mak 2,24; Mt 21,12).

Hárán: 1. a bibliai nemzedékrendben Ábrahám testvére (Ter 11,26 kk.). – 2. régi kereskedőváros Mezopotámia É-i részén; itt találkozott össze a Babilóniából Szíriába, Egyiptomba, Kisázsziába vezető karavánút. Először Kr. e. 1750 k. a mari szövegekben találkozunk vele; vö. Iz 37,12. A holdkultusz fő központja volt. Itt éltek Ábrahám ősei, és az egyik Pentateuchus-hagyomány szerint vándorlásaikra is innen indultak (Ter 11,31; 12,5; 24,4.8; 27,43). 2Kir 19,12: meghódították az asszírok. A régi ~ romjai ÉNy-ra találhatóak a mai ~tól, amely egy jelentéktelen helység Urfától (Edessza) DK-re. Az ásatások során 1951: egy kései asszír réteg, továbbá egy könyvtár, 1956: 3 fontos felirat került felszínre. Közülük

az egyik → Nabú-naidról (2 példányban), egy pedig anyjáról (ez töredékes formában már 1906 óta ismert volt); a szövegek főleg a holdisten templomának tört.-e, valamint Nabú-naid élete és Asszurbanipál halálának éve szempontjából fontosak. – Az Ez 27,23 említette ~t D-Arábiában kell keresni.

harc, küzdelem: Az evangélium döntésre és erőfeszítésre, lelki küzdelemre szólít fel (Lk 13,24; Mt 10,34). A levelekben gyakran van szó ~ról, az ember alacsony ösztönei elleni küzdelemről (Róm 7,23; Zsid 12,1 kk.; Jak 4,1; 1Pét 2,11). Az Ef szerint ezt a ~ot valójában a sötétség hatalmai és erői, „az égi magasságok gonosz szellemei” ellen kell folytatni, és az Úr szolgálatában minden erőt be kell vetni (különösen: Ef 6,10–20). Meg kell jegyezni: Pál szívesen vette képeit és kifejezéseit a sport, az atlétika és a katonai élet szókészletéből. A küzdés és versengés fontos szerepet töltött be a hellén világban. Görögországból terjedtek el a sportversenyek az egész világon. Ezt 1Mak 1,14 és 2Mak 4,12–18 is tanúsítja, ahol → gimnáziumról és játékokról van szó. Pál a saját életét és az ev. hirdetése terén tett erőfeszítéseit ~nak, ökölvívásnak, versenyfutásnak nevezi, a győzelmi koszorú elnyerésére (1Kor 9,26; 1Tesz 2,2; 2Tim 4,7). Ez sok lemondásba és kemény önfegyelembe kerül (1Kor 9,25 kk.). A keresztények ~a, amelyet egész életükben folytatniuk kell a szenvedésben és életük odaadásában éri el tetőfokát (Fil 2,16 kk.; 2Tim 4,6 kk.). Ennek a szellemi-lelki küzdelemnek egymást támogató testvéri közösségben kell folynia (Róm 15,30; Fil 1,27; Kol 4,12). Az ap. Isten népe hitéért, üdvösségéért küzd, de nem saját erejéből, hanem Krisztus erejével (1,29; 2,1). A küzdelem a Mester akarata, a tanítványoknak pedig, akik Jézus Krisztus szolgálói és katonái, a kötelességük (Lk 17,10; 2Tim 2,3 kk.).

harci dal: → ének.

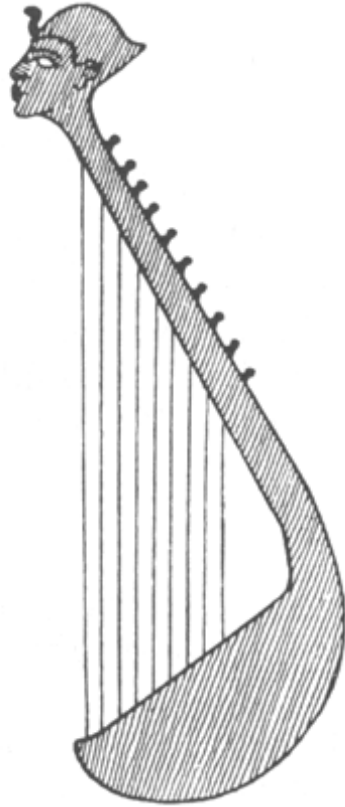
harci szekér, harci kocsi: gyors és ellenálló, kétkerekű kocsi; fából készült, vaspántokkal erősítették meg, 2 v. 3 ló húzta. Elsősorban íjászok használták, akik mellett még egy pajzshordozó és egy hajtó is helyet kapott a ~en. É-ről terjedt el, és Közel-K-en is csakhamar népszerűvé vált. A fáraó ezekkel vette üldözőbe az Egyiptomból való kivonuláskor Izr. fiait (pl. Kiv 14,6). Izr. fiai Palesztinában már ott találták: a kánaániaknak és a filiszteusoknak voltak harci szekerei (Józs 17,16–18; Bír 1,19; 4,13; 1Sám 13,5). Salamon Izr.-ben is bevezette (1Kir 10,26–29); mintegy 1400 ~e volt; az ún. szekérvárosokba (Hacor, Megiddó, Gézer, Alsó Bet-Horon, Baalat és Támár) telepítette őket (9,15–19; 10,26). A Karkar melletti csatában (Kr. e. 854) asszír források szerint Acháb 2000 ~rel vett részt. Azok a harcosok, akik ~ról harcoltak, a legelőkelőbbeknek számítottak; a király is az ő soraikban küzdött. A Makkabeusok harcosainak nem volt ~ük. – Jahve mint harcos szintén úgy szerepel a leírásokban, mint akinek vannak ~ei (Zsolt 68,18; Hab 3,8); a harcosok a ~en az angyalok; Iz 66,15: Jahve ~e „akár a forgószél” – ezen érkezik győzelmet aratni (ítéletet tartani).



70. II. Ramszesz harci szekerén. Részlet a thébai Ramesszeum egyik csapatképéből

hárem: A nagy ~ a gazdagság és a hatalom jele volt, és mint kiváltság csak a királyt illette meg (vö. 2Sám 3,2–5; 5,13; 12,8; 1Kir 11,3; 2Krón 11,21; 13,21; 24,3). Mindazáltal a MTörv 17,17 mértéktartást tanácsol. Mint a szomszédos országokban, Izr.-ben is erősítették a ~ idegen asszonyai a politikai kapcsolatokat (vö. 2Sám 3,3; 1Kir 3,1; 11,1; 16,31). A ~ örökségül átszállt az utódra (2Sám 12,8), a Lev 18,3; MTörv 23,1 (vö. Ez 22,10) tilalma ellenére. Az ÓSz a kedvenc asszonyra (vö. 2Krón 11,21) sohasem vonatkoztatja a melek 'király' nőnemű alakját 'királyné' értelemben.

hárfa: húros hangszer. A héb. kinnort rendszerint ~nak fordítják, K. Galling azonban felhívja rá a figyelmet, hogy – mivel nem lehet régészetileg igazolni, nem vsz., hogy a ~t Szíriában és Palesztinában ismerték, a fordítói hagyomány tehát megkérdőjelezhető. Amikor a fordításokban ~ szerepel, akkor 2 különféle lantról, líráról van inkább szó (a héb. kinnornak, valamint a nebelnek, az állítólagos citerának megfelelően; a kinnor 'dobozos lant' lehet).



71. Egyiptomi hárfa



72. Vak egyiptomi hárfás. Relief Patenemhep sírjából (Kr. e. 1350 körül). Leiden, Egyiptomi Gyűjtemény

Harmadik Izajás: → Tritó-Izajás.

harmadik óra: → nap.

Harmagedón: annak a helynek héb. neve (Jel 16,16), ahol a 3 tisztátalan lélek összegyűjti harcolni a földkerekség királyait a mindenható Isten nagy napjára. A hagyományos felfogás szerint a Kármel D-i nyúlványát, Meggidó hegyét kell rajta érteni, Kánaánban ui. ez volt az ütközetek klasszikus helye (vö. Bír 4,12–16; 2Kir 23,29). Mások a héb. harmoed (az egybegyűlés hegye; Iz 14,13) gör. megfelelőjének tartják a ~ nevet; eszerint a ~t az istenek gyülekezőhelye démoni ellentétének lehet tekinteni. J. Jeremias szerint a nevet még nem sikerült megfejteni, s ő is a világ mitikus hegyeként, az → Isten hegye (Zsid 12,22–24) ellentétéként értelmezi a ~t, ahol összegyűlnek az Istennel szembe helyezkedő hatalmak. Ugyanakkor A. van den Born a feltételezett héb. har magedon ('a makedón, azaz Nagy Sándor hegye') gör. megfelelőjét keresi a ~ névben.

harmat: Palesztinában a tenger felől érkező Ny-i szél napnyugta után különösen tavasszal és kora ősszel annyi nedvességet hoz magával, hogy éjszaka jelentős mennyiségű ~ hull. Átázik tőle a sátortető és csöpög a háztetőről (vö. Én 5,2; Jób 29,19). Ez a ~ a száraz, esőtlen nyarakon roppant fontos volt (Ter 27,28; MTörv 33,28; Oz 14,6), s Izr. fiainak elképzelése

szerint Jahvétól érkezett (Mik 5,6). A D-i szél akadály a ~hullásnak (vö. 1Kir 17,1). 2Sám 17,12: hasonlatban a túlárado bőséget jelképezi.

harminc bajnok: az ÓSz-ben Dávid harcosai. Egyenként a nevüket, valamint vezérük nevét és tetteit írja le 2Sám 23,24–29; valamivel részletesebben: 1Krón 11,26–47. A nagyon régi, helyenként romlott szövegek nem teljesen egybevághóak.

harmonizálás, összehangolás: arra irányuló törekvés, hogy a Biblia látszólag ellentmondó részleteit, ill. a Bibliát és a tudományos eredményeket összhangba hozzák. A ~ valójában nem áll szemben a megalapozott → szentírás-magyarázat elveivel, de olykor előfordul, hogy eltúlozzák és mindent „harmonizálni” akarnak. Emiatt a ~ kifejezés pejoratív színezetet kapott. Ha a Bibliát helyesen értelmezik, célját és a profán tudományokhoz való viszonyát szem előtt tartják, a ~ gyakran feleslegessé válik.

három bajnok: az ÓSz-ben Dávid harcosai, akiknek nevét és hőstetteit a 2Sám 23,8–17; 1Krón 11,10–19 tárja elénk.

háromkirályok: → napkeleti bölcsek.

harsona: → kürt.

has, gyomor: A héb. beten egyaránt jelentheti az ember és az állat gyomrát (Jón 2,1 kk.; vö. Mt 12,40), ahova az eledel kerül, de utalhat az anyaméhre és az ember bensejére is, ahonnan az ember érzelmei és gondolatai származnak (Péld 22,18; Jób 15,2; 32,18 kk.; vö. Péld 18,8; 26,22); sőt még félelemre is (Hab 3,16). Zsolt 31,10; 44,26: a ~sal a → lélek szerepel együtt. A gör. koilia hasonlóképpen jelentheti konkrét értelmén (Mk 7,19; 1Kor 6,13; Jel 10,9 kk.) kívül az anyaméhet és az ember bensejét (Jn 7,38). Mk 7,19: itt Jézus szembeállítja a gyomorral a szellemi-lelki élet központját, a szívet; a bűn nem a gyomorból származik, hanem a szívből. 1Kor 6,13: Pál ap. bizonyos mértékig lebecsülve említi a gyomrot; a gyomor erkölcsi szempontból közömbös és elpusztul; ezzel szemben a test az Úrért van. Azokon, akik nem az Úrnak szolgálnak, hanem a ~uknak (Róm 16,18), akiknek a ~ az istenük (Fil 3,19), vsz. a judaistákat kell értenünk, akik szigorúan ragaszkodtak a zsidó → étkezési törvényekhez. Jánosnál nem találkozunk ezzel a rosszálló színezettel. Jn 7,38 szerint Jézus bensejéből (szó szerint: ~ából) a hívőknek az élő víz forrása fakad v. más kéziratban: folyama árad.

Hasmoneusok: a → Makkabeusok nemzetségének és dinasztijájának egyedül Josephus Flaviusnál kimutatható neve. Az egyik helyen Mattatiás nagyapjának, Simonnak a mellékneve: a Hasmoneus fia, de lehet, hogy ez pontatlanság, mert egy másik helyen maga Mattatiás szerepel ezen a néven. Az is lehetséges, hogy nem ragadványnévvel állunk szemben, hanem csak a széles körben elterjedt Simon személynévnek egy másik formájával (héb. Hasmonaj). C. H. Gordon a hsmn szóval is megkísérli kapcsolatba hozni, amely királyi palásthöz illő színre utal.

73. Palesztina a Hasmoneusok idejében

hasonlat (gör. parabolé): Az ÚSz Jézus példabeszédeit (48-szor; kivétel Zsid 9,9; 11,19 – itt tipológiailag eseményekre és személyekre vonatkozik) nevezi így a szinoptikus ev.-okban (Vg: parabola v. – Lk-nál 8-szor – similitudo); Jn-nál 4 ízben a tartalmilag ugyanazon fogalmat jelölő paroimia szerepel helyette (10,6; 16,25: 2-szer 16,29; Vg: proverbium). A gör. gondolkodás szerint a parabolé 2 dolognak v. ténynek egymás mellé helyezése, hogy ami az etikai v. a vallási szférába tartozik, azt a természet világából v. a mindennapi életből való példával világítsa meg (Arisztotelész). – A LXX elsősorban a héb. masal megfelelőjéül alkalmazza, amely összefoglaló elnevezés volt (pl. Szám 23,7 kk.: rejtélyes mondás; vö. Mt 15,15; 1Sám 10,12: közmondás; vö. Lk 4,23; Ez 24,3–14: allegória; vö. Mk 4,21–25; Iz 14,4: gúnyvers stb.), elsősorban mégis a bölcsességi irodalom élt vele (vö. a Péld címével: Mislé Selomó). A masal rendszerint rövid s többnyire allegorikus jellegű ~ra vonatkozott; a tkp.-i ~ok (= példabeszédek) az ÓSz-ben ritkák. – 1. Az ÚSz-ben Jézus a szinoptikusok tanúsága szerint az Isten országáról tanítva szívesen élt ~tal, amely egyfelől közel vitte hallgatóihoz a mondottakat, másfelől viszont meghagyta őket egyfajta bizonytalanságban. Ezzel Jézus a rabbik tanításának módját követte, akik szívesen világították meg képekkel tanításukat. A tanító mesétől (fabula) eltérően Jézus ~ai mindig vallási tárgyú igazságokat tartalmaznak, sőt hirdetnek, ill. nyilatkoztatnak ki. Az egyszerű ~tal, a metaforával v. a bölcs mondással (szentencia) szemben Jézus a hosszabb példabeszédet választotta igazságai kifejtésére. Az Ő ~ai (= példabeszédei) formai szempontból is egységet alkotnak, szemléletesek, elevenek, könnyen kiemelhetők a szöveg egészéből és önmagukban is szemlélhetők; tárgyukat a hallgatók világából veszik, ezért meggyőző erejük van. Az allegóriával ellentétben, amelyben a képek pontról pontra megfelelnek a tárgyi valóságnak, a ~ (= példabeszéd) esetében a kép és a tárgyi valóság csak az alapgondolatban fedi egymást (tertium comparationis), tehát csak egy adott alapgondolatnak a kifejtése, megvilágítása és vallási szintre emelése a cél. – 2. Az ÚSz ~ait nem lehet szigorúan az arisztotelészi törv.-ek alapján elemezni. Már ismert allegorikus részleteket is tartalmazhatnak, mint pl. a magvetőről, a királyi menyegzőről, az idegenből hazaérkezett, s szolgálait elszámoltató emberről (talentumok, minák), a hűtlen intézőről, a könyörtelen szolgáról v. a gyilkos szőlőművesekről szóló ~. Jézus tehát olyan részleteket épített bele ~aiba, amelyek az ÓSz-ből ismerősek voltak hallgatóinak (pl. szőlő = Izr., völegény = Messiás, elszámolás és aratás = ítélet, a madaraknak helyet adó fa = az Isten országa, úr és szolgál – Jahve és Izr.). Az ÚSz tanúsága szerint Jézus sohasem mondott tiszta allegóriákat hallgatóinak; a jó pásztorról szóló példabeszéd (Jn 10,1–18) sem tiszta allegória. – 3. Jézus ~ait csaknem mind a szinoptikusok őrizték meg számunkra; Jn: csak 2 ~ található: a jó pásztorról (10,1–5.11–13) és a szülő asszonyról (16,21) szóló. A szőlőtőről adott tanítás (15,1–6) nem sorolható sem a példabeszédek közé, sem az allegória műfajába, hanem kinyilatkoztatást adó beszéd (6,35.48.51; 9,5; 10,7.11.14; 11,25; 15,1.5: Én vagyok...). 16,25: Jézus képekben beszélt, s amit mondott, az tartalmilag rejtély azok számára, akik nem hisznek. – a) Jézus ~ainak számát az exegéták 27-től kb. 100-ig terjedően ítélik meg attól függően, hogy csak a fönt leírtaknak teljesen megfelelő ~okat veszik-e számba v. mindent, ami az ev.-okban ~nak tekinthető, ill. analógiát mutat vele. – b) Formai szempontból meg szokás különböztetni 1 és 2 alapgondolatot tartalmazó ~okat, valamint kettős ~okat. A 2 alapgondolatot tartalmazó ~okban a hangsúly a 2. alapgondolatra esik. Ide tartozik a tékozló fiúról (Lk 15,11–32), a királyi menyegzőről (Mt 22,1–14), a könyörtelen szolgáról (18,23–35), a gazdagról és a szegény Lázárról (Lk 16,19–31) szóló ~. A kettős ~ok esetében ua.-t a gondolatot különböző elbeszélések fejezik ki. Ilyen a mustármagról és a kovászról (Mt 13,31–33), az elrejtett kincsről és a gyöngyről (13,44–46), a tereken játszó gyerekekről (13,14–20), az elveszett bárányról és az elveszett drachmáról (Lk 15,1–10), a konkolyról és a halászkok hálójáról (Mt 13,24–30.47–50), a toronyépítésről és a hadat indításról (Lk 14,28–32) szóló ~.

Ezek először is a fő gondolatot kívánják szemléltetni, ugyanakkor azonban az állítás érvényének körét, egyetemességét is érzékeltetik (pl. Mt 13,31 kk.: férfi-nő; szegény-gazdag).

– c) A képek és az érvelés módja alapján napjainkban megkülönböztetik a szorosabb értelemben vett ~okat v. parabolákat és a példabeszédeket. Míg a ~ esetében a képek tárgyi valóságot tükröznek (rendszerint a természetből v. a mindennapi életből valók, pl. a magvetésről, a mustármagról, a kovászról, a halászok hálójáról, a kincsről, ill. a gyöngyről, az elveszett bárányról, ill. drachmáról, a tereken játszó gyerekekről, a kenyeret kérő barátról, a toronyépítésről és a hadat indításról szóló ~ esetében), addig a parabolákban a mondanivalónak egy adott történés az alapja, amely a maga nemében egyedülálló; épp a váratlan, az egyedi az bennük, ami a kifejezni szándékozott vallási tartalom szempontjából tipikusnak mondható. De a Lk: található 4 példázat valójában parabola: feltételezett igazságot „illusztrál”, azaz tesz szemléletessé egy tört.-tel (Lk 10,29–37: az emberek szeretete; 12,16–21 és 16,19–31: a gazdagság mivolta; 18,9–14: az igazi és az álvallásosság). – d) A ~ok a népies elbeszélések körébe tartoznak. Arra szolgáltak, hogy a hallgatókhoz valamely vallási igazság közel kerüljön, hogy meg tudják érteni, emlékeztükbe tudják vésni. Ez a cél a hallgatóságtól is megkívánt bizonyos magatartást: ráhangolódást és készséget a hallottak befogadására. Ennek megfelelően a képek a hallgatók világából valók, az ő ismereteikhez, helyzetükhöz kapcsolódnak; a kérdésfeltevés szintén. Ellenvetésre eleve számít a példabeszéd, ezért már a feleletet is magában foglalja. Így a példabeszéd egyfajta szellemi párharc formáját ölti; a cél a hallgatósággal egyetértésre jutni a közölt igazságot illetően; Jézus példabeszédeit is jellemzi a dialogizálás. – e) Az érvelés szintén az akkori népies előadásmód törv.-einek felel meg. A tört. a legszükségesebb elemekre korlátozódik; csak a mindenképp oda tartozó személyek jutnak szerephez (pl. a tékozló fiú anyjáról nem esik szó); rendszerint csak 2–3 személy szerepel, s ezek gyakran saját szavaikkal jellemzik magukat (pl. az okos sáfár v. intéző, a farizeus és a vámos, az esztelen gazdag, az istentelen bíró) és „tipikus” magatartást tanúsítanak. Ha elhangzik, ami a ~ba öltöztetett gondolat szempontjából fontos, a tört.-nek vége szakad. Zavaró részletekkel, kitérőkkel nem találkozunk bennük. Az alapgondolatot sokszor egyetlen rövid, de találó és a hallgatók emlékezetébe könnyen belevésődő mondat fejezi ki. Az 1. sz.-i rabbinista ~októl eltérően Jézus ~ai kitűnnek gondolati tartalmuk mélységével, szemléletességükkel, találó voltukkal, tömörségükkel és ragyogó megfogalmazásukkal. – f) Az egyes ~ok eredetileg szerves részei voltak Jézus valamelyik beszédének. Ma többnyire más összefüggésben állnak előttünk, amelybe bevezető és záró formulák révén ágyazódnak bele. A szinoptikusok egybevetése arról győz meg, hogy a ~ok más összefüggésbe való beillesztése az evangélistáknak köszönhető. Némely példabeszédnek nincs bevezetése (pl. Lk 15,11: „Egy embernek volt két fia...”; v. 18,10: „Két ember fölment a templomba imádkozni...”), másokat kérdés vezet be (Mk 4,30 kk.: „Míhez hasonlítsuk az Isten országát?”), de gyakori az egyszerű hasonlító/hasonló formula is (pl. Mt 13,44 kk.). A ~hoz sokszor így v. tehát kezdetű záró formula csatlakozik (pl. 18,35). Némelyik záró formula kétséget kizáróan magától Jézustól származik, és eredetileg az illető ~ része volt. De a záró formula sokszor a ~ tartalmának összegezése, ill. alkalmazása az ősegyh., mindenekelőtt az evangélisták megfogalmazásában. Ezt az tanúsítja, miként alkalmazták az evangélisták Jézus egyes szavait és a különféle fordulatokat. Ebből arról is képet alkothatunk, milyen következtetést vontak le az ősegyh.-ban a ~okból (vö. 19,30; 20,16.26 kk.; Lk 13,30; Mt 13,12; Mk 4,25; Lk 8,18; 19,26; Mt 6,24; Lk 16,13). Olykor a mai záró formula nem illik a ~ alapgondolatához. – Jézus ~ai bizonyosságai annak a küzdelemnek, amelyet azért folytatott népével, hogy küldetését és tanítását elfogadtassa. A ~ok eredetileg nem a tanítványoknak szóltak, hanem a kortárs zsidóknak, főleg a nép vezetőinek, akik nem hittek Jézus küldetésében. Velük akarta Jézus közölni, hogy Ő a Messiás, hogy milyen módon váltja meg Izr.-t és hogyan érkezik el Isten országa. Minden ~nak ez a fő mondanivalója. De Jézus nemcsak tanítását akarja elfogadtatni, hanem személyes döntést, hitet is kíván: azt

akarja, hogy csatlakozzanak hozzá, akik hallják és elismerjék Megváltójuknak. Jézus ~ai tehát nem örök érvényű igazságokat öltöztetnek korszerű formába, hanem az adott helyzethez szabott tanítások és felszólítások. Épp ezért csak kortört.-ileg szabad őket megközelíteni és értelmezni. – Az az újdonság, amely Jézus tanítását jellemezte, tartalmi szempontból megkívánta a ~okban való beszédet, vagyis a közvetett tanítást és érvelési módot, hogy ne megütközést keltsen hallgatóiban, hanem hogy megértsék és elfogadják. A tanításnak ez a módja tehát eredetileg azt célozta, hogy hitet váltson ki (vö. Mk 4,33: „Sok példabeszédben hirdette nekik Isten szavát, hogy megérthessék”). A „érthetetlen” és „elfogadhatatlan” nem a tanításnak ebben a módjában rejlett, hanem a tanításban, ti. annak elfogadásában, hogy Jézus a Messiás, az Isten Fia. Ez váltott ki ellenkezést a zsidó hallgatóság körében. A vakság és süketség, ill. a teljes érzéketlenség és érteni nem tudás (Iz 6,9 kk.; vö. Mk 4,10–12; Jn 12,40; ApCsel 28,26 kk.; vö. 2Kor 3,12–18) megfelel az isteni szónak: a Messiásnak szenvednie kell, „az Írások szerint” (Lk 24,26.44–46; 1Kor 15,3 kk.), és épp azért, mert a ~ok megfelelők, nyilvánvalóvá válik Izr. hitelensége Isten üdvözítő tervével szembeesítve, ahogy azt az ÓSz megfogalmazza. – Tartalmilag Jézus ~ai a következő csoportokba foglalhatók: 1. Az Isten országáról v. a mennyek országáról szóló ~ok. Ezen belül az a) csoportba tartozók fő mondanivalója: Isten uralma megvalósulásának módja és Isten országának elérése, amely Jézus eljövételével már kezdetét is vette, de csak a parúziával válik majd teljessé. Ide tartoznak a magvetőről, a magától növekvő vetésről, a mustármagról és a kovásról, a szántóföldön elrejtett kincsről és a drága gyöngyről, a halászok hálójáról és a búza közé szórt konkolyról, a nagy (v. királyi) lakomáról, a hű és hűtlen intézőről, a gyilkos szőlőművesekről, a talentumokról v. minákról, a gonosz vincellérről és a 10 hajadonról szóló ~. – b) Az állásfoglalás, ill. az ítélet ~ai azt érzékeltetik, hogy a Jézus eljövételével előállt helyzet állásfoglalásra, döntésre késztet és megtérésre, hitre indít. Ide sorolhatók a tereken játszó gyerekekről, a terméketlen fügefáról, az esztelen gazdagról, a hű és hűtlen intézőről, a talentumokról v. minákról, az okos intézőről, a gazdagról és a szegény Lázárról, a királyi menyegzőre való meghívásról (Mt 22,11–13: a vendég, aki nem volt ünneplőben), a 2 fiúról, a 10 hajadonról, esetleg a házépítésről szóló ~ (7,24–27; Lk 6,47–49) is. – c) Az éberségre intő ~ok rokonok az első 2 csoporttal, de az Isten uralmának teljessé válására vonatkoznak: a hű és hűtlen kulcsárról (12,42–48), ill. az urukat váró szolgákról (Mt 24,45–51), az okos intézőről, a talentumokról v. minákról, a 10 hajadonról szóló ~ok. – 2. Azok a ~ok, amelyek Isten országának új valóságáról szólnak. – a) A helyes magatartás Istennel szemben: az esztelen gazdagról, a kenyeret kérő barátról, a bíróról és az özvegyasszonyról, a farizeusról és a vámosról, a terméketlen fügefáról, a hű és hűtlen intézőről, a szolgáról (Lk 17,7–10), a gyilkos szőlőművesekről vett ~. – b) A helyes magatartás az emberekkel szemben: az irgalmas samaritánusról, a gazdagról és a szegény Lázárról, a könyörtelen szolgáról (Mt 18,23–35), a hű és hűtlen kulcsárról, a farizeusról és a vámosról vett ~. – Végeredményben minden ~ban Istentől, Isten uralmáról, az üdvösségnek Krisztussal elért idejéről, az embertől megkívánt állásfoglalásról, az Istennel és az emberekkel szemben tanúsítandó magatartásról, az eljövendő ítéletről és teljességről van szó. A hangsúly nem a tanításra és Isten parancsára, hanem az örömhírré, az Isten által felajánlott üdvösségre, ennek elfogadására és a megtérésre, egyszóval a hitre esik. – Az úsz-i hagyomány a kerek egészet alkotó, önmagukban zárt ~okat aránylag híven megőrizte, a kerettől eltérően, amelybe ezek a ~ok eredetileg beilleszkedtek. De azért vannak ~ok, amelyekről nem lehet biztosan megállapítani, hogy eredetileg miként hangzottak és milyen változtatásokon estek át, mielőtt az ev.-ba belekerültek. Húsvét és pünkösöd után sokat változott a helyzet. Most a ~ok már a keresztényekhez szóltak, így egyh.-on belüli jelleget öltöttek, tanítást és figyelmeztetést tartalmazó beszédekké alakultak át, s az egyh. helyzete is belejátszott a ~ visszaadásába. Így olyan részeket, amelyekre eredetileg nem esett hangsúly, az egyh.-ra vonatkoztattak (pl. különféle talajviszonyokat a keresztények bizonyos csoportjaira, a már üldözött, ill. kihalt

egyh.-akban Mk 4,13–20; Mt 13,18–23; Lk 8,11–15; vö. az értelmezéssel: Mt 13,36–39.40–43) v. megfelelő kiegészítéssel alkalmaztak a keresztyény hallgatóság helyzetéhez, körülményeihez (pl. a 4 kiegészítés a hűtlen intézőről szóló ~ban: Lk 16,8b.9.10–12.13; v. a nem eredeti befejező formulák: Mt 18,14; 20,16; 21,32; 22,14; 25,13; Lk 12,21; 18,8b). – A ~ok végső formájukat a különféle ev.-okba való föl vételükkel kapták. Az itt kapott helyük kiválasztásukat, szövegkörnyezetüket és végső formájukat egyaránt meghatározta, ugyanakkor az a törekvés is érvényesült, hogy az egymással rokon ~ok együvé kerüljenek. Így Máté (Mt 13) az Isten országáról szóló fejezetben 7-re egészítette ki a 4 ~ számát, amelyet Mk 4 magában foglal, és saját formulával ünnepélyesen zárta le (Mt 13,51–53; vö. Lk 15: 3 ~ az elveszetről). Márk elsősorban az Isten országának erejét és titkát emelte ki (Mk 4,26–29; 4,11 kk.; 12,10 kk.), Máté viszont azt a folyamatot domborította ki, amely lezajlott, míg az út a zsidók hitetlenségétől elvezetett az Egyh.-ig (vö. Mt 22,1–10 és Lk 14,16–24; Mt 21,33–46 és Mk 12,1–12, ill. Lk 20,9–19; továbbá Mt 20,1–16; 21,28–32). Ugyanakkor Máté arra a kérdésre is igyekezett feleletet keresni, hogy az Egyh. milyen szerepet töltsön be, milyen magatartást tanúsítson a világban, sőt a belső egyh.-i rendre is kitért (13,41: az Emberfia országa = Egyh., egyébként csak 16,27 és 24,31, továbbá 18,35; 22,11–14; 5,25 kk.; ehhez figyelembe veendő a kicsikről szóló tanítás [18,10] az elveszett bárányról szóló parabolával [18,12–13] egybevetve). Lukács figyelmeztetéseket fűz a ~okhoz, és főleg a vallási-erkölcsi szempontokra van tekintettel (Lk 22,21; 14,33; 16,9; 18,8b; vö. 17,26.30; jellemző rá „az élet élvezetei”-nek, a jó és rossz szívről szóló résznek a beiktatása a magvetőről szóló ~ értelmezésébe, 8,12–15). Ez mutatja, hogy Jézus ~ai az Egyh. számára éltető tanítás, nem pedig holt hagyomány volt és annak is kell maradnia.

hasszideusok (héb. ’jámbor’): zsidó vallási párt tagjai IV. Antiokhosz Epiphánész idejében (1Mak 2,42; 7,13; 2Mak 14,6). A ~ a → Makkabeusok oldalán küzdöttek a vallásszabadságért, de tőlük eltérően nem voltak politikai céljaik. A → Törvény szigorú megtartására törekedtek, és ezért eléggé általános vélemény szerint a → farizeusok előfutárainak tekinthetők. → esszénusok.

Haszar (héb.): major, tanya, többnyire a megművelt terület és a puszta határán. Kőből v. tüskés gallyakból készült kerítés védte. Az emberek ezen belül → sátorban laktak, mint nomádok v. félnomádok. – A ~ szó helynevekben elég gyakori (~-Addar: Szerű-tanya, ~-Gadda: Gadda-major, ~-Szusza: Kanca-major, ~-Enon: Kút-major, ~-Szual: Róka-major).

haszonlesés: → kapzsiság.

hát: → nyak.

hatalmas: → erős.

hatalmasságok, hatalmak (gör. exousziai): a szellemek (→ angyal) egyik karának neve, amely az apokrif iratokból (A tizenkét pátriárka végrendeletei, Izajás mennybemenetele, Hénoch) származik. Az ÚSz-ben rendszerint együtt szerepel az → erősségekkel, → fejedelemségekkel, → uralmakkal (1Kor 15,24; Ef 1,21; 3,10; 6,12; Kol 1,16; 2,10; 1Pét 3,22).

hatalom: → erő, → mindenhatóság.

hatodik óra: → nap.

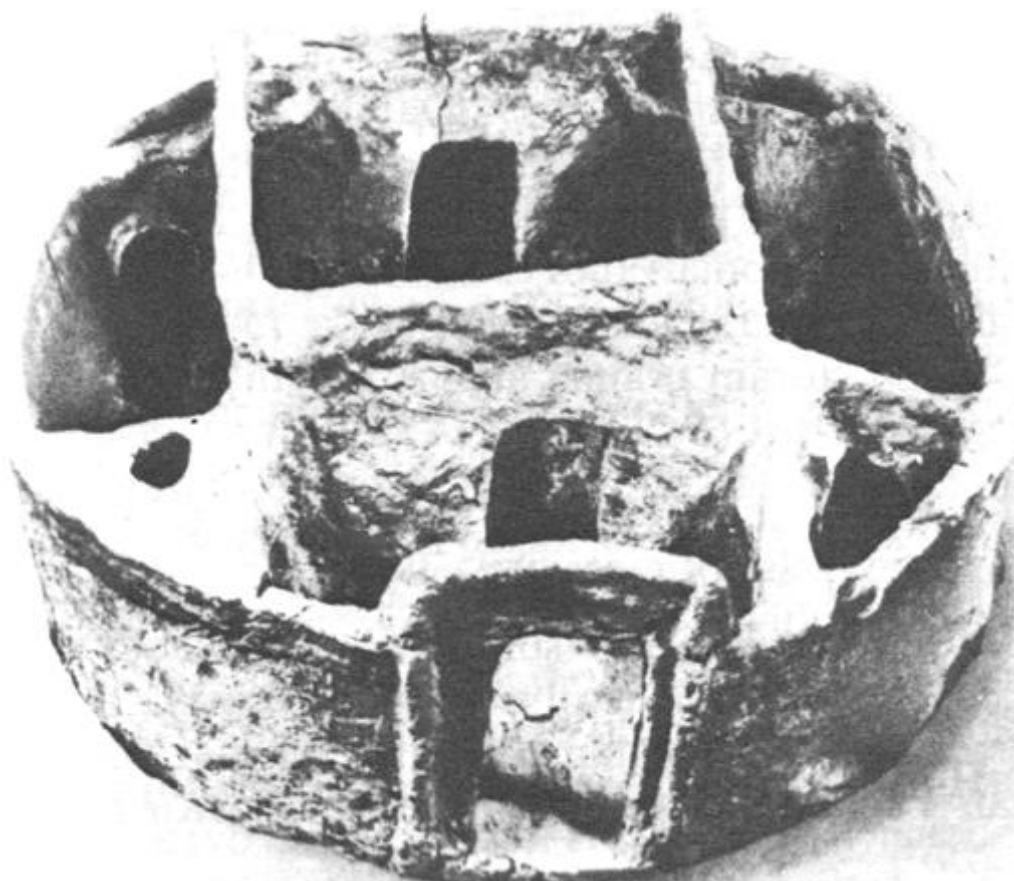
Hauran, Havrán: asszír tartomány, amely a Dzsebel ed-Druz területét ölelte fel (Ez 47,16–18). ~ról kapta nevét a róm. Auranitisz és a mai arab ~.

Havila, Havilla: vidékek neve. – A Ter 2,10–14: a Pison folyó mentén elterülő, aranyban, bdelliumban és ónixban gazdag vidék. Sokan Indiában keresik, de inkább azzal a másik

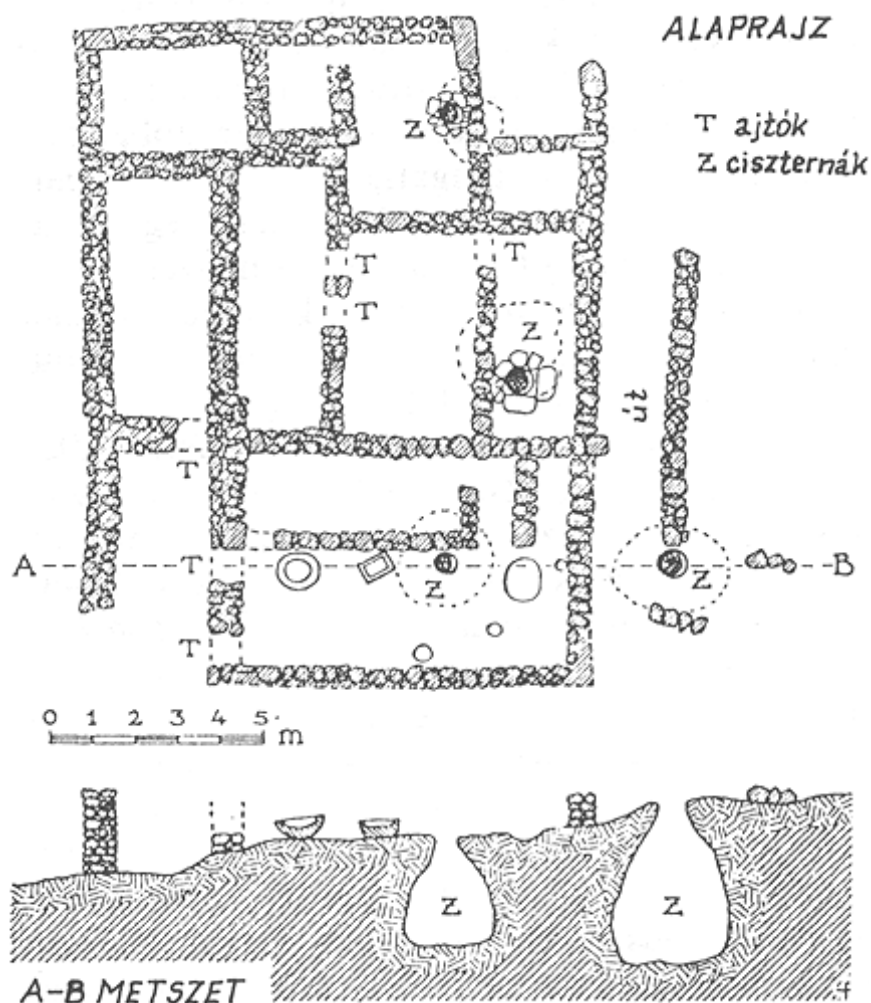
vidékkel azonosítható, amely a → népek tábláján (10,29; 1Kron 1,23) – Seba és Ofir mellett – a Joktán fiaként szereplő, a Ter 10,7; 1Kron 1,9 által pedig – Seba stb. mellett – a Kus fiaként említett ~ nevű személy, ill. törzs birtoka volt D-, ill. É-Arábiában. A Ter 25,18: ~ Izmael fiainak szolgált lakóhelyül; 1Sám 15,7: az → amalekiták lakták. A kérdést, vajon 2 azonos nevű vidékről van-e itt szó v. csak egyről (D-Arábiában), nem lehet eldönteni, de vsz., hogy egyszerűen csak a D-arábiai szemiták és a Vörös-tenger túlsó partján élő hamiták közti szoros kapcsolat fejeződik ki. Ez esetben a Ter 25,18 és 1Sám 15,7: sztereotip kifejezésnek fogható fel; mint Dántól Beersebáig, ugyanúgy Havilától Surig (= D-től É-ig).

ház: I. Miután letelepedtek, Izr. fiai ~ban laktak (a nomádok → sátorban); barlangba csak háború v. más veszedelem idején húzódtak (Bír 6,2; 1Sám 13,6; 1Mak 2,31 és Bír 15,8–13); aratáskor átmenetileg → kunyhóban húzták meg magukat a földeken. Az irodalmi adat kevés, így inkább csak a régészeti leletekből alkothatunk magunknak képet arról, hogy Izr. fiai milyen ~akban laktak a bibliai időkben. K. Galling azon a véleményen van, hogy a ~ak zöme az egész bronzkorban egyetlen téglalap alapú helyiségből állt. – (Ez kielégítette Palesztinában az emberek igényeit, hiszen a ~ főleg alvásra szolgált.) Bejáratnak, amely vsz. É-ra nézett, semmi különösebb nyoma nincs; így föltehető, hogy a → küszöb eléggé magas lehetett. Az alap faragatlan kövekből készült; a lábazatot 3–5 hosszú kő alkotta; a falat égetetlen agyagtéglából rakták. A fa drága volt, mert Palesztinában behozatalra szorultak belőle, így → ajtónak és ablaknak egyszerűen nyílást hagytak. A → tető lapos volt. A több szobából álló, nagyobb ~ak nyitott udvarral épültek; az udvarban volt a kemence (→ kenyér) és a → ciszterna, és a helyiségek az udvart vették körül („udvarház”). Ha szokatlanul erősek a falak, ebből emeletre lehet következtetni. Az emeletre az egyik mellékhelyiségből lehetett lépcsőn felmenni, de az egyszerű emberek ~ának nemigen volt emelete; az ÓSz-ben Bír 3,20; 2Sám 19,1; 2Kir 4,10; Jer 22,14 alapján gondolhatunk emeletre. A kései vaskorban szíriai-föníciai szokás szerint a falat pillérekkel tagolták. A vaskor elején, amikor Izr. fiai elfoglalták az Ígéret földjét, építézetileg egyfajta hanyatlás és útkeresés nyomait lehet felfedezni. A Kr. e. 10. és 9. sz.-ban a helyzet konszolidálódott: lényegében megmaradtak a régi típusú ~ak, csak gondosabb kivitelben készültek. Kivételnek számítanak azonban némely ~ak Szichemben: a 3 téglalap alapú helyiség nem udvart vesz körül, hanem egymás mellett helyezkedik el, és teljes szélességben egy 4. helyiség áll előttük keresztben. A perzsa-hellén korban minden maradt a régiben; a nehéz gazdasági helyzet miatt sok kis ~at építettek. A nagyobb ~ak továbbra is úgy épültek, mint korábban. A kései hellén korban azonban a hellén hatás is érvényesült (oszlopok, mozaikpadlók, a falak stukkózása). Ebben a korban már többemeletes ~ak is épültek. A róm. korban már boltíves mennyezet is készült, de az ekkor bevezetett ~ fajták nem terjedtek el. Palesztinában a mai arab ~ lényegében az ősi ~típus mása, csak szívesen alkalmaznak boltíves mennyezetet; → libanoni erdei palota. – II. Átvitt értelemben a ~ mind az ÓSz-ben, mind az ÚSz-ben otthonra, háztartásra, családra, nemzetségre (pl. Ter 7,1) utal; itt elsősorban Izr. házára, Dávid házára stb. kell gondolnunk, majd az őskeresztények ~aira (ApCsel 11,14; 16,15.32.34; 18,8; Filem 2; 1Kor 1,16; 2Tim 1,16; 4,19: az eredetiben ’~át’, a magyar fordításban ’családját’); valamint a pasztorális levelekben foglalt figyelmeztetésekre, ~zal = a családdal törődést illetően (1Tim 3,4 kk., 13; vö. Tit 1,11). Ezen túlmenően jelölheti azt a területet, amely valakinek, valaminek az uralma alá tartozik, pl. a szolgaság ~a (= Egyiptom, pl. Kiv 13,3) v. a korai zsidóságban a bölcsesség ~a, v. a Dőreség asszony ~a (Péld 9,1.14). Az Isten ~a (pl. Ter 28,17) Izr. fiainak szentélye, az ÚSz-ben is szerepel (Mk 2,26); de az imádság ~a is lehet (Iz 56,7; Mk 11,17; vö. Jn 2,16 kk.; 14,2: Atyám ~a). 1Tim 3,15; Zsid 3,3–6; 1Pét 4,17: a keresztény közösség Isten ~a; ez a kép nyilvánvalóan azzal a gondolattal függ össze, hogy a közösség Isten temploma (1Kor 3,16; 6,19; vö. 1Pét 2,5); így a ~ pneumatikus színezetet kap: Isten építette ~. 2Kor 5,1–10: a mulandó test földi sátor a mennyben ránk váró örök lakó~hoz (= otthonhoz) képest, amelyet Isten készít nekünk (a

majdani mennyei test).



74. Kerek ház agyagmodellje Mariból



75. Vaskori ház. Tell En-Nasbéből

haza: Minél inkább eltávolodtak Izr. fiai a nomád életformától, érzelmileg és szellemileg egyaránt annál inkább helyhez kötődtek. Kain sorsát átoknak tekintik (Ter 4,11–14). Vallási megtapasztalásaik is helyhez kapcsolják őket, és a ~ elvesztése, a hontalanság büntetés, balsors számukra (1Sám 26,19; Zsolt 137). A ~ fogalmának átélése természetesen változott a tört. folyamán. Izr.-ben eredetileg a törzsek örökrészéhez való ragaszkodás (nahalah; vö. Józs 13) állt előtérben. A hellenizmus idején ehhez járult a poliszhoz kötődés, amely mint patrisz minden áldozatot megérdemelt (vö. elsősorban 1Mak). – Ezek a természetes kapcsolatok a kinyilatkoztatással egyfelől meglazultak, sőt megszűntek, másfelől viszont magasabb szintre emelkedtek. Ábrahámnak el kell hagynia ~ját (Ter 12,1 kk.). Isten esküvel új ~t ígért neki, de először csak gerimként (→ idegen) élhetnek ott ő és utódai (pl. 15,7–21). Miután az Ígéret földjét elfoglalta és sajátjának mondhatta, Izr. abban látta voltaképpen boldogságát, üdvösségét, „nyugalmát”. Ilyen értelemben az Ígéret földje v. egyszerűen a föld, az ország felülmúlta a természetes értelemben vett ~ fogalmát. Ugyanakkor nem szabad eljátszani, újra elveszíteni. Ezért lehet mondani, hogy a föld, az ország Jahve tulajdona és az is marad, Izr. csak jövevényként, vendégként él földjén (Lev 25,23; vö. Zsolt 39,13; 119,19: idegen). A száműzetéssel Izr. elszakadt ~jától, mintegy kitepték földjéből, de épp ezáltal fokozódott benne a hozzá való ragaszkodás (Siral, Neh 9; Tób 13). A próf.-k állandóan ébresztgették egy új, dicső országnak, az új Jeruzsálemnek a reményét. Ez minden népnek és nemzetnek ~ja lesz (Zsolt 87). – Jézust szülővárosában és Jeruzsálemben, amelyet meg is siratott, elutasították (Lk 4,16–30; 19,39–44; vö. 13,34 kk.), Így megjövendölte népének ~ja

pusztulását. Az Isten új népe, az Egyház nem kötődik többé földi ~hoz. Jézus a minden kötelékből való kiszakadást szabta feltételül azoknak, akik tanítványai akarnak lenni (vö. Mt 19,29). A keresztyének idegenként, mint zarándokok, szétszórtan élnek ezen a világon (vö. 1Pét 1,1), mert ők a magasságbeli Jeruzsálem gyermekei (Gal 4,26), a mennyben van a ~juk (Fil 3,20). Isten népének a földön nincs maradandó városa, hanem keresi jövendő ~ját (Zsid 13,14). A hitben már az ósatyák is ezt az igazi, mennyei ~t keresték (11,14 kk.). Isten népe csak itt talál nyugalmat (4,9); ez az a ~, amelyet Isten készített nekik (11,16).

Hazael (héb. 'Isten látta'): Damaszkusz királyának, II. Benhadadnak az udvari embere. Miután urát Kr. e. 844 k. meggyilkolta (2Kir 8,15), elfoglalta annak trónját. Illés és Elizeus tört.-éből kiviláglik, hogy Izr. ellensége volt (1Kir 15–17; 2Kir 8,7–15). Jorám uralma alatt a gileádi Ramotnál megverte Izr.-t (8,28 kk.; 9,14 kk.), Jehu idejében elfoglalta az egész Jordántól K-re eső országrészt (10,32 kk.), s Joacház idején is mindvégig szorongatta Izr.-t (13,3.22; 2Kron 22,5 kk.). Egy Gát ellen vezetett hadjárat során csak nagy hadisarc fejében mondott le arról a korábbi tervéről, hogy Jeruzsálemet is megtámadja. Izr. csak ~ halála után szabadult fel az arám uralom alól (2Kir 13,25–27).

házasság: Az ÓSz-ben szembeötlő módon sem a héb.-ben, sem a gör.-ben nincs szó a '~' kifejezésére, sőt a mi felfogásunknak megfelelő ~ fogalma sem ismeretes; még leginkább a → szövetség (berit; Mal 2,14) felel meg a mi fogalmainknak. Jóllehet Jahve odavezette az első emberhez az első asszonyt (Ter 1,28; 2,18–25; Tób 8,6 kk.), és a ~i kapcsolat a Jahvéval kötött szövetségnek felel meg (Hab 2,14 kk.), amelynek maga Jahve a tanúja és a védelmezője, Izr.-ben, miként az egész ókori K-en a ~ sem vallási, sem társadalmi szempontból nem számított, hanem csak 2 → családnak volt az ügye, pontosabban a menyasszony és a vőlegény apjára tartozott (Ter 24,2 kk.; 38,6; MTörv 7,3; vö. Bír 14,2 kk.) v. magára a vőlegényre (vö. Kiv 22,15). Az apa választott feleséget a fiának (Ter 24,2 kk.; 38,6; MTörv 7,3; vö. Bír 14,2 kk.), s ő szerezte meg a kiszemelt menyasszony apjának beleegyezését (Kiv 22,16) is (→ jegyajándék). Háborús időkben a férfi rabolta magának a feleséget (Bír 21,19 kk.) v. zsákmányként (5,30) kapta. Olykor előfordult, hogy a fiú szülei akarata ellenére választott menyasszonyt (Ter 26,34 kk.), v. hogy a lányt szülei megkérdezték, beleegyeznek-e a ~ba (24,57–58). Szerелеmből is jött létre ~ (29,11.20; 1Sám 18,20 kk.), kivált parasztok és pásztorok körében, akiknek a fiai és lányai hétköznapi teendőik végzése közben találkozhattak (Rut 2,7 kk.; Ter 24,11 kk.; 29,10; Kiv 2,16 kk.; 1Sám 9,11). A menyasszony ajándékot kapott a vőlegénytől, s ez saját tulajdona lett (Ter 24,53; 34,12), az apjától pedig (kivételesen?) → hozományt, amely lehetett rabszolganő, szántóföld v. akár egy város is (16,1 kk.; 24,61; Józs 15,18 kk.; 1Kir 9,16), és szintén a nő saját tulajdona maradt. (Hogy ezt szerződésbe foglalták-e, mint Babilóniában, nem lehet biztosan állítani; talán csak Tób 7,14 említi az első írásos ~i szerződést.) A feleséget legszívesebben a maguk → nemzetségéből v. → törzséből vették (Ter 24,4 kk.; 29,12; Tób 7,2.12; vö. Bír 14,3). Így a család tulajdona, főleg a földbirtok a nemzetség, ill. a törzs birtokában maradt. Azok a lányok, akikre örökség (→ örökösödési jog) várt, nem mehettek máshoz férjhez, csak törzsük valamelyik tagjához (Szám 36,5–12); → sógorházasság. A korai zsidóságban a lányok 12., a fiúk 13. évük betöltésétől számítottak ~ra jogosultnak, de rendszerint csak 18. évük betöltése után jött létre a ~. Arra, hogy Izr. fiai hány éves korukban kötötték meg a ~ot, nincsenek adatok. Annyi föltehető, hogy a korai ~ot tartották ajánlatosnak (vö. 2Kir 8,16.26). Ha a férfi a jegyajándékot megadta, a feleség a birtokába került, tehát a férj mintegy tulajdonos lett, a feleség pedig egy adott úr hozzátartozója (vö. MTörv 22,22: az eredetiben); → eljegyzés. Amikor a menyasszony a vőlegény házába lépett (→ menyegző), akkor jött létre a ~, s ezzel férje uralma alá került. Ettől kezdve a férjnek kötelessége volt gondoskodni a feleségéről és neki védelmet nyújtani. Erre utal jelképesen a kifejezés: a köntös csücskét ráteríteni (Rut 3,9; Ez 16,18). Bár külső formájában a ~kötésnek volt üzleti jellege, Izr. fiainak a ~a mégsem

tekinthető adásvételnek: a férfi nem rendelkezhetett úgy a feleségével mint valami megvásárolt holmival, a kialakított összeg nem számított vételárnak, inkább váltságdíjjal v. vérdíjjal hasonlítható össze. A ~ az egyik fél halálával (→ özvegy) fejeződött be, v. → válás vetett neki véget. – A ~ céljának azt tekintették, hogy gyermekeknek adjanak életet (Ter 1,28; 9,1; Tób 6,18; Zsolt 127,3 kk.), főleg fiúknak (Zsolt 128,6; Tób 6,15; Ter 24,60). A sok gyermeket Jahve → áldásának (Zsolt 127,3 kk.) és a legnagyobb jónak (Ter 24,60) tekintették. Ugyanakkor a gyermektelenség és a terméketlenség a legnagyobb csapást jelentette az asszonynak (30,1; 1Sám 1,6 kk.), és Isten büntetésének (Jer 18,21; Iz 47,9) számított. Innen érthető a többnejűség, a sógorházasság és hasonlók. Mindamellet ezek a gyakorlati szempontok nem szorították háttérbe a ~ban a szerelmet és egymás kölcsönös szolgálatát (Ter 2,19; 3,12; Tób 6,18; 8,6; Péld 5,18–23; 31,10 kk.; Sir 40,32). – Az ÓSz-ben a ~ poligám (pl. Ter 4,19–25). A MTörv 21,15 a 2 feleséget magától értetődő dologként említi. A feleségek száma attól függött, hogy a férfi mennyire volt jómódú. A gazdagoknak, amilyen a → király volt, sok feleségük volt (2Sám 5,13; 1Kir 11,1–8; de: MTörv 17,17). A későbbi időből vannak adatok arra, hogy az egynejűséget (monogámia) tökéletesebbnek tartották a többnejűségnél (poligámia). Maga a Ter 2,24 is erre utal, így is értelmezték (Tób 8,6 kk.; 7,12). A próf.-k a Jahve és Izr. közti viszonyt a ~hoz hasonlították, s ez eleve egynejűséget tételez föl (Oz 2,18–23; Jer 2,2; 3,7; Ez 16,8; Iz 50,1; 54,5; 62,5). A → főpaprak csak egy felesége lehetett. A Zsolt 127,3 kk.; Péld 5,15–18; 12,4; 18,22; 19,14; 31,10–31 gyakorlatilag monogám ~ra utal. Jézus korában a poligámia már csaknem teljesen háttérbe szorult. – Az, hogy az izr.-k tartózkodtak volna a ~tól, nem mutatható ki egyértelműen. Bír 11,37 kk.: Jiftach lánya elsíratta szüzességét (értsd: hogy apja fogadalma miatt nem léphetett ~ra). A későbbi időben dicséretben részesült az az özvegy, aki nem ment másodszor férjhez (Jud 16,22). A ~ elvetése (pl. az → esszénusok körében, akiknek csak egy kis része tartotta a ~ot megengedhetőnek) nem annyira tisztaságra törekvésből eredt, inkább a ~gal kapcsolatban eluralkodott pesszimizmussal magyarázható, a korszellemnek tulajdonítható, amely a különféle vallási közösségek askézisében is megnyilatkozott Izr.-ben is, de főleg Izr. határain kívül. – Az ÚSz-ben azt, hogy Jézus, miként Keresztelő János, nem lépett ~ra, aligha lehet az említett késő zsidó szekták askézisével összefüggésbe hozni, mert Jézus nem volt ~ellenes; ellenkezőleg, a ~ mellett foglalt állást. Ide vágó megnyilatkozásainak a Mt 19,3–12 a foglalata. Itt először is azt szögezte le Jézus, hogy eredetileg a ~ felbonthatatlan volt, a férfi és a nő egységén alapult; később ugyan lehetővé vált a törv.-es válás, de ez csak a szív keménységével magyarázható, s a házastársak alapvető egységét nem érinti (19,3–9). Ezen túlmenően Jézus elmélyítette a ~i erkölcsöt: nemcsak a más feleségével való egyesülést ítélte el, hanem a más feleségének megkívánását is (5,27 kk.). Végül az ev.-okban szerepelnek olyan helyzetek, amelyekben a ~kötés könnyelműségnek minősül, így pl. a vízözön idején, az Emberfia napján, az új → eónban, a feltámadás után (Lk 17,27; Mk 12,25), sőt terhet jelent, mert akadályozza az embert abban, hogy hivatását teljesítse → Isten országa szolgálatában (Lk 14,20). Az Isten országa érdekében némelyeknek önként le kell mondaniuk a ~ról (Mt 19,12.29; Lk 18,29). Nyilvánvaló, hogy Jézus magát is ezek közé sorolta. Az egy- és többnejűség kérdésében Jézus konkrétan nem nyilatkozott, de mivel a korai zsidóságban is egyre ritkábbá vált a többnejűség, magától értetődőnek látszik az ÚSz-ben az egynejűség. Erre vall az is, hogy az egyh. előjáróitól (→ püspök) és a → diakonusoktól az ősegyh. megkívánta, hogy ha feleségük meghal, ne nősüljenek meg újra (1Tim 3,2.12; Tit 1,6). – Miként Jézus, Pál ap. is egyértelműen elítélte a válást (1Kor 7,10–16), mégpedig az Úr szavára hivatkozva. Még ha az egyik fél hitetlen volt is, akkor is csak a hitetlen házastárs kezdeményezésére tartotta megengedhetőnek, hogy elváljanak (7,15; vö. 1Pét 3,1 kk.). Pálnál szintén nem volt szó semmiféle pesszimizmusról a ~gal kapcsolatban, de azért nem volt a ~ kérdésében olyan elfogulatlan mint Jézus. Maga Pál sose nősült meg (1Kor 7,7.9.12.15 kk.), de a ~ot ajánlja (7,2.9). Ugyanígy az emberi gyöngeség az indítéka annak is, hogy azt ajánlja:

a házastársak csak egy ideig tartózkodjanak egymástól (7,5). Lehetséges, hogy az ap. állásfoglalása azzal a küzdelemmel függ össze, amelyet a korintusiak erkölcstelenségei ellen folytatott. Másfelől viszont az Úr közeli eljövételébe vetett hitére vezethető vissza (vö. 7,26.28 kk., 31). Pál számára a ~ is, a szüzesség is a Lélek ajándéka (7,7). Pál mindenekelőtt azzal mélyítette el a ~i erkölcsöt, hogy a keresztény → szeretetre (agapé, nem erosz) alapozta (Kol 3,18 kk.; Ef 5,25–33; vö. 1Pét 3,1–7), a férfi és a nő ~i kapcsolatát pedig Krisztusnak és az Egyh.-nak misztikus egységével hasonlította össze, a keresztény ~ban élő férfi és nő kapcsolatában azt a viszonyt jelölve meg mérvadónak, amely Krisztus és az Egyh. között áll fenn: „nagy titok (misztérium) ez, én Krisztusra és az Egyházra vonatkoztatom” (Ef 5,31 kk.). Innen érthető: az asszony engedelmeskedjék férjének, mert ahogy az Egyh. alá van vetve Krisztusnak, úgy az asszony is férjének (5,22–24), s viszont: a férfiak úgy szeressék feleségüket, mint Krisztus szerette az Egyh.-at, magát föláldozva érte (5,25). A Zsid csupán egy figyelmeztetést tartalmaz: a ~ot mindenki tartsa tiszteletben, a házaselet legyen tiszta (Zsid 13,4). A pasztorális levelekben különféle gyakorlati tanácsok találhatók (1Tim 3,2; 4,3; 5,9–16; Tit 1,6); valamint utalás a tévtanítók egy tételére a ~ot illetően (1Tim 4,3: „tiltják a házasságkötést és bizonyos ételek fogyasztását...”). A Jel 14,4-ből nem kell ~ ellen irányuló következtetést levonni.

házassági akadályok: A régi időkben valójában alig voltak ~ Izr.-ben; a féltestvérek (Ter 20,12; 2Sám 13,11 kk.) v. a nagybátya és unokahúga (Ter 11,29) közti házasságnak sem volt akadály, és nem is ütköztek meg rajta. A későbbi törv. tiltotta a házasságot a vérrokonok közt fel- és lemenő ágon, az első oldalágon (Lev 18,7 kk.; 20,11; MTörv 23,1; vö. Ter 35,22; 2Sám 16,21 kk.; 1Kir 2,21), továbbá a fél-, ill. a mostohatestvérek között (Ez 22,11; Lev 18,9; vö. Ter 20,12; 2Sám 13,11 kk.) és még néhány más rokon között (Lev 18,6.9–18; 20,12.14.19–21; vö. Ez 22,10 kk.), → sógorházasság. – Eredetileg a más néphez tartozó nővel kötött házasság sem keltett megütközést (Ter 41,45: József Egyiptomban; Szám 12,1: Mózes kusita feleségét maga Jahve védi: Rut 1,4: Elimelek fiai; 2Sám 3,3: Dávid; továbbá: Bír 14,1 kk.; 2Sám 11,3). A kánaáni bálványimádás elleni harcban azonban a nép felelős vezetői úgy látták, hogy az idegen asszonyok rossz hatással vannak vallási téren a férfiakra, ezért a későbbi törv. már tiltotta a kánaáni nőkkel való házasságot (Bír 3,5 kk.; MTörv 7,1–4; 1Kir 11,1 kk.; 16,31), de ha vallási szempontból nem látszott károsnak, akkor nem volt akadály a az idegen nő elvételének sem (MTörv 20,14; 21,10 kk.). A fogság után a hazatért férfiak alig találtak tiszta zsidó nőt, annyira összekeveredett a lakosság a kánaániakkal; így a „vegyes” házasságok aránya annyira megnőtt, hogy Ezdrás kénytelen volt erőszakhoz folyamodni (Ezd 9,1–15; Neh 13,23–30; vö. Mal 2,11). Indítékul azonban nem tisztán vallási szempontok szolgáltak, hanem a szt. népnek a más népekkel való keveredéstől való féltése is közrejátszott (vö. Ezd 9,2). – Az ÚSz-ben tovább érvényesült az ósz-i felfogás; kifejezetten nem esik benne szó ~ról.

házasságtörés: Bár az ÓSz-ben a házasságot nem tekintették sem vallási, sem társadalmi szempontból intézménynek, a hagyomány is, a törv. is védte, s a ~ botránynak minősült (→ erkölcstelenség). A férfinak több „szabadsága” volt, mint a nőnek. A férfi esetében csak a más feleségével v. egy eljegyzett nővel való nemi érintkezés számított ~nek (Kiv 20,17 = MTörv 5,21; Lev 20,10; MTörv 22,22.23–27), de ha egyedülálló nővel v. rabszolganővel került nemi kapcsolatba, azt nem tekintették ~nek (vö. 22,28). Ezen túlmenően: a ~sel gyanúsított férfit soha nem vetették alá olyan próbatételnek (→ féltékenységi áldozat), mint az asszonyt (Szám 5,11 kk.). A házasságtörőket megkövezték, a férfit éppúgy mint a férjes asszonyt (MTörv 22,22; vö. Ez 16,40; Jn 8,5); ugyanígy azt a nőt is, akit a városon belül erőszakolt meg férfi (MTörv 22,23 kk.: „nem kiáltott segítségért”); azt ellenben, akit a városon kívül, a határban erőszakoltak meg, nem tekintették bűnösnek (22,25 kk.: „hiába is kiáltozott volna”). Aki egy lányt elcsábított, köteles volt az apának kártérítést fizetni, a jegyajándékot megadni, s el

kellett a lányt vennie (többnejűség) úgy, hogy többé el se válhatott tőle (Kiv 22,15 kk.; MTörv 22,28 kk.). A ~t megcsonkítással (Ez 23,25) és elégetéssel (Ter 38,24; Lev 21,9) is büntethették. Mindamellet: a ~ elég gyakori volt. A bölcsességi kv.-ek gyakran intenek a más asszonyától, a rossz nőtől való óvakodásra (Péld 2,16–19; vö. Mal 2,14; Péld 5,15–20; 6,24–35; 7,5–27; 23,27 kk.; 30,20); Sir 23,22–27 a házasságtörő asszony bűnének leírása. Oz, Jer és Ez Jahvének és népének viszonyát úgy mutatják be mint házasságot (→ szövetség), s Izr. eltévelyedését, idegen istenekhez pártolását ~nek minősítik (Oz 2,4 kk.; 3,1; Jer 3,8 kk.; 5,7; 9,1; 13,26 kk.; Ez 16; 23). – Az ÚSz idézi a 6. parancsot (Mt 5,27; 19,18; Mk 10,19; Lk 18,20; Róm 13,9; Jak 2,11). Már a → Tízparancsolat is tiltotta más feleségének elkívánását (Kiv 20,17; MTörv 5,21). Hasonlóképpen Jézus a → kívánságot is éppúgy elítélte, mint magát a tettet (Mt 5,28), de az a szigor, amellyel a ~t elítélte (vö. Mk 10,11 kk.), irgalommal párosult benne (Jn 8,2–11: „Menj, de többé ne vétkezzél!”). – Pálnál a ~ nem pusztán polgárijogi kérdés (Róm 7,3), sokkal inkább szembeszegülés Isten akarataival (13,9; 1Kor 6,18 kk.; 1Tesz 4,3 kk.). Ezért a házasságtörőknek nem lesz részük → Isten országában (1Kor 6,9; ugyanígy: Zsid 13,4; vö. 2Pét 2,14). – Átvitt értelemben, Oz, Jer és Ez szóhasználatával összhangban a házasságtörők Jézus hitetlen kortársai (Mt 12,39; 16,4; Mk 8,38), a világ barátai (Jak 4,4) és a tévtanítók (Jel 2,2).

hazugság, hamisság: Úgy látszik, gyakori volt (Jób 31,5; Zsolt 116,11), és félelmet keltett (31,19; 35,19; Péld 26,22 kk.). Számos állandósult szókapcsolatban is találkozunk vele. 1Kir 22,22: a ~ lelke; Jer 23,32: a próf.-k hazug álmái; Kiv 23,6: a szegény igazának elcsavarása; 20,16: hamis tanúságtevés; Zsolt 109,2: hazug nyelv; Péld 12,22: hazug ajak; Jer 8,8: hazug íróvessző; Zsolt 26,4; Sir 15,8: álnok, hazug emberek. Péld 12,17: „Az igazat adja tovább, aki megmondja, mi hogy volt, a hamis tanú meg csak a hamisságot.” – A ~on nem annyira azt értették, hogy a szó nem fedi a gondolatot, inkább a szó üres, tartalmatlan, 'semmi' voltára gondoltak (Jób 35,13: hiú kiáltás). A bálványok is 'semmi'-k, ezért hazugok (Ám 2,4). Aki van, annak Jahve a neve; vele szemben a pogányok csak ~ot örökölték őseiktől: hiábavaló bálványokat, akik nem tudnak segíteni; az az isten, akit az ember alkothat magának, nem isten; Jahvét nem az ember alkotta, Ő nem ~ (Jer 16,19 kk.), nem is hazudik (Zsolt 89,36). Az Ő szemében a ~ iszonyat, utálat (Péld 12,22). Törv.-e is tiltja a ~ot (Kiv 20,16; Lev 19,11–12). Az igaz szemében a ~ szégyenfolt (Péld 20,24); a hazug száj a lélek halálát okozza (Bölcs 1,11). Aki Istentől elpártol, az a ~ fajzata (Iz 57,4). Kumránban is előtérben állt az igazság és a ~ ellentétpárja (1QH 14,14). – Az ÚSz-ben a Sátán a ~ atyja (Jn 8,44). Jézusnak „az igen igen, a nem nem” (Mt 5,37). Ef 4,25: a ~gal szakítani kell.

Héber, Éber (héb. 'társ, barát, pajtás'? v. 'másvilági'?): 2 férfi neve az ÓSz-ben. – **1.** Joktan (Ter 10,24–30; 1Krón 1,18) és Peleg (Ter 11,14–17; 1Krón 1,25) apja. Joktántól származtak az arab törzsek, Pelegtől az arámok és a héb.-ek. A Szám 24,24: Asszur mellett ~ Mezopotámiát, a héb.-ek őshazáját jelenti. ~ Jézus családfájában is szerepel (Lk 3,35). – **2.** Kenita férfi, aki nemzetségével Kedes közelében ütötte fel a sátrát, s felesége → Jael ölte meg Sziszerát (Bír 4,11.17.21; 5,24–30).

héberek: A héb. ÓSz-ben csak bizonyos esetekben van szó ~ről. Így József és Mózes tört.-ében az egyiptomiak nevezik ~nek Izr. fiait (Ter 39,14.17; 41,12; Kiv 1,16; 2,6) v. elvéve a szentíró is (Ter 43,32; Kiv 1,15; 2,11.13). Amikor Izr. fiai egyiptomiakkal beszélnek, szintén ~nek nevezik magukat (Ter 40,15; Kiv 1,19; 2,7; 3,18; 5,3; 7,16; 9,1.13). A filiszteusokkal folytatott háborúk leírásában ismét úgy szerepelnek Izr. fiai mint ~ (1Sám 4,6.9; 13,3.19; 14,11; 29,3), sőt egy-két alkalommal maga a szerző is ~nek mondja őket (13,3; 14,21). A törv.-ben külön rendelkezés vonatkozik a héb. rabszolgákra (Kiv 21,2–6; MTörv 15,12; Jer 34,9). A Ter 14,13: Ábrahám a héber. Jónás próf. a hajósoknak így felelt: Héber vagyok (Jón 1,9). Figyelmet érdemel, hogy az ÓSz-ben (Sir Előszó 22 kivételével) nem szerepel a → héber nyelv, csak Kánaán nyelve (Iz 19,18) v. Júda nyelve, a zsidó nyelv (2Kir 18,26, Neh

13,24). – A LXX-ban és a rabbinista irodalomban a „~” megtisztelő megnevezésnek tekinthető, csak ünnepélyes alkalommal használatos (Jud 10,12; 12,11; 14,18; 2Mak 7,31; 11,13; 15,37). – Az ÚSz-ben a Palesztinában élő zsidó szülőktől származó zsidók szerepelnek ~ként, szemben a szórványban születettekkel, az ún. → hellenistákkal (ApCsel 6,1; 2Kor 11,22; Fil 3,5). – A Biblia egy bizonyos Ébertől/Hébertől származtatja a ~et (Ter 11,14–26), aki Szem leszámazottja volt (10,21). Héber és Ábrahám közé 5 nemzedék esett. Ez a származástan arra enged következtetni, hogy a ~ elnevezés nem pusztán a választott néphez való tartozásra utal, hanem annál többet jelent. Ezért a hettita és akkád szövegekben szereplő hapirukkal akarták őket azonosítani, amely az egyiptomi szövegekből ismert apirukkal és az ugariti szövegekben található prm-el azonos. Ezek az apiruk Mezopotámia D-i részétől Egyiptomig fordulnak elő, de a hely, amelyet elfoglalnak, nagyon különböző, és úgy látszik attól függ, hogy az adott vidéken milyen erős a hatalom. Először egy olyan szövegben bukkannak fel, amely a 3. Ur-i dinasztia korából való (Kr. e. 2000). Kr. e. 18. sz.: Larsza királyainak, Varad-Szinnek és Rim-Szinnek a zsoldosai. Hammurápinak is voltak hapiruk a szolgálatában. A mari szövegek szerint ugyanabban az időben Mezopotámia É-i részén ellenséges hordaként fenyegették a városokat. Az → amarnai levelek és I. Szeti besani kis sztéléje szerint a Kr. e. 14. sz.-ban a hapiruk Szíria és Palesztina számára állandó veszedelmet jelentettek, egyfelől betöréseikkel, másfelől azzal, hogy támogatták a városállamok fejedelmeit a törv.-es hatalommal szemben, ill. a szomszédos államokkal folytatott harcokban. II. Amenophisz egy sztéléje alapján feltehető, hogy a Kr. e. 15. sz.-ban is hasonló lehetett a helyzet: II. Amenophisz egy palesztinai portyáról 3600 apirut hozott zsákmányként magával. Egy II. Ramszesz korából fennmaradt papiruszban, amely Joppe bevételéről tudósít, szintén szerepelnek a portyázást, rablást kedvelő apiruk. A Tigristől K-re eső Nuziban talált, ugyanabból a sz.-ból való agyagtáblákon az áll az apirukról, hogy szívesen eladták magukat rabszolgának. A nuzi agyagtáblákon szereplő személyek közül sokaknak van ugyan szemita nevük, de a többféleképpen megadott származási helyek, valamint a szintén gyakori hurrita, akkád és amorita nevek alapján különféle népekhez való tartozásra lehet következtetni. A Kr. e. 15. sz. végén Alalah királyának fia, Idrimi hazája elhagyására kényszerülve a hapiruknál keresett menedéket Palesztina É-i részén. Egy Ugaritból való, földrajzi neveket tartalmazó listán szerepel egy város, amely a hapirukról kapta a nevét. Kisázsiaiban már a Kr. e. 19. sz.-ban előfordulnak hadifogolyként. I. Hattusili (Kr. e. 1660) v. I. Mursili (Kr. e. 1560) szövetséget kötött velük. Kr. e. 14. és 15. sz.-i hettita szövegekben szerepelnek hapirucsoportok, amelyek feltehetően zsoldosokként szolgáltak; békekötések alkalmával a szerződések tanúsága szerint más istenek mellett a hapiruk isteneit is szólították. Nevük helyesírásából kikövetkeztethetően Egyiptomban a Kr. e. 15–12. sz.-ban idegenként éltek hapiruk, s csoportokban, felügyelőnek alárendelve kellett dolgozniuk; a II. Ramszesz idejéből való 2 leideni papirusz szerint követ hordtak; az ún. Harris-papiruszban az áll, hogy III. Ramszesz a héliopoliszi templomnak ajándékozott egy hapirut; egy III. Tuthmószisz korából való thébai sírkamra falán egy hapirucsoportról szóló présele; azon a listán, amely azoknak a munkásoknak a nevét tartalmazza, akiket IV. Ramszesz uralkodása 3. évében a hammanati kőbányába útnak indítottak, 800 hapirucsoport is található. Az asszír és újasszír szövegekben viszont nem szerepelnek a hapiruk. A ~ és a hapiruk közt tehát megállapíthatók bizonyos érintkezési pontok: 1. Mindenütt, ahol a Bibliában ~ szerepelnek, a profán forrásokban hapiruk fordulnak elő. Igaz, hapirukkal sokkal nagyobb területen és sokkal hosszabb ideig lehet találkozni, de az összhangban áll a Ter 11,14–26-tal. – 2. A ~, miként a hapiruk is, idegenek azon a területen, ahol felbukkannak. – 3. Jóllehet a pátriárkák tört.-e az amarnai levelek stb. hapirukról szóló tudósításaival szemben békés magatartásról tanúskodik, a portyázástól a ~ sem idegenkedtek (14,13 kk., 34). – 4. Miként a hapiruk, a ~ is készséggel szolgált idegen urakat (1Sám 14,21; 29,2). – 5. A ~ egyiptomi helyzete sok tekintetben hasonlított a hapirukéhoz (Kiv 1,11.14; 2,11); mind a ~, mind a hapiruk Alsó-Egyiptomban éltek. – A ~ nevének hangalakja,

ill. írásmódja nem tér el annyira a hapirukétól (= habiru/apiru/prm), hogy fel ne lehetne tenni: Ábrahám és utódai a hapiruk közé tartoztak. Ez nem jelenti azt, hogy pl. az amarnai levelekben szereplő apiruk azonosíthatók az izr.-kal; a ~ csak egy csoportja lehetnek az apiruknak. Mivel Ábrahám az Eufráteszen túlról vándorolt Palesztinába, bizonyosra vehető, hogy a zsidók a héber nevet összefüggésbe hozták az abar 'átvonulni, átköltözni' tövel és 'túlról való'-nak értelmezték; erre vall a Ter 14,13 gör. fordítása is: paratész 'a másik oldalról való'. De ha a ~ azonosak is a hapirukkal, etimológiai vonatkozásban eltérnek a vélemények: a 'köt' értelmű hbr töből való eredeztetés, amely szerint a ~ 'szövetségesek'-nek tekinthetők, nem állta meg a helyét; az eredeti alak pr v. br lehetett (tehát h nélkül). R. de Langhe a 'homok, por' jelentésű hafar szóval hozta kapcsolatba az apiru nevet, s a ~et olyan embereknek tekintette, akik a pusztából, a sivatagból érkeztek. Azzal is lehet számolni, hogy a szó nem szemita (pl. hurrita) eredetű. Csaknem általánosan elfogadott az a nézet, hogy az apiru név nem gentilicum, hanem appellativum. Egy babilóniai forrás a SA.GAZ-t (= apiru gyakran előforduló ideografikus írásmódja) egyszerűen 'rablóbanda'-nak (habatu) mondja, de ez nem tekinthető a név fordításának, inkább utalás a hapiruk viselkedésére. A. Alt és G. von Rad szerint az apiru szó jogi fogalmat jelöl, és azokra vonatkozik, akik magukat valamilyen okból eladták rabszolgának. B. Landsberger és J. de Koning 'hontalan'-ként értelmezik a nevet, de M. Noth jogosan hivatkozik arra, hogy már akkor ~ voltak, mielőtt rabszolgák v. zsoldosok lettek, ő tehát az apirukat nomádoknak tekinti, akik behatoltak már letelepedett népek/népcsoportok területére, és ott is maradtak egy ideig anélkül, hogy saját birtokuk lett volna. W. F. Albright a Kr. e. 19. sz.-ban Mezopotámiából a Sínai-félsziget, ill. Egyiptom felé tartó számarakavánok hajtóit, ill. tulajdonosait látja az apirukban, de minthogy a név az egyiptomi, kánaáni, ugariti, hettita és akkád szövegekben csaknem azonos alakban szerepel, ez a feltevés nem valószínűsíthető (az efféle minősítő megnevezések gyakran változnak). Másfelől: annak a területnek a nagysága, ahol hapiruk éltek, valamint a konkrét tényként számba vehető személynevek nem teszik lehetővé, hogy egyetlen népnek tekintsük őket. Így nem marad más hátra, mint hogy az apirut népnévnek tekintsük, amely eredetileg csak egy népcsoportra vonatkozott, de később az életmód hasonlósága alapján más népcsoportokra is átment, függetlenül ezek hovatarozásától, ahogy a szaracénok esetében is történt.

héber költészet: I. A ~ lényege. A költészet a művészetek egyik ágaként, alkotómunkaként (gör. poiesisz, héb. maasaj; vö. Zsolt 45,2) a köznapitól eltérő, emelkedett nyelven törekszik szólni olyan valamiről, ami szép. A Sir 44,5 tanúsítja: az ÓSz költői tisztában voltak azzal, hogy különleges követelményeknek kell megfelelniük, s ez nemegyszer fáradtságos munkába, sok próbálkozásba került. De, hogy pontosan mik voltak azok a követelmények, amelyeknek eleget kellett tenni, azt nem őrizte meg számunkra a hagyomány, ezért e téren csak a rokon irodalmaknak és magának a ~nek az elemzésére támaszkodhatunk. Az azonban világos, hogy az ósz-i költészetben a ritmusnak és a képes nyelvhasználatnak igen fontos szerepe volt. – 1. A költőt vsz. kötötte a tárgya által megszabott hagyományos műszóhasználat. Innen érthető sok költői alkotás archaizáló jellege, továbbá a számos párhuzam a nem bibliai ősi K-i, főleg ugariti irodalmi emlékekkel. Ez utóbbiakban szerepel El (az Isten) fiainak tanácsa (vö. Zsolt 29,1; 82,1; 89,7), a hegy É-on (vö. 48,3), az 'eljon' (= magasságbeli, fölséges) díszítő jelző (vö. 7,18; 18,14; 78,35.56 stb.), valamint a felhőkön járó (vö. pl. 68,5: a héb.-ben), a leviatán (74,14; 104,26; Iz 27,1) és számos állandósult szókapcsolat. Szembeötlő az arám nyelvi sajátosságok nagy száma. A névelők, névmások és kötőszók többször hiányoznak, gyakori a kiazmus, az anafora, a fokozás (klimax), a hiperbola és a megszemélyesítés, de főleg a képek sokasága és változatossága jellemzi ezt a költészetet. – 2. Először R. Lowth mutatott rá a ~ fő sajátosságára (De sacra poesi Hebraeorum, 1753): ugyanannak a gondolatnak 2-szer v. 3-szor való megisméltése más-más szavakkal, fordulatokkal; ez a Lowth által parallelismus membrorumnak nevezett jellegzetessége a ~nek egyfelől a szemita gondolkodásmódnak egyik sajátosságában, a gondolatnak körkörös (koncentrikus) formában való kifejtésére törekvésben

gyökerezik, másfelől viszont ezeknek a népeknek dinamikus érzelmvilágára, lelkesedésük hullámzó formában való megnyilatkozására vezethető vissza. Ez a paralelizmus, amely az akkád, a föníciai, az ugariti és az egyiptomi költészetet is jellemzi, a ~ben érte el tetőfokát. Ezen a paralelizmuson v. gondolatrítmuson nem egyszerűen azt a stilisztikai alakzatot kell érteni, amely rokon értelmű szavak harmonikus kapcsolatán alapszik, s amellyel nemcsak verses művekben, hanem prózában is ismételten találkozunk (pl. Jób 1,1.8; 2,3), hanem olyan egymás után következő értelmi egységek tartalmi és formai hasonlóságát, amelyek rendszerint 2–4 szóból állnak és ugyanazt a gondolatot fejezik ki; 2 v. 3 párhuzamos gondolat (sztichosz v. kola) alkot egy verset (a tagok számától függően: disztichon v. bikolon, ill. trisztichon v. trikolon). A héb. versnek ez a szerkezete a magyarázat arra, hogy az ÓSz-ben miért szerepel a vers masalként (hasonlatként). Ugyanakkor kézenfekvő az is, hogy a ~ben a tartalom és a forma összhangban van egymással, és hogy a gondolat kibontakozása szorosan összefonódik egy vers felépítésével. – A paralelizmusnak több fajtáját különböztetik meg: – a) szinonimikus paralelizmus, amikor a 2. kolában ugyanazon gondolat rokon értelmű szavakkal kifejezve ismétlődik (pl. Zsolt 2,3; 51,4; Iz 44,22); – b) ezzel rokon, de kevésbé gyakori a koordináló paralelizmus, amikor különféle, de tárgyi szempontból ugyanolyan értékű gondolat szolgálja ugyanazt a mondanivalót (pl. Zsolt 9,16); – c) ellentétes (antitézist képviselő) paralelizmus esetében megerősíti v. fokozza a 2. kola az előzményt egy erre alkalmas ellentéttel, szembeállításal (pl. 1,6; 20,8); a paralelizmusnak ez a fajtája aránylag fiatal; – d) szintetikus v. kiegészítő paralelizmus esetében a párhuzamos kolák különféle, de mégis egymással összhangban álló nézőpontját tükrözik ugyanannak a gondolatnak, amely csak ezeknek a részeknek az összekapcsolódása révén fejeződik ki teljes egészében (pl. 9,8; 27,1.5 kk.); – e) fokozatos (klimatikus) paralelizmus esetében ua. a gondolat egyre fokozódó formában ismétlődik (pl. 29,1 kk., 4 kk.; 67,4.6); a Bibliában és az ugariti szövegekben ez a fajta paralelizmus főleg számokkal kapcsolatban gyakori, amelyek esetében a 2. elem egy egységgel több mint az 1. (Ám 1,3.6.9.13; 2,1.4.6; Iz 17,6; Zsolt 62,12 kk.; Jób 5,19; 40,5; Péld 30,15.18.21.29; Préd 11,2); → szám. Ezekben a belső tartalmi paralelizmusokon kívül, amelyek egyetlen vers szerkezetét érintik, Th. H. Robinsonnal megkülönböztethetjük még a külső paralelizmust is, amely 2 v. több egymást követő vers között figyelhető meg (pl. Jób 4,3 kk.; Zsolt 35,26; Iz 1,10.18; 38,12; 52,2). – 3. A rímnek és az asszonáncnak szinte semmi szerepe nincs a ~ben; főleg névmási végződésekre korlátozódik (Zsolt 2,3.5 kk.; 54,3 kk., 6.9; 110,1; 123,4 kk. stb.; vö. az alliterációval: Ter 9,6; Péld 13,3 stb.). – 4. A ritmikusság már csak azért is fontos vonása kellett, hogy legyen a ~nek, mert sokszor zenekísérettel énekeltek is a verseket, de míg az egyiptomi és az akkád mértéket elég nagy biztonsággal meg lehetett állapítani (az akkád irodalomban gyakran grafikailag is feltüntették a metrumot), a Biblia metrumát nem sikerült kellően meghatározni. Elvben meg lett volna a lehetősége annak, hogy a ritmika rendszerét magából a Bibliából (értsd: a Biblia verses részeiből) kikövetkeztessék, de a szövegromlás nagyon megnehezítette ezt a munkát sok vers megrövidült, csonka lett, mások hosszabbá váltak, megváltoztak a szavak; ugyanígy nagy nehézséget jelentett az is, hogy az eredeti héb. kiejtést nem ismerjük teljes bizonyossággal. A korai középkor elején a → maszoréták megállapították ugyan a kiejtést, de csak a kultikus nyelvét, amely a zsinagógai bibliaolvasásnak köszönhette fennmaradását, s amelyet a nép alig v. egyáltalán nem értett. A kumráni kéziratokból mintha arra lehetne következtetni, hogy a maszoréta kiejtés előtt az utolsó előtti szótagra esett a hangsúly, ha ez hosszú volt, maga a szó pedig el volt látva afformatívákkal v. suffixumokkal; minden más esetben hátulról a 3. szótagot hangsúlyozták. Egyik szkolionjában (Zsolt 118,1: LXX) Origenész azt írja, hogy 2 ütem egy metrikai egységet alkot, és hogy a metrumot a hangsúlyos szótagok száma határozza meg. Josephus Flavius és az egyházatyák erre építették a klasszikus költészetre vonatkozó szabályaikat. Mindazáltal teljesen lehetetlen a gör. időmértéket (quantitatív metrumot) a héb. vers felépítésével összeegyeztetni. Ezért napjainkban a szóhangsúlyból és a szótagok számából

indulnak ki. – Már J. Ley azt tette meg elvének (1875), hogy ~nek a grammatikai szóhangsúly az alapja. Ezt építette tovább E. Sievers: a szó- és az értelmi hangsúly szolgál mértékül a versritmushoz, úgyhogy a metrikai iktusz és a szóhangsúly rendszerint egybeesik. Jóllehet ebből az következik, hogy a ~ben a versláb egy hangsúlyos szótagon kívül több, közelebből meg nem határozott számú (0–5) hangsúlytalan szótagból is állhat, mégis megfigyelhető 2 hangsúlyos szótagnak a természetszerű kedvelése. Mivel a maszoréta kiejtés szerint a szóhangsúly legtöbbször az utolsó szótagon van, a vers jambikus v. anapesztuszi ritmust kap. Ha a héb. verset e rendszernek megfelelően olvassuk (skandáljuk), kiderül, hogy néhány meghatározott ritmikai képlet szerint van felépítve. A leggyakoribb versmérték két ütemből áll, ezekre egyenként 3 hangsúly esik, tehát: 3+3. Ezenkívül még más képletekkel is találkozunk: 3+2, (→ halottsiratás), 2+2, 4+3, 2+2+2, 3+3+2, 3+3+3. – Bickell, G. Hölscher és S. Mowinckel ezzel szemben úgy vélik, hogy a ~ben éppen úgy, mint a szír költészetben a ritmus egy (v. két) hangsúlytalan és egy hangsúlyos szótag szabályos váltakozásán alapszik. Ezt a feltevést támogatja a maszorétáknak a hangsúly egyenletes elosztására irányuló törekvése. A kinah vers sémája tehát, amelynek a skandálása erre az elvre épül: 4+3. Általában a többi képlet is eggyel több egységgel számol, mint amennyit E. Sievers rendszere feltételez. Annyi bizonyos, hogy a versek, amelyek hangsúly szerint skandálva eltérő ritmikai képletet mutatnak, ebben a rendszerben nemegyszer egységes kategóriába tartozónak mutatkoznak (pl. Zsolt 121 és 127: hangsúlyozva 3+3, 3+2, 2+2+2, de így 4+3). – St. Segert megpróbálta kimutatni mindkét rendszer érvényesülését. A régebbi versekben a verslábak egybeestek a szavakkal, úgyhogy a szóhangsúly alkotta a versmérték alapját; a későbbi versekben (pl. Zsolt, Siral, Jób, Sir) azonban a szótagokat számolták. – T. Piatti és G. Fohrer elvetik azt a nézetet, hogy a héb. vers 2 v. 3 ütemből áll, mert egy ütem teljes egységet alkot, ha pedig más ütemekkel kapcsolódik össze, akkor versszak (strófa) keletkezik. Ahol más magyarázók 3+2, 3+3 képlettel számolnak, ők 3233-at írnak. – 5. Kérdéses, hogy vajon a ~ ismerte-e a versszakot úgy, mint a költemény ritmikailag összetartozó, egymáshoz igazodó 2 v. több verssorból álló részét, jóllehet egészen megfelelne a zenei jellegnek, ahol dallam és strófa szinte feltételezi egymást. A tágabb értelemben vett versszakot, amelynek terjedelmét elsősorban a tartalom szabja meg, csaknem általánosan elismerik. Némely zsoltár refrénje erre egyértelműen utal (Zsolt 42; 43; 46; 49; 67; 80; 107 stb.), ugyanígy néhány → ábécé-ének is tanúsítja, ahol az ábécé minden betűjével ugyanannyi verssorból álló egység kezdődik (pl. 2: Siral 4; 3: Siral 1; 8: Zsolt 119). Mintha a → szela megjegyzés némely zsoltárban szintén a versszakokra vonatkozna, bár az így elkülönített egységek vsz. egynél több versszakot öleltek fel az esetek többségében. Ha a tartalmat vesszük alapul, akkor az derül ki, hogy a páros volt a leggyakoribb versszak; ezenkívül főleg tanító költeményekben a triáda, a háromsoros. – II. Műfajok. Izr.-ben a vallás az egész életet átfogta és áthatotta. Ennek következtében a szentírók egyrészt az emberi élet egészét tartották szem előtt, másrészt az isteni üzenet átadásakor különféle műfajokkal éltek és sok formát használtak. Mégis, az ÓSz-ben mint olyan írások gyűjteményében, amelyek vallási és erkölcsi téren irányt szabtak, nem szerepel minden műfaj egyenlő mértékben, sőt vannak olyan műfajok is, amelyek bár egyébként ismertek voltak Izr.-ben, hiányoznak belőle. Az ÓSz költészete, amely a nép életében gyökerezik és a nép szükségleteihez igazodik, rendeltetésének megfelelően közösségi jellegű és jelentős részében valódi népköltészet; ugyanakkor az egyéni érzelmeket, megtapasztalásokat megszólaltató műfajok sem hiányoznak belőle, lásd pl. Jeremiás ún. „vallomásai”-t (Confessiones; Jer 11,18–12,6; 15,10–21; 17,12–18; 18,18–23; 20,7–18). – 1. Epikus költészet. Az akkád és az ugariti irodalomtól eltérően, ahol nagy eposzokkal és számos mítosszal találkozunk, a Bibliában az epika csak szerényebb szerepet játszik. Igaz, sok elbeszélés erősen epikus színezetű, de valójában az epika csak néhány műfajra korlátozódik, mint a mese, az allegória (Zsolt 80,9–17; Ez 17,3–10.22–24; 19,2–14; 31,3–9.12–14 stb.), a parabola (pl. 2Sám 12,1–4; Iz 5,1–7) és a tanító költemény (Zsolt 105). Jóllehet Izr.-ben a

következetes monoteizmus miatt a → mítoszok műfajának nem volt helye, s ez a műfaj in propria forma teljesen hiányzik is az ÓSz-ből, mégis Izr. nemcsak ismerte a palesztinai kánaániak és a szomszédos népek vallási fogalmait és elképzeléseit, hanem a többistenhittel kapcsolatos elemeket kiiktatva fel is használta őket. Erre vall a teremtéstört.-ben a tehóm fogalma (Ter 1,2; vö. az akkád tiamattal), továbbá → Rahab (Zsolt 89,11; Jób 26,12; Iz 51,9), → leviatán (Zsolt 74,14; 104,26; Jób 3,8; Iz 27,1), valamint az óriások említése → Isten fiaival kapcsolatban (Ter 6,1–4), ill. → Tammuz (Ez 8,14); vö. még Iz 14,12–15; Ez 28,12–14. – 2. Orákulum-költészet. Külön műfajt képviselnek az ÓSz-ben az istenség ritmikus felépítésű közlései. Ezek lehetnek válaszok olyanoknak, akik valamely konkrét helyzetben felkerestek egy szentélyt és ott segítségért folyamodtak (Ter 25,23; vö. Zsolt 73,17; Jer 15,19 kk.); de eredhetnek efféle közlések az Isten szabad elhatározásából is, aki ilyen módon ad a teremtménynek eligazítást az életére vonatkozóan (Ter 16,11 kk.; Zsolt 2,7 kk.; 110,1,4; Iz 6,9 kk.; Jer 1,4,7 kk., 9 kk. stb.) v. pedig kinyilatkoztatást saját lényét illetően (Kiv 33,19). A Zsolt 15; 24,3–5; Iz 33,14–16 olyan formulát képvisel, amelyben a pap a Tóra segítségével elmagyarázta, mire kell az embernek ügyelnie, ha Isten tetszésére akar élni; vö. Mik 6,6–8. Ebbe a műfajba tartoznak a személyekre, törzsekre és népekre vonatkozó, különféle átkok és áldások is (Ter 3,14–19; 9,25 kk.; 27,27–29; 48,15 kk., 20,49; Szám 23; MTörv 33 stb.). Kézenfekvő: ez a műfaj leginkább a próf.-k kv.-eire jellemző. A próf.-k jövődölései rendszerint rövidek, de olykor hosszabbakkal is találkozunk. – 3. Lírai költészet. Hogy Izr. életében az → ének jelentős szerepet töltött be, azt a vallásos énekek nagy száma mellett világi tárgyú énekek különféle válfajai is tanúsítják, amelyek közül néhányat az ÓSz is megőrzött. Találkozunk benne munkadallal (Szám 21,17 kk.: kútének; Bír 9,27; 21,21; Iz 9,2; 16,10; Jer 48,33: aratási ének, szüreti dal), bordallal (Iz 22,13; Bölcs 2,1–9; vö. Iz 24,9), szerelmi dalokkal (Én; vö. Jer 16,9), utcai énekekkel (Iz 23,16; Sir 9,4), egy karddallal (Ter 4,23), egy harci dallal (Jer 46,3 kk., 9), győzelmi énekekkel (Szám 21,14 kk., 27–30; 1Sám 18,7; vö. Bír 11,34), ünnepi énekekkel (Ez 26,13; Jel 18,22 kk.), → siratóénekekkel, gúnydalokkal (Iz 14,4 kk.; 23,16; 37,22–29; Jer 38,22). A különféle vallásos énekekre nézve, amelyeket a Zsolt magában foglal: → zsoltár. Más vallásos énekek: Kiv 15,1–21; MTörv 32; Bír 5 stb. – 4. Tanító költészet. Mint Egyiptom, Edom és Arábia, úgy Izr. is mindig kedvelte az életbölcsesek v. a természetből, ill. a mindennapi életből merített hétköznapi dolgok rövid, találó és egyszersmind talányos megfogalmazását. Ezen belül a legegyszerűbb műfajt a közmondás képviselte. A nép körében született, a nép ajkán élt tovább, ahogy ezt azok a szavak is tanúsítják, amelyek az ÓSz-ben gyakran bevezetik: Azért mondják (1Sám 19,24); Ezért keletkezett a szólásmondás (10,12; vö. 2Sám 5,8; Ez 12,22; 18,2). A közmondástól művészi voltuk miatt megkülönböztetik a gondosan ritmizált mondásokat, amelyek a Péld, a Préd és a Sir zömét alkotják és a bölcsék, ill. az írástudók körében keletkeztek (vö. Iz 5,21; Jer 9,23; 18,18; Sir 38,24–39,11; Péld 22,17; 24,23; 25,1). Külön típust képvisel a számmondás és a találós kérdés (Bír 14,12–18; vö. 1Kir 10,1–3). A tanító költemény műfaját is művelték zsoltár formájában, elsősorban a papok, a leviták és az írástudók, akiknek a tanulás, vizsgálódás háza, az iskola is köszönhette létét (vö. Sir 51,23). Az alfabetikus zsoltárokon kívül azok a zsoltárok is ennek az iskolának tulajdoníthatók, amelyek a törv.-t úgy magasztalják mint a legfőbb bölcsességet (Zsolt 19; 119), ill. amelyek azt mutatják be, hogy az ember milyen módon lehet Isten tetszésére (15; 24; 32; 101), amelyek a jó és a rossz, az igaz és a bűnös eltérő sorsáról (1; 14; 52; 112) v. a bűnhődésről és a jutalomról szólnak (37; 49; 73), ill. Izr. tört.-ét tárják elénk tanulságul (105). A tört.-i-tanító műfaj, amely tanulságot von le a múltból a jelen számára a Bölcs 10: építő jellegű képes beszédet teremtett, amely már nem áll messze a judaista irodalomban jellegzetes → haggadától; különleges változatnak számít az atyák dicsérete (Sir 44; 1Mak 2,51–61). A Jób, a Préd és a Bölcs egy-egy témát részletesen taglal. Jób dialógusokat foglal magában, de ezek az igaz szenvedését más-más szempontból elemezve egységet alkotnak. Ezzel szemben a Préd nem egyéb mint mondások

gyűjteménye, amelyeket csak az köt össze, hogy mindig új hangnemben mutatják be a földi lét hiábavalóságát. – 5. Drámai költészet. Vita tárgya, hogy az ÓSz-ben vajon kimutathatók-e drámai részek. Az egyiptomi papiruszok és az ugariti agyagtáblák tartalmaznak olyan irodalmi összeállításokat, amelyeket rituális v. kultikus drámák szövegkv.-ének (libretto) lehet tekinteni. Az ilyen drámák, amelyek összevethetők a misztériumjátékokkal és az emberi társadalom és a természet fordulópontjaihoz kapcsolódnak, nemcsak azt árulják el az isteneket, természeti erőket és hasonlókat megszemélyesítő cselekvő személyek szavai és tettei révén, hogy milyen mély vallási meggyőződés húzódott meg ezek mögött az események mögött, hanem azt is tanúsítják, hogy mintegy „sacramentum”-nak tekintették őket, amelyektől az élet folyása, egész jó sorsuk függ. Az ún. mitikus és rituális iskola az egész ókori K liturgiájában központi helyet biztosított a rituális drámáknak; ezekben a drámákban a csúcspont valamelyik istenség halálának és feltámadásának a bemutatása (pl. Marduk istené a babilóniai újévi ünnepen). Az istenség szerepét maga a király játszotta. A. R. Johnson, G. Widengren, I. Engnell stb. megkísérelték kimutatni, hogy Izr. is ismerte ezeket a drámai műfajokat. Jóllehet vitathatatlan, hogy Izr.-ben a király szakrális személyiség volt, a Bibliából merített érvek (pl. Dávid szerepe: 2Sám 6; a király pokolra szállása; vö. Zsolt 18; 22; 49; 116; 118) teljesen elégtelenek Johnson és társai tételének bizonyítására. Némelyek az Én-ben ósz-i dráma töredékeit vélik felfedezni, de a cselekmény egysége és a feltételezett bonyodalom nagyon is vitatható.

héber nyelv: a szemita nyelvek Ny-i csoportjához tartozó nyelvek közül az egyik; az eredetileg arámul beszélő izr.-k által az Ígéret földje elfoglalása után átvett és továbbfejlesztett kánaáni nyelv. A ~ tehát kánaáni és arám elemekből álló keveréknyelv, amelyet az izr.-k egészen a száműzetés idejéig beszéltek; a fogság után a közérintkezésben kiszorította az → arám nyelv, de az irodalomban még sokáig használatban maradt. Az ÓSz-nek több fogság utáni időből való kv.-ét jó ~en írták, sőt még Sir is (Kr. e. 200 k.) ~en van írva. Eszt és a Préd már az arám köznyelv hatását mutatja. A Kr. u. első sz.-okban még ~en folytatták a jogi vitákat (ezek a → Talmudban őrződtek meg), de nyilvánvaló, hogy a ~ már rég nem volt élő nyelv. A „héber” elnevezés először a Sir prologusában (Kr. e. 200 k.) fordul elő, egyébként a Bibliában Kánaán nyelve (Iz 19,18) v. a zsidó nyelv (Iz 36,11; 2Kir 18,26; Neh 13,24) szerepel; később szt. nyelvről beszéltek. – 1. A ~et őrző nyelvemlékek: az ÓSz kv.-ei; a Szamariából Acháb király idejéből (Kr. e. 800 k.) → Lachisból és → Aradból való → osztrakonok; a Kr. e. 109. sz.-ból fennmaradt gézeri ún. parasztnaptár; a Lachis mellett talált és Kr. e. 700 k. készült sírfeliratok; egy Gézer vidékén a Kr. e. 7. sz.-ban írt levél; a jeruzsálemi Siloe-tó Kr. e. 700 k. készült felirata; a királyság idejéből való pecsétek és → korszópcsétek, a Makkabeusok korából származó pecsétek és pénzérmék, a Kr. u. első sz.-okból fennmaradt feliratok (zsinagógákon, síremlékeken, szarkofágokon stb.), valamint a Júdeai-pusztában talált kéziratok (→ Kumrán) őrizték meg számunkra. Az Izr. előtti kánaáni nyelv legfontosabb emlékei az ugariti szövegek (→ Ugarit) és az → amarnai levelek kánaáni glosszái. – 2. A ~ fejlődését leginkább az ÓSz kv.-eiben lehet nyomon követni, de nagy nehézséget okoz, hogy e kv.-ek keletkezése idejét nem lehet biztonsággal megállapítani, s hogy az ÓSz kv.-einek nyelvét állandóan modernizálták és hozzáigazították az adott jeruzsálemi nyelvhasználathoz, közben a különféle nyelvjárási sajátosságokat (→ sibbolet; vö. Mt 26,73) is kiiktatva, A ~et valójában abban a formájában ismerjük, ahogyan a királyok kora végén írták – 3. A héber írás: a ~ű szövegek a föníciai ábécé 22 mássalhangzójával vannak írva, de előfordul, hogy o és u helyett v; o a és e helyett h; i helyett j és bármely magánhangzó helyett e v. ’ jel áll. A ~ű mássalhangzós írásnak 2 változata ismeretes: a legrégebb feliratokon megőrződött óhé. (= föníciai) és a Kr. e. 4–2. sz.-ban elterjedt kvadrátírás (a betűk formáján alapuló elnevezés), ez látható a későbbi feliratokon és a bibliai kéziratokban. A kumráni kéziratok részben a régebbi írásváltozatot képviselik. A feliratoknak köszönhetően ennek az

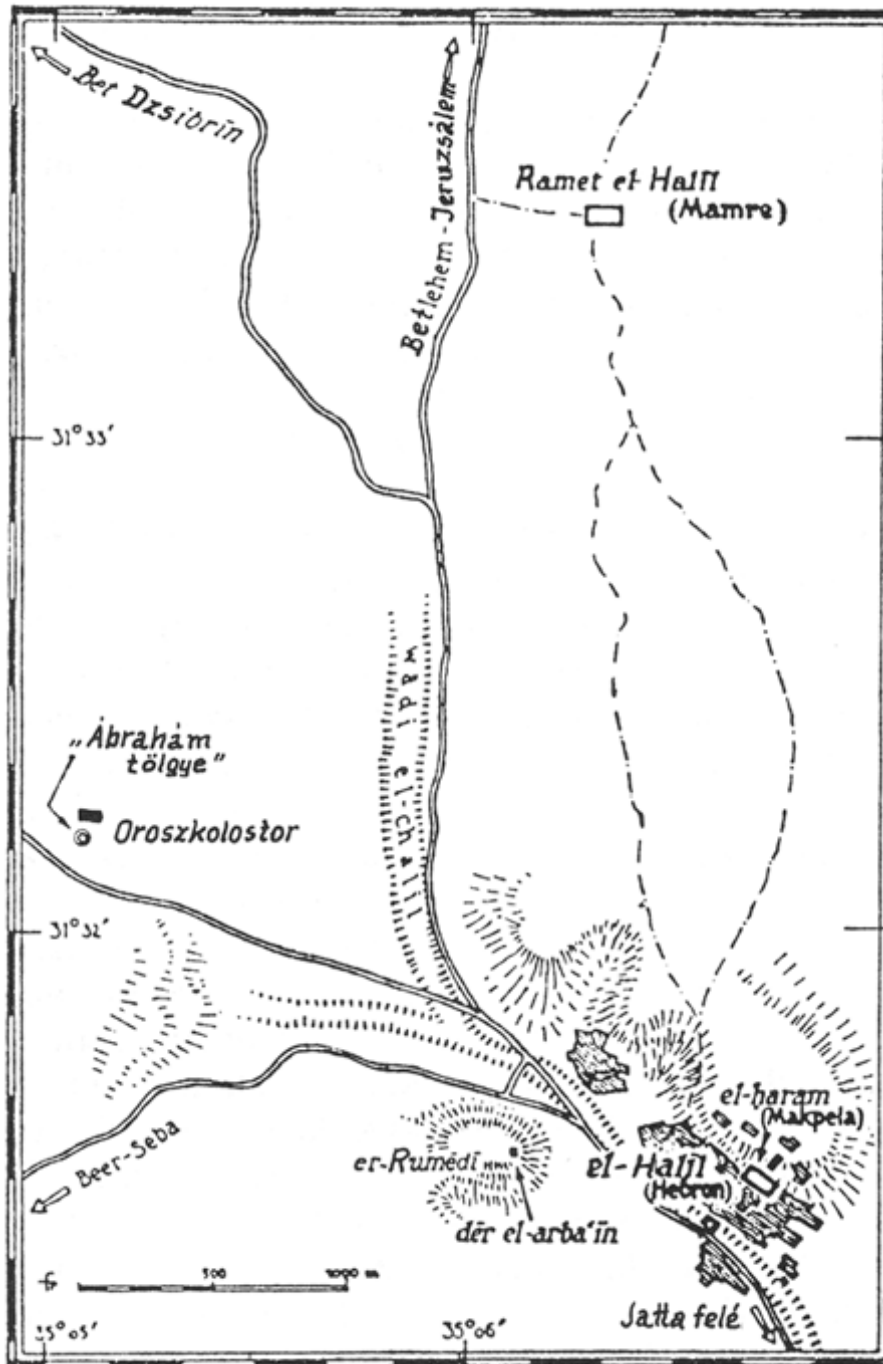
óhéb. írásnak, amely egyébként a szamariaiaknál használatban maradt, a fejlődését is nyomon kísérhetjük: el-kadri nyílhegyek (a bírák korából), gézeri naptár, Mesa-kő, Siloe-felirat, osztrakonok, egyebek közt Aradból (Kr. e. 9–6. sz.), korszópecsétek, elefantinei papiruszok (Kr. e. 5. sz.), szamariai papiruszok (Kr. e. 4. sz.), kumráni kéziratok (Kr. e. 3. sz.–Kr. u. 1. sz.). A magánhangzók jelölésére először a → maszoréták dolgoztak ki jelrendszert. Az általunk ismert 2 jelrendszer közül a babilóniai sor fölötti (szupralineáris), a tibériási nagyjából sor alatti (infralineáris); általánossá a tibériási vált. Nem valószínű, hogy a maszoréták által rögzített kiejtés azonos az eredeti kiejtéssel; ezt a kumráni kéziratok is bizonyítják. – 4. A ~ kutatása a Kr. u. 10. sz.-ban kezdődött. Az 1. ~kv.-et 942 k. Saadia állította össze arab munkák nyomán. Újabb s részint még ma is alkalmazott módszert és műszóhasználatot J. Reuchlin dolgozott ki (De rudimentis hebraicis, 1506). Az id. J. Buxtorf († 1629) és A. Schultens († 1750) munkája is ismert. Korszerűbb alapokra elsőként W. Gesenius († 1842) épített; Grammatikája, amelyet halála után E. Rödiger (14–21. kiadás) és E. Kautzsch (22–28. kiadás) átdolgozott, még ma is klasszikusnak számít.

<u>Héber</u>		<u>Fön.</u>	<u>Héber</u>		<u>Fön.</u>
א	'	ככ	ל	l	ל
ב	b	ג	מ	m	ξ
ג	g	ד	נ	n	ς
ד	d	ה	ס	s	ϕ
ה	h	ו	שׁ	'	ο
ו	w	ז	פ	p	ρ
ז	z	ח	שׂ	š	ς
ח	h	ט	ק	k	φ
ט	t	י	ר	r	ρ
י	j	כ	שׁ	š	w
כ	k	ל	ת	t	τ

76. Héber és föníciai ábécé a Kr. e. 10. sz.-ban

Hebron (héb. 'szövetségekötés helye'): Kirjat-Arba későbbi neve (Ter 23,2; 35,27; Józs 14,15; 15,13.54; 20,7; 21,11; Bír 1,10; Neh 11,25); régi és fontos városállam a Júdeai-hegyvidék D-i részén, a vízválasztótól Ny-ra. Szám 13,22: 7 évvel Tanisz (Egyiptom) előtt épült (e megjegyzés vonatkozhat a városfal régészetileg igazolt középső bronzkori újraépítésére is). Izr. fiai előtt az → anakiták lakták (13,22; Józs 11,21 kk.; 14,6–15; 15,13 kk.; Bír 1,15), de a Ter 23; 25,10; 49,32; Szám 13,29 hettitáknak mondja az izr.-k elődeit. Józs 10,3 viszont egy amorita királyt említ (Hoham). Szám 13,22; Józs 15,13 kk.; Bír 1,10:

Káleb fiainak lett a birtoka. Nevezetes ~ban egy szentély (→ Mamre) és egy sír (→ Machpela), amelyhez az ősatyák neve fűződik. Józs 15,54; 20,7: a kalebita birtok Júdáé, sőt fő támaszpontja a jórészt negebita elemekből összetevődő törzsnek, ahol Saul elől Dávid is menedékre lelt (1Sám 30,31), s királynak is itt kiáltották ki (2Sám 2,1–4; 5,1–5). ~ban gyilkolták meg és temették el Abnert, aki Izr. Júdához csatlakozása ügyében egyezkedett Dáviddal (3,27.32); Isbaal fejét is Abner sírboltjában temették el, gyilkosait pedig felakasztották (4,12). Miután Dávid székhelyét Jeruzsálembe helyezte, ~ elvesztette jelentőségét, de Absalom még itt kiáltotta ki magát királynak (15,7.9). Az ország kettészakadása után Rechabeám megerősítette a várost (2Krón 11,5–12). Jeruzsálem pusztulása után az edomiták kezére került. Neh 11,25: a fogság utáni időben Júda fiai közül némelyek ~ban telepedtek le. 1Mak 5,65: Makkabeus Júdás elfoglalta Ézsau fiaitól. A név emlékeztet a 'könyörülő barátja'-ra, azaz Ábrahámra (vö. Iz 41,8; Jak 2,23). Az ősi ~t régóta az er-Rumedi dombon keresik, el-Haliltól Ny-ra, s az 1964-től folyó ásatások eredményesek. El-Halilban ma is mutogatják a pátriárkák sírját; a muzulmánok féltve őrzött zarándokhelye. ~ vidéke a bibliai korban híres volt szőlőiről és boráról. → Eskol, → korsópecsét.



77. Hebron környéke

Hecron: 1. Júda törzsének egyik nemzetsége (1Krón 4,1), amely a Negebtől D-re és a Jordántól K-re élt; a nemzetség ősatya, Perc fia volt (Ter 46,12; 1Krón 2,5). A ~ név gör. változatában Jézus családfájában is szerepel (Mt 1,3: Hezrom; Lk 3,33: Heszrom). – 2. Ruben törzsének nemzetsége, Ruben fia (Ter 46,9; Kiv 6,14; 1Krón 5,3), a hecroniták ősatya (Szám 26,6).

hegy: I. Az ÓSz-ben az 520-szor előforduló har 'hegy' szó jelenthet ~vidéket is, egy-egy különálló magasabb, sőt nem egyszer egészen magas ~et/~séget is, szemben a mindössze 60-szor előforduló gibah 'domb' szóval, amely mindig csak egy valamelyik alacsonyabb ~re utal (vö. Geba, Gibeá, Gibeon). – 1. Az egész Palesztinán É-től D-ig végighúzódó ~ségnek a neve ha har 'a hegy'; ezt egyaránt megkülönböztették a Libanontól, a Negebtől, a Sefélától és az

Arabától (MTörv 3,25; Józs 9,1; 10,40; 11,16 stb.), és 3 részre osztották: Naftali ~vidéke (= Galilea felső része), Efraim ~vidéke (a szamariai ~vidék) és Júda ~vidéke (20,7). Efraim és Naftali ~vidéke közt emelkedik → Gilboa ~e. A Jordántól K-re eső részen megkülönböztették → Básán ~vidékét (a Jabboktól É-ra), Gileádot (a Jabboktól D-re) és a Szeirt (az Arnontól D-re; Ter 36,8 kk.; Abd 9). – 2. A fontosabb egyedül álló ~ek: az → Ebal, a → Gerizim, a → Hermon, a → Hór, a → Hóreb, a → Kármel, a → Libanon, a → Morija, a → Nebo, az → Olajfák hegye, a → Sínai, a → Sion, a → Tábor. – 3. A ~ek az embereknek menedékkül szolgálnak (Ter 19,17.19; 1Mak 2,28; 9,40; vö. Mt 24,16; Zsid 11,38), az isteneknek pedig lakóhelyül (→ Isten hegye, → magaslati kultusz). A ~eken füst-, ill. fényjelekkel (Iz 13,2; 30,17) híreket, üzeneteket továbbítottak (Bír 9,7; Iz 40,9), de ~en kapták Izr. fiai Isten törv.-ét is (Kiv 19,11 kk.; 20,18 kk.; 34,14–26), és a szövetséget szintén ~en kötötte velük az Isten (24,1 kk., 9–11; 34,27 kk.). – II. Az ÚSz-ben név szerint a Sínai ~ (ApCsel 7,30.38; Gal 4,24 kk.), a Sion (Zsid 12,22; Jel 14,1), Názáret ~e és az Olajfák ~e szerepel. Lk 1,39.65 a júdeai hegyvidékre vonatkozik. Jn 4,20 kk. kétséget kizáróan utalás a Gerizim ~ére. Nincs megadva a neve → Jézus megkísértése hegyének (Mt 4,8), a → Hegyi beszéd színhelyeül szolgáló ~nek (5,1; 8,1; vö. 15,29; Jn 6,3), s annak a ~nek, ahol Jézus a Miatyánkra tanította tanítványait (Mt 14,23) és Jézus színeváltozása helyének (17,1.9; 2Pét 1,18). – Mt 17,20; 21,21; 1Kor 13,2: a minden kételkedés nélküli, feltétlen hit ~eket mozdíthat el helyéről. A ~eket, halmokat elhordani a. m. bűnbánatot tartani, vezekelni (Lk 3,5; vö. Iz 40,4).

Hegyi beszéd: Jézus nagy beszéde, amely Mt-ban – mintegy beköszöntőül – a Jézus nyilvános életéről szóló részek elején kapott helyet (5–7). Lk rövidített változatban (6,20–49) foglalja magában. Mk nem tartalmazza (vö. 4,19 kk.: hézag). – A következő táblázat világosan tükrözi a ~ szerkesztésének menetét, ill. tört.-ét (azok a versek, amelyek Lk sajátjai, nincsenek feltüntetve.: 6,24–26; 6,38a; 6,39 = Mt 15,14; Lk 6,40 = Mt 10,24 kk.; Lk 6,45 = Mt

Mt		12,34		kk.):
nál,	de	Mt 5–7:	Lk 6:	Lk- ~ben:
		nem	a	
		5,1–12	6,20–23	–
		5,13–16	–	
		14,34	kk.;	11,33
		5,17–24	–	
		16,17		
		5,25 kk.	–	
		12,57–59		
		5,27–30	–	–
		5,31 kk.	–	
		16,18		
		5,33–37	–	–
		5,38–42	6,29 kk.	–
		5,43–48	6,27 kk., 32–36	–
		6,1–8	–	–
		6,9–15	–	
		11,2–4		
		6,16–18	–	–
		6,19–21	–	
		12,33		kk.
		6,22 kk.	–	
		11,34–36		
		6,24	–	

16,13		
6,25–34	–	
12,22–31		
7,1–5	6,37 kk., 41 kk.	–
7,6	–	–
7,7–11	–	
11,9–13		
7,12	6,31	–
7,13 kk.	–	
13,23		kk.
7,15–20	6,43 kk.	–
7,24–27	6,47–49	–
7,28 kk.	–	–

Amit Máté Lukácson kívül hoz, az Lukácsnál az ún. úti beszámolóban (9,51–18,14) található meg, amely szintén elég sokfélét foglal magában. Mt ezeket a logionokat (→ logia) – miként a → Miatyánk esetében – a maga sajátos módján, címszószerűen építette bele a ~be (Mt 6,9–15 = Lk 11,2–4); Lk rendszerint mellőzte, amit nem zsidó olvasói számára érdektelennek ítélt (feltehetően ugyanezen okból Mk teljesen elhagyta a ~et): így pl. a farizeusokkal való vitát, Jézusnak a zsidó törv.-nyel kapcsolatos v. a hamis próf.-kat illető megnyilatkozásait stb. Ugyanígy azt is, ami az ő műveltebb olvasói számára szokatlanul, a kelleténél keményebben hangzott volna (Mt 5,29 kk.; 7,5). Ugyanakkor Lk sajátja a 4-szeres jaj (6,24–26); ezzel akarta Lk a ~et a szélesebb közönséghez szabni: nála Jézus nem csupán az öt követők seregéhez szól, hanem a hitetlenekhez és a közönyösökhöz is (vö. 6,27: átmenet). Ezért Lk-nál a ~ a tó mellett, egy sík terepen hangzott el (6,17; vö. Mk 3,7), a tanítványok kiválasztása után, akikkel Jézus a hegyen találkozott (Lk 6,12–17; Mk 3,13–19). A két eltérő hely (Mt: hegy, Lk: sík terület) okozta ellentétet nem szükséges kiiktatni, ill. összeegyeztetni, ahogy azt a keresztény hagyomány megkísérelte; egyszerűen arról van szó, hogy Máté irodalmi okokból kiegészítette a hagyományt, Lukács viszont elvi megfontolásból hol elhagyott, hol hozzáfűzött bizonyos részleteket. – A ~ irodalmi műfajának megállapítása exegetikai szempontból nagyon fontos. Az evangélista nem kazuisztikus erkölcsködexnek szánta – bár helyenként ezt a látszatot kelti – hanem kérügmának, amely egy csapással véget vet a farizeusi formalizmusnak (egyébként Mt-nál a kérügmátikus jelleg Lk-hoz mérten nem domborodik ki; vö. Mt 6,33 és Lk 12,31). Ennek megfelelően a ~et a Krisztus eljövételével elérkezett eszkatologikus helyzet szemszögéből kell megközelítenünk, az ítéletről szóló példabeszédeket is tekintetbe véve. Isten országa, amely már az ajtó előtt áll, döntést, gyökeres változást kíván (Mt 6,19–34). Végső fokon tehát a ~ morálja az új → eónra épül. Nem az elit morálja, nem is elérhetetlen eszmény, amely arra hivatott, hogy az embert, aki szükségszerűen elmarad mögötte, a kicsiségéről meggyőzze, hanem az istengyermekség valósága a szellemi nagykorúság fokán.

héja: A héb. nes v. nissah (pl. Jób 39,13.26) 'súlyom' szót, amely a magas sziklák tetején fészkelő költöző madárra vonatkozik, többen ~nak fordítják. G. Hölscher ezzel kapcsolatban megjegyzi Palesztinában a ~ nem költöző madár, ezért inkább → súlyomra kell gondolni. Ugyanakkor a héb. ajjah (pl. 28,7) rendszerint ~ként szerepel a fordításokban.

Héli: → Éli.

Heliodor, Héliodorosz (gör. 'a napisten ajándéka') a Szeleukidák birodalmának kormányzója. IV. Szeleukosz szír király megbízásából kísérletet tett a jeruzsálemi templom kincseinek elrablására, de a szentélyben angyalok állták útját, s ~ csak Oniász főpap közbenjárására tért vissza az életbe (2Mak 3,7–40; vö. Dán 11,20). Jóllehet együtt nevelkedett a királlyal és a barátjának számított (a Szeleukidák Déloszban emléket állítottak neki),

hazatérve megölte a királyt.

Héliopolisz (gör. 'napváros'): annak az ókori alsó-egyiptomi városnak a gör. neve, amelyet héb.-ül → Onnak, az egyiptomiak pedig ivnv-nak hívtak; romjai Kairótól ÉNy-ra ma is láthatók el-Matárije közelében, amely Kairótól kb. 10 km-re fekszik. Vallási-művelődési szempontból fontos szerepet töltött be; központja volt a napkultusz (a napistent Ré, Atum, Aton? stb. néven tisztelték); ennek emlékét őrzi a Kr. e. 20. sz. elejéről fennmaradt 20,5 m magas gránit obelisz. Az 5. dinasztia korában a ~i papok teol.-i felfogása mértékadónak számított. Itt írta meg Kr. e. 300 k. Egyiptom első tört.-ét Manethón pap. Efraim és Manassze törzsének ősanja a ~i (= oni) papnak volt a lánya (Ter 41,45.50; 46,20). ~ Hérodotosz (Kr. e. 5. sz. közepe), ill. a próf.-k idejében (Jer 43,13; Ez 30,17) még sértetlenül állt, és iskolája a gör.-ök körében is ismert volt, de a Kr. e. 1. sz. végén megszűnt a település. Még ma is látható egy kiszáradt szikomorfa és egy kihalt pálmafa, amely a legenda szerint annak a fának a maradványa, amely alatt az Egyiptomba menekülő Mária és József a gyermek Jézussal megpihent.

Hellász: → Görögország.

hellének, görögök: A profán nyelvhasználatban a ~ elnevezés eredetileg csak az ugyanazon nyelv, műveltség, szokások és vallás révén összetartozó gör. törzsekre vonatkozott, de már a Kr. e. 5–4. sz.-ban nemzeti hovatarozásuktól függetlenül mindazokra kiterjedt, akik neveltetésük révén ezt a nyelvet, műveltséget elsajátították; mindenki más → barbárnak számított. – A LXX-ban az elnevezés nemzeti árnyalata a következő helyeken kerül előtérbe: Dán 8,21; 10,20; 11,2 (→ Jáván); 1Mak 6,2; egyébként 1Mak és 2Mak csak a 2. jelentésben, művelődési vonatkozásban él vele, ugyanígy Iz 9,12 is (LXX; a fordítás korában a Palesztina partvidékén élő filiszteus lakosság teljesen hellenizált volt). Az ÚSz-ben is a gör. nyelven beszélő számít gör.-nek (vö. Jn 19,20; ApCsel 21,37), szemben a barbárral (Róm 1,14; ApCsel 28,2). A gör. olykor vonzódott a zsidó valláshoz (Jn 12,20; ApCsel 14,1; 17,4). Pálnál a gör. gyakran azonos a nem zsidóval (Róm, 1Kor, Gal, Kol), ez onnan érthető, hogy az ap. missz. területe az akkor ismert világ csaknem teljesen hellenizált részével esett egybe, ahol zsidókon kívül csak gör.-ök éltek; de a gör.-ökon kívül Pál a barbárokat (Róm 1,14) és a szkítákat (Kol 3,11) is ismerte. A hellén szónak 'pogány' jelentését, amely a kereszténység utáni gör.-ben kialakult az ÚSz még nem ismeri (talán kivétel Mk 7,26). – 7,26–30: az a kegy, amelyben Jézus itt egy gör.-öt részesít, még ritkaságnak számít. Jn 12,20–23: az a tény, hogy néhány gör. kapcsolatot keresett Jézussal, már az Emberfia megdicsőülése órájának elérkeztét jelzi. 7,35: a zsidók már számolnak azzal a lehetőséggel, hogy Jézus a gör.-öknek fogja hirdetni az ev.-ot, de ez, miután néhány ciprusi és kirénei szórványban élő, megtért zsidó kísérletet tett rá (ApCsel 11,20 kk.), Pál ap.-ra várt (14,1; 17,4; 18,4; 19,10.17; 20,21). Jóllehet Pál a pogányok ap.-a volt (Róm 11,13), és gör.-nek, barbárnak egyaránt „adósa” (1,14), elsősorban mégis a gör.-ök körében hirdette Krisztust, mintha csak a pogányok képviselőit látta volna bennük (vö. 2,9 kk., 14; 1Kor 1,22 kk.). A gör.-ök nem álltak azon a fokon, mint a zsidók (Róm 1,16; 2,9 kk.), a választott nép tagjai, akik az üdvösség ígérését kapták (3,1 kk.; 9,4 kk.; 11,17 kk.), de a zsidók után a gör.-ök is részesedhettek az üdvösségben (1,16; 2,9; 3,9), mert Isten nem tesz különbséget a személyek között, hanem bőkezű mindenkihez, aki segítségül hívja (10,12). Ha a gör.-ök a maguk bölcsességéről lemondanak, Krisztusban Isten bölcsességében részesednek (1Kor 1,22.24), és a keresztség által egy test lesznek a zsidókkal (1,22.24; vö. Ef 2,14); ez a test az Egyh., amely mint tertium genus (vö. Alexandriai Kelemen, Tertullianus stb.) fölötte áll a zsidóknak, gör.-öknek (1Kor 10,32), és amelyen belül minden különbség megszűnik a zsidó és a gör. között (Gal 3,28; Kol 3,11).

hellenista: etimológiailag olyan személyt jelöl, aki „görögül beszél, ill. görög módra él”. Az

ApCsel 6,1; 9,29 és 11,20 (a magyar fordításban: „görög”) kivételével csak a kereszténység utáni profán irodalomban fordul elő. Általános vélemény szerint a szórványban élő zsidókra vonatkozik, akik a héb.-ektől eltérően szívesen beszéltek egymás közt gör.-ül, és a bibliát is gör.-ül olvasták (→ Hetvenes-fordítás). Egyetemességük (univerzalizmusuk) és a Templommal kapcsolatos álláspontjuk révén is különböztek a héb.-ektől. Ez utóbbi szempontból rokonságot mutatnak a kumráni közösséggel. A 6,1 alapján feltehető, hogy a pogánykeresztények egy jelentős csoportja közülük került ki; István vértanú és maga Pál ap. is közéjük tartozott; e feltevés a meg nem tért ~kkal folytatott vitáikra is magyarázatul szolgálhat (6,9 kk.; 9,29), akik a régi zsidó törv. értékeihez fanatikusan ragaszkodtak, bár életvitelükben könnyen túltették azokon magukat.

hellenizmus: I. Fogalma. A régi klasszikus irodalomban a gör. nyelv, művelődés és vallás ismeretét és használatát, ill. követését jelenti (így 2Mak 4,12 is). 1925, J. G. Droysen *Geschichte des Hellenismus* c. műve óta ~on azt a művelődési formát értjük, amely Nagy Sándor hódításai nyomán – aki a meghódított területeken mindenütt gör. kolóniákat alapított – a K-i és a gör. kultúra kölcsönhatása révén alakult ki. – II. Elterjedése. A Földközi-tenger mellékén keletkezett kereskedőkolóniák, gör. zsoldosok, valamint annak révén, hogy gör. művészek és mesterek K-nek szinte minden fontos központjában dolgoztak, a talaj már rég elő volt készítve, amikor Nagy Sándor (ur. Kr. e. 336–323), aki a gör. művelődést minden más művelődés fölé helyezte, tudatosan is terjesztette a ~t, úgyhogy az az egész Közel-K-en elterjedt. Nagy Sándor több mint 70 új várost alapított (közülük több róla kapta a nevét is, pl. Egyiptomban Alexandria); ezekben a nyelv és a lakosság, a létesítmények és az intézmények mind a ~ térhódítását voltak hivatva előmozdítani a már meglévő számos régebbi város elgörögösítéséről nem is szólva. A Szeleukidák folytatták Nagy Sándor művét: az ő nevükhöz szintén sok új város fűződik (Antióchia, Laodicea, Szeleukia, Apamea stb.). A Kr. e. 3. sz.-ban már Ny-on is éreztette hatását a ~, s a róm.-ak csakhamar azt tekintették előkelőnek, ha gyermekeiket Athénba küldik tanulni. Így Rómában a lat. nyelv hamarosan elvesztette tekintélyét, egyszerűen csak kereskedelmi nyelv lett: aki nem tudott gör.-ül, az nem érezte magát művelt embernek. Bár a ~ nagy területen hódított, mégis csak a városok határain belül, a felsőbb rétegek körében dívott. Vidéken a gör. nyelv nem terjedt el. A lakosság nagy része ugyan tudott valamennyire gör.-ül, és átvett különféle gör. szokásokat, ám a tömegek kitarítottak őseik vallása és szokásai mellett. A gör. nyelv, filozófia, tudomány és művészet térhódítása jelentős kiegyenlítődést (nivellálódást) vont maga után, és – legalábbis külsőre – megteremtette a civilizáció egyfajta egységét. Ezzel együtt járt a közlekedés előmozdítása, s ez a kereszténység terjedését is elősegítette. Másfelől a gör. művelődés is mélyreható változásokon ment át az idegen népekkel való érintkezés következtében. A ~ kozmopolitizmusában nagyrészt veszendőbe mentek a gör. törzsek sajátosságai, a „klasszikus” formák gazdagsága és tisztasága, a művészi teremtőerő és a filozófiai gondolkodás. Ugyanakkor nyereséget jelentett az enciklopédikus ismeretek gyarapodása, a természettudomány, a filológia és az irodalomkritika felvirágzása. – III. Filozófia és vallás. A) Arisztotelész filozófiája nyomán a tudományos vizsgálódás és a megfelelő módszerek iránti érzék továbbra is élt; az akadémia elsősorban etikai kérdésekkel foglalkozott, úgyhogy olykor még Platón (Kr. e. 430–348) példáját is szem elől tévesztette; ugyanakkor új irányzatok bontakoztak ki, így a szkepticizmuson kívül főleg az epikureizmus és a sztoicizmus (vö. ApCsel 17,18). Epikurosz (Kr. e. 342–270), aki egyfajta pánatomizmust képviselt, amelyen belül még az emberi szellem is anyagnak minősült, az ember legfőbb boldogságát a természet nyújtotta élvezetek kiélvezésében látta. Ez az életelv az ő megfogalmazásában még a tisztesség határain belül mozgott (Horatius), de nagyon sokan az élvezetek hajhászásának igazolásaként értelmezték. Ezzel szemben a sztoikusok mérhetetlen testnek tekintették a világot, amelyet áthat egy értelmes és cselekvő elv, amely a tűz természetével bír és észnek (logosz) hívják; ez az ész isten volt. A további fejlődés során a kozmosz (→ világ) végül

megsemmisül, mégpedig → világégés következtében, de utána új körforgás kezdődik. Életelvül a sztoicizmus az értelem, a belátás elsőbbségét hirdette az érzelmivel szemben; aki igazán bölcs, azt nem lehet megingatni (ataraxia), de a szenvedélyek sem ragadják el (apatheia). Minthogy minden ember: a rabszolga és a szabad, a gör. és a barbár egyaránt részese a „világszellem”-nek, azért az emberek egyformák, valamennyien testvérek a kozmosz egyetlen nagy poliszában. – B) A gör. bölcsek már nem hittek a személyes istenek létében, v. legalábbis nem tartották méltónak az isteneket arra, hogy az emberek tekintetbe vegyék őket, a nép azonban vallásos maradt. Mégis, a ~ nagymértékben hozzájárult az istenek azonosításához, ami annál könnyebb volt, mivel az asszír, babilóniai és perzsa uralkodók, ill. egy hatalommal bíró papság hatására a K-i istenek közül sok egyetemes jellegűvé vált. Zeuszt látták a róm. Jupiterben, az egyiptomi Ámonban és Szerapiszban, a szír Baal-Samemben; Atargatisz, Astarte, Artemisz, Heszitia, Leto stb. olyan nevek voltak, amelyek mind ugyanarra az istennőre, Izisre vonatkoztak. A vallás terén a ~ többet olvasztott magába, mint amennyi újat nyújtott. Itt mindenekelőtt az uralkodói kultuszt kell megemlíteni, amelyet Nagy Sándor átvett, miután Ámon szentélyét meglátogatta Sziva oázisában, a gör.-ök azonban csak vonakodva fogadták el. Utódait eleinte csak haláluk után részesítették istenségnek kijáró tiszteletben, de hamarosan már életükben is; minden bizonnyal azon az alapon, hogy mint királyok az emberek fölött állónak tartották magukat. Különböző K-i istenek és kultuszaik kedvelté váltak a ~ban. Ez részben azzal a nagyobb létbiztonsággal és a több boldogsággal utáni vágyal függött össze, amely akkor többé v. kevésbé meghatározatlanul ugyan, de általánosan elterjedt; az intellektuális réteg ezt a nagyobb létbiztonságot és a több boldogságot a megismerésben és a filozófiában kereste, a Kr. u. 1. sz.-tól konkrétan a → gnózisban; ugyanakkor az egyszerű nép a misztériumvallásokban (→ misztérium), Izisz, Szerapisz, Mitrász és Adonisz titokzatos kultuszában kereste az üdvösséget. – IV. A ~ és a zsidóság. A) Palesztinában. A ~ még a perzsa kor előtt behatolt Jeruzsálembe, a Kr. e. 3. sz.-ban pedig pl. a → Prédikátor könyve kérdésseltevésében, valamint abban a tényben is megnyilvánult, hogy sokan tudtak gör.-ül. Nem sokkal később – az egész sor hellén várostól övezett – Jeruzsálemben is alakult egy hellenizáló párt, amely a zsidó törv.-t, a Tórát mint elavultat elvetette, és általános egyenlősítésre (uniformizálásra) törekedett, hogy így részesévé válhasson a hellén közjónak és élvezhesse a jólétet. IV. Antiokhosz (ur. Kr. e. 175–164) védelme alatt ez az irányzat Jázon és Menelausz vezetésével részben meg is valósította tervét: Jeruzsálemet is elismerték gör. polisznak és mint ilyen kapott → gimnáziumot. Mivel IV. Antiokhosz a Jázon által szorgalmazott ~t túlságosan felszínesnek ítélte, maga vette kezébe az ügyet (Kr. e. 167): megtiltotta a Tóra követését, a Templomot pedig az Olümposzi Zeusznak szentelte. A Makkabeusok fegyveres szembeszegülésének eredményeként a Templomban helyreállították a Jahve-kultuszt (Kr. e. 164), újra bevezették a körülmetélést, valamint a törv. megtartásának kötelezettségét; Kr. e. 163: V. Antiokhosz semmisnek nyilvánította a tilalmat elrendelő dekrétumot. A kivételes helyzetet, amelyet III. Antiokhosz Jeruzsálemnek biztosított (Kr. e. 198), törv.-be iktatták és elismerték. A Hasmoneusok, akik a törv.-ért síkra szálltak, nem voltak fanatikusok; számos külföldi kapcsolatot teremtettek, ill. ápoltak, és ha vallásukkal nem állt szemben, nem vonakodtak a ~ból különböző szóhasználatot, szokásokat v. az anyagi jólétet átvenni. Johannesz Hürkánosz (Kr. e. 134–104) még idegen zsoldosokat is fogadott, és Athénban nagy tiszteletnek örvendett a Palesztinába látogató gör.-ök iránt tanúsított magatartásért (ZsidTört 14,8.5), I. Arisztobulosz (Kr. e. 104) pedig megkapta a görögbarát (philhellén) melléknevet (13,4.3). Amikor Nagy Heródes, aki színházat, amfiteátrumot és hippodromot is épített a városnak (15,8.1), Jeruzsálemben átépítette a Templomot, a hellén építésszek mértékeihez igazodott (vö. Heródes más építkezéseivel, pl. → Szamariában). Végül tanúsítja a ~nak Palesztinába való behatolását az aramba bekerült gör. szavak nagy száma is. Mindamellet: Johannesz Hürkánosz idején nyílt törésre került sor a Hasmoneusok és a farizeusok között; ez utóbbiak a hasszideusok örökébe léptek, akik a

Tóráért folyó harcban csatlakoztak a Makkabeusokhoz. A ~ egyre erősödő hatása, amelyet a Hasmoneusok dinasztiájában is érzékeltek, valamint azok a csalódások, amelyeket a hitelhagyások és az üldöztetések okoztak, arra indították a farizeusokat, hogy a törv.-t számos új rendelkezéssel mintegy „körülkerítsék” és így az érintkezést a zsidók és a hellének között korlátok közé szorítsák, saját jellegüket pedig a lehető legtisztábban megőrizték. Csakhogy az óvintézkedéseknek ez a hálózata és a vele kapcsolatos kazuisztika, amely a zsidó szellem védelmét volt hivatva szolgálni, annyi figyelmet kívánt, hogy közben az örök értékeket szem elől tévesztették, és a farizeusok egész buzgalma üres formalizmusba torkollott. Így a farizeusok végül zsákutcába vezették szellemi téren a népet. Velük szemben álltak a szadduceusok, akikhez a papok zöme és az arisztokrácia tartozott, sőt maga Johannesz Hürkánosz is csatlakozott. Az írott törv.-hez való ragaszkodásban ez a párt semmiféle túlzástól nem riadt vissza, és szűk látókörű politikája következtében teljesen elszigetelődött. Az ilyen magatartással fordultak szembe a Kr. e. 1. sz.-ban olyan könyvek, mint a Habakuk kommentár v. a Salamon Zsoltárai, és megbélyegezték az istentelenséget. A ~ elleni védekezést tükrözik olyan művek, mint: 1Mak (→ Makkabeusok könyvei), amely Józs és a Bír szellemében fogant v. Hénoch, amely pl. a 72–82. f.-ekben régen túlhaladott asztronómiai nézeteket szentesít, mindent elvetve, amit e téren tudományos ismeretekben a ~ csak nyújthatott; ugyanígy a Jubileumok könyve és a Tizenkét páttriárka testamentuma is, bár ezek a Hasmoneusokról kedvezően vélekednek. Hogy az → esszénusok eltúrták a ~ hatását, ahogy ezt Philo és Josephus Flavius állítja, azt többnyire tagadják a szakemberek. – B) A → diaszpórában szükségszerűen szabadabban vélekedtek a ~ról. Nemcsak gör.-ül beszéltek, hanem az ÓSz-et is gör.-re fordították; → Hetvenes-fordítás. Mindazáltal: e fordítás szellemében jellegzetesen zsidó; nemcsak azért, mert a fordítók némelyike szolgálaián követte az eredetit, hanem mert Izr. örökségét hűen akarta továbbadni; ha hellén kifejezéseket vett át a fordító, ezt gyakran polemizáló céllal tette; arra csak egyetlen példát találunk, hogy az ÓSz teol.-ját hellén gondolatokkal kiegészítette. A → Bölcsesség könyvére volt hatással a ~, így az emberi lélek létét illető platóni színezetű tanításával, valamint a halhatatlanságról szóló tanával; de itt is egyértelműen a zsidó vallás védelme és terjesztése volt a szerző célja; így pl. világosan szembefordult a sztoicizmus panteizmusával. I. Arisztobulosz és Philo, aki Platón csodálója volt (úgyannyira, hogy a legszentebb címmel ruházta fel) ennél tovább mentek. Az exegézis egyik módszerével (→ Szentírás allegorikus értelmezése), amelyet a sztoicizmusból kölcsönöztek, meg akartak róla győzni, hogy a Tóra – helyes értelmezése esetén – implicite a ~ teljes bölcsességét felöleli. De hogy őket is ortodoxnak tartották, az Arisztobuloszt illetően a 2Mak 1,10-ből látható, Philo vonatkozásában viszont abból a tényből következik, hogy elküldték: Caligulanál védje a zsidók ügyét. Jeruzsálem pusztulása (Kr. u. 70) után és a farizeusi partikularizmus diadala után a LXX elítélésével a szórványban élő zsidók körében is győzött a szűkkeblű elzárkózás. – V. A ~ és az ÚSz. Hogy az ÚSz egész sor elemét átvette a ~nak, azt A. Deissmann, M. Dibelius, R. Bultmann, A. J. Festugiére és mások idevágó vizsgálatai óta csaknem általánosan elismerik; C. C. Torrey, W. C. van Unnik stb. azonban ellene vetik, hogy ha nem is mindent, de sok mindent meg lehet magyarázni a ~ból kölcsönözöttnek vélt elemek közül magából a zsidóságból is, tehát eredetét is ott kell keresni, nem a ~ban. S valóban: a fiatal keresztény közösség először a farizeusok hatását mutató zsidó-palesztinai törekvések útján indult el. Ez megállapítható abból, hogy Péter ap. vonakodott az üdvösség örömhírét a pogányoknak hirdetni, valamint abból az érvből, amelyet post factum a jeruzsálemi egyh.-ban ebben az ügyben felhozott (ApCsel 10,10–11; 18; vö. Gal 2,11 kk.). A Szentlélek a keresztény misztérium mélyebb megértésével összekapcsolva a diaszpóra szellemet használta fel, hogy az Egyh.-at ettől a szűkkeblűségtől megszabadítsa. Vsz., hogy már István diákonus, aki gör.-ül beszélő zsidókeresztény volt (vö. ApCsel 6,1.5.9), rámutatott a zsidó intézmények átmeneti és korhoz kötött jellegére (6,11–14), Antióchiában pedig az első gyakorlati következtetéseket is levonták (11,20–26). Végül Pál ap. vállalta, hogy

az ev.-ot következetesen hirdeti a pogányoknak éppúgy, mint a zsidóknak, s az ev. ereje eltörölte a különbségeket a hellének és a zsidók között (Kol 3,11). Ez a gyakorlat azonban belső feszültségeket támasztott az Egyh.-on belül, úgyhogy ap.-i zsinatot kellett összehívni Jeruzsálemben (ApCsel 15; Gal 2,1–10). Elsősorban Pál hozta kapcsolatba a kereszténységet a hellén világgal, s hogy közben a hellén mentalitást tekintetbe vette, az természetes (vö. 1Kor 9,19–21); Lukács evangélista is kevesebb teret szentelt a farizeusokkal való vitának, mint Máté v. Márk; inkább a Jézus hozta üdvösség egyetemességére igyekezett ráirányítania figyelmét (Lk 2,11.14; 3,15–18; 4,24–28), és olyan részleteket emelt ki, amelyek a nem zsidóknak fontosak voltak (7,1–10; 9,51–55; 10,25–37; 17,13 kk.; 19,1–10). Hogy Pál a ~ból átvett bizonyos fogalmakat és kifejezéseket abból a célból, hogy a keresztény igazságokat új oldalról világítsa meg és hallgatóinak érthetővé tegye, v. hogy a pogányokkal vitázzon, az természetesen feltehető; pl. Isten lényéről folytatott vitáját a sztoikus Arátusztól vett idézettel kezdte (ApCsel 17,22–31); a kereszténységet isteni bölcsességként állította (1Kor 1,24.30; 2,6 kk. stb.) a bölcsességet kedvelő korintusiak (1,22) elé; az üdvösség rendjét → misztériumnak nevezte (Ef 1,9; 3,3 kk., 9 stb.); ilyen kifejezésekkel élt mint → parúzia, → epifánia, teljesség és ezekhez hasonlókkal, hogy a mindenség egységére rámutathasson (vö. → Egyház); de emlegetett egyebek között → lelkiismeretet is; végül megemlíthető: érdeklődött a pályán folyó küzdelem, versengés iránt (Róm 9,16; 1Kor 9,24–27; Gal 2,2; 5,7; Fil 2,16; 3,14; 2Tim 4,7), ami jellegzetesen hellén vonás, és kedvelte az antitéziseket, a sztoikus dialógusformát, a → diatribét (Róm 9,19; 11,19 stb.). Jóllehet az efféle kifejezések közül némelyeket az ÓSz-ból v. a zsidóságból is meg lehet magyarázni, az a körülmény, hogy a használatuk Pálnál és a ~ban egybevág, inkább a ~ felé mutat. Ugyanakkor a ~tól való belső függőséget semmiképpen nem tételezhetünk fel Pál esetében, s még kevésbé fogadható el az a feltevés, hogy Pál hellén hatásra egy lényegében etikai jellegű vallásból az üdvösség vallását fejlesztette ki (vö. 1Kor 8,5 kk.; 2Kor 6,14 kk.); a hellén kifejezések mindig keresztény igazságokra vonatkoznak. – Ugyanez áll Jánosra is: kedvelte az elvont fogalmakat, az abszolutizálást (a világosság, az igazság, az élet, a pásztor stb.), és erősen dualisztikus szemléletű volt. Ezt a kozmoszról általa vázolt kép v. a Logoszról szóló tanítása egyértelműen tanúsítja; így tagadhatatlanul összhangban állt a → gnózással, a ~ ún. magasabb rendű vallásával. De nincs szó idegen vallási értékek átvételéről, amelyek valamiféle többletet jelentettek volna az eredeti keresztény tanításhoz (depositum fidei) képest, így észrevehetően módosítottak volna rajta; a hellén forma csupán „ruha”, amelybe János a hiteles keresztény tanítást öltöztette; számára valamely hellén világnézeti tétel csak akkor jelent valamit, ha felhasználható alkalmas kifejezőeszközzel a megváltásról szóló keresztény tanítás megfogalmazásához, kifejtéséhez. – A Zsid szerzője esetében is ez a helyzet, aki az Írásokra hivatkozás módszerében és műszóhasználatában szembeötlő hasonlóságot mutat a zsidó ~ legismertebb képviselőjével, Philóval.

helyőrség: → kohorsz.

helytartó: a rómaiaktól megszállt területeken a kormányhatalom képviselőjének közkeletű elnevezése. A ~ hatalma nem mindenütt volt egyforma, ezért legalábbis Kr. e. 27-től és következőképpen az ÚSz korában meg lehet, ill. kell különböztetni a következőket: 1. proconsul: a szenátori (vagyis általában békés) provincia élén állt; rendszerint egy évig maradt hivatalban; 2. legatus Augusti pro praetore: császári (azaz esetleg békétlenkedő) provinciában meghatározatlan ideig képviselte a hatalmat; 3. procurator: valamely provincia procuratoria élén állt (egy kisebb terület tartozott a hatalma alá, amelynek a kormányzása pl. a helyi dinasztia megmaradása miatt nehézségekkel járt); szintén meghatározatlan ideig maradt hivatalban. – Az ÚSz-ben szereplő ~k közül proconsulok voltak: → Szergiusz Paulusz (ApCsel 13,7kk., 12) Ciprus szigetén, aki Páfuszban székelt, → Gallió (18,12), aki Acháját kormányozta és Korintusban székelt és általában Asia proconsularis prokonzulai, akik

Efezusban székeltek. – Legatus volt Cirinus, Szíria helytartója (Lk 2,2), aki Antióchiában székel az Orontésznél. – Procuratorok voltak Júdea Cezáreában székelő ~i: Poncius → Pilátus (Mt 27; a Cezáreában talált táblán: praefectus), → Félix és → Fesztusz. Júdea prokurátorai: Coponius (kb. Kr. u. 6–9), Marcus Ambibulus (kb. Kr. u. 9–12), Aprius Rufus (kb. Kr. u. 12–15), Valerius Gratus (Kr. u. 15–26), Pontius Pilatus (Kr. u. 26–36), Marcellus (Kr. u. 36–37), Marullus (Kr. u. 37–41), Cuspius Fadus (Kr. u. 44–?), Tiberius Alexander (Kr. u. ?–48), Ventidius Cumanus (Kr. u. 48–52), Antonius Felix (Kr. u. 52–60), Porcius Festus (Kr. u. 60–62), Albinus (Kr. u. 62–64), Gessius Florus (Kr. u. 64–66). → praetorium.

Hemán (héb. 'szerencse gyereke'): személynév. – **1.** Machol fia, K és Egyiptom egyik híres bölse (1Kir 5,10 kk.); 1Krn 2,6: Júda törzséből való, az apja Szerach. – **2.** Joel fia, énekes, levita → Kehát nemzetségéből (1Krn 6,18–23; 15,17.19). A Zsolt 88,1 szerint eszrachita; a zsoltár szerzője összetéveszthette az énekest a bölccsel, v. Etánra, az eszrachitára gondolt.

henna: → ciprusvirág.

Hénoch, Hénok (a kánaániak nyelvén 'vazallus'): Kain fiainak listáján (Ter 4,17–24) Kain fia és Irad apja, Szet fiainak listáján (5) Jared fia és Metuselach apja. Miután a szetita ~ 365 évig „járt Isten színe előtt”, egyszer csak „nem volt többé, mert Isten elvitte” (5,23–25; vö. Sir 44,16; 49,14; Lk 3,37; → mennybevitel). Nagy szerepet játszott a későbbi zsidó legendában, Kumránban is (1QapGn 2,19–26). Ennek nyomai az ÚSz-ben is fellelhetők. A Zsid 11,5, ahol a szerző hitéért dicséri ~ot, a → Hénoch könyve (etióp változat) hatását mutatja. Júd 14 kk. idézi ~ egy bölcs mondását, amely valójában részlet a ~ kv.-éből (etióp változat 60,8).

Hénoch könyve, Hén: apokrif irat, eredetileg héb. v. arám nyelven írták, vsz. a Kr. e. 2. sz.-ban, talán Heródes v. Archelausz uralma alatt, de csak gör. (töredékes) és etióp fordításban ismeretes. Kumránban egy töredékes héb. szöveget is találtak. Az etióp egyh.-ban kánoni kv.-nek számít. A szláv változat nagyon hasonlít az etióphoz, de eredetileg gör.-ül írta egy ismeretlen zsidó (Kr. u. 1. v. 2. sz.-ban), és vsz., hogy utólag dolgozták át keresztény szellemben. → apokrif iratok.

henoteizmus: → egyistenhit.

heptaémeron: → hexaémeron.

Heptateuchus (gör. 'hét részből álló könyvtékercs'): a → Pentateuchus, Józs és a Bír együtt. Az elnevezés alapja: némely irodalomkritikus azt tartja, hogy a Józs és a Bír szerzője kv.-ét ugyanabból az irodalmi forrásból szerkesztette össze, amelyből a Pentateuchus is merített.

herélés, kasztrálás, férfiatlanítás, sterilizálás: Egyiptomból nem mutatható ki, és a klasszikus gör. művelődéshez sem tartozott hozzá, csak a → hellenizmussal épült bele – K-i hatásra – elsősorban a kisázsiai kultikus formák némelyikébe egyfajta kultikus férfiatlanítás. K-en a királyi palotákban nem ment ritkaságszámba: szívesen alkalmaztak kincstárosnak v. háremőrnek → eunuchokat. Az ÓSz tiltotta a ~t. MTörv 23,2: férfiatlanná tett személy nem lehetett tagja Jahve közösségének. Lev 22,24: herélt állatot nem volt szabad feláldozni. Ha tehát eunuchot alkalmazott a királyi udvar, akkor az v. nem Izr. fiai közül származott (pl. a kusita Ebed-Melech: Jer 38,7), v. tágabb értelemben vett udvari tisztviselő volt (→ hivatalnokok). A messiási időben a heréltek is helyet kapnak az Úr házában, országában (Iz 56,3–5; vö. Bölcs 3,14).

herezis: → eretnokség.

Herkules, Héraklesz: gör. félisten. Tíruszban Melkart néven tisztelték. A törvénytelen Jázon főpap 300 drachmát küldött a ~nek bemutatandó áldozatra (2Mak 4,19).

Hermász: róm. keresztény férfi, akinek Pál üdvözlését küldte (Róm 16,14). Origenész véleménye, ti. hogy a Pásztor c. őskeresztény iratot ~ írta, téves.

hermeneutika, bibliai: → szentírás-magyarázat.

Hermész: 1. gör. istenség, Zeusz fia, az isteni üzenetek közvetítője (Vg: Mercurius). Lisztra lakói, miután Pál és Barnabás meggyógyított egy bénát, Barnabást Zeusznak, Pált ~nek nézték (ApCsel 14,8–13). – 2. róm. keresztény, akinek Pál üdvözlését küldte (Róm 16,14).

Hermogenész (gör. 'Hermésztől származó'): Pál ap. kisázsiai kísérője, aki földijével, Figellusszal együtt cserbenhagyta őt (2Tim 1,15).

Hermon: a közép-szíriai magashegység (Antilibanon) két lánc közül a K-i. MTörv 3,9: a föníciaiak (a szidoniak) Szirjonnak, az amoriták Szenirnek nevezték; mindkét névre van ékírási adat, s miként a ~, a Szirjon és a Szenir is az egész Antilibanonra vonatkozik. Én 4,8; 1Krón 5,23: a ~ a Szenirrel együtt szerepel, s vsz. csak az Antilibanon legdélibb csücskét, a Palesztinában messze ellátzó Dzsebel et-Teldzs-et kell rajta érteni. A Bibliában elsősorban Kánaán É-i határaként szerepel, de képes használatban is előfordul (Zsolt 133,3: „a harmat a Hermonon”). A hegy ősrégi kultikus helynek számított (1Krón 5,23: Baal-Hermon). A legrégebb írásos emlék, amely említi az itteni kultuszt, egy szerződés a hettiták és az amorita Aziru között, Kr. e. 1350-ből. Még a Kr. u. 4. sz.-ban is számos templomot emeltek a ~on; maradványaik a legmagasabb csúcson (2760 m) még ma is felismerhetők.

Herodeion, Herodium: erőd Betlehemtől 12 km-re DK-re, a Júdeai-pusztta szélén, egy csonka kúp alakú dombon. Amikor Heródes hozzátartozóival Maszadába menekült (Kr. e. 40), útközben megütközött a pártusokkal és a zsidókkal; később a csata színhelyén győzelme emlékére megalapította Herodia városát a ~ erőddel. Itt temették el Heródest (Kr. e. 4). Az 1. és 2. zsidó háború idején a róm.-ak ellen fölkelt zsidók kezén volt. Az 5–7. sz.: szerzetesek éltek a megmaradt épületekben. 1962–67: ásatások színhelye.



0 10 20 30 40 50 60 70 km

- A birodalom határai
- ⊙ Fővárosok és nagyobb városok
- * Erődítmények
- A Dekapolisz városai

FÖLDKÖZI-TENGER

HÖLTY-TENGER

E T A

N

A

B

A

T

A

E

T

B

A



78. Nagy Heródes országa

Heródes (gör. 'hósi ivadék'): az ÚSz-ben szereplő uralkodók neve. – **1.** Nagy Heródes (vsz. Askelon, Kr. e. 73. – Jerikó, Kr. e. 4. ápr. 11 előtt): Júdea királya. Nevében a 'nagy' eredetileg 'idősebb'-et jelentett. Nem volt zsidó. Atyja az idumeus → Antipater, anyja a nabateus Kufra v. Küprosz volt. Kr. e. 47: atyja tétette Galilea urává. Első sikere a lázadó Ezekiasz legyőzése-kivégzése volt. Tettét II. Johannesz Hürkánosz önkényesnek tartotta, s a jeruzsálemi főtanács elé idézte. ~ meg is jelent ott, de bírái nem merték elítélni. Ekkor a szíriai legátushoz, Sextus Caesarhoz ment, s megvette tőle Cöle-Szíria és Szamaria helytartói hivatalát, majd sereggel indult Jeruzsálem ellen, s csak atyja tudta visszatartani a bosszúállástól. Amikor Kr. e. 42: Antonius és Octavianus legyőzte Brutust és Cassiust, megnyerte Antonius kegyeit, és bátyjával, Phaszaellel együtt megkapta a 'Júdea negyedes fejedelme' címet. Kr. e. 40: Hasmonaeus Antigonusz bevette Jeruzsálemet, s főpap és Júdea királya lett. ~nek menekülnie kellett családjával. Betlehem közelében ütközött meg üldözőivel (itt építette később → Herodeion várát), majd Egyiptomon át Rómába sietett. Octavianus ajánlására a szenátus megtette Júdea királyává. Visszatérve felmentette Maszada várát Antigonusz ostroma alól, majd 37 nyarán Sosius szíriai legátus segítségével bevette Jeruzsálemet, s uralkodni kezdett. Célja a róm.-ak kegyeinek keresése, Hellász ragyogásának utánzása, s a zsidóság anyagi jólétének növelése, nacionalizmusuk megtörése volt. Erődítményrendszert építtetett ki: a Jordán-völgy Ny-i szélén a Karn Sartaba csúcson Alexandreion, a Dzsebel Karantalon Dok, Jerikótól Ny-ra Küprosz, a Júdeai-pusztaságban Hürkania, Betlehem közelében Herodeion, a Holt-tenger Ny-i oldalán Maszada, K-i oldalán Mahérusz várát. Jeruzsálemben felépíttette palotáját, az Antonia-várat, s 19-től a Templomot. Az egykori Szamaria helyén építtette Szebaszte városát; sok külföldi városnak ajándékozott fürdőt, fórumot és színházat. Egymás után 10 felesége volt: az idumeai Dorisz, a Hasmonaeus Mariamné, a II. Mariamné, a szamariai Malthaké, a jeruzsálemi Kleopátra és 5 másik nő. Kr. e. 29: kivégeztette Hasmonaeus Mariamnét; ezzel pályája megtört, gyanakvó, hatalomféltő zsarnok lett. Megölette anyósát, Alexandrát, s 3 fiát, Kr. e. 7: Alexandert és Arisztobuloszt, 4: Antipatert. → Jézus Krisztus születésének évében megöletett 6000 farizeust, akik megtagadták a hűségüket. Amikor a napkeleti bölcsektől híret vette a 'zsidók újszülött király'-ának, elrendelte a betlehemi gyermekgyilkosságot (Lk 1,5; Mt 2. f.). Utolsó napjait Jerikóban töltötte. Herodeion várában temették el; sírját a mai napig nem találták meg. Országát Augustus császár felosztotta a fiai között: Archelausz Júdea, Szamaria és Idumea etnarchája, Antipász Galilea és Perea negyedes fejedelme, Fülöp Gaulanitisz, Batanea, Trachonitisz és Auranitisz fejedelme lett. – **2.** Heródes → Antipász. – **3.** Heródes → Agrippa.



79. Palesztina Nagy Heródes halála után

Heródes-pártiak: Az ÚSz-ben 3 helyen a → farizeusokkal együtt Jézus ellenségeiként jelennek meg (Mk 3,6; 12,13; Mt 22,16). Nem azonosíthatók az ál-Tertullianus által említett zsidó szekta tagjaival, akik Heródest tekintették Messiásnak. E. Bickerman meggyőzően bizonyította, hogy ez a szekta tudósok fantáziájának szülötte, mivel a Ter 49,10 egy zsidó értelmezését (= Heródes lesz, aki véget vet Júda uralmának) úgy tekintették, mint az egyik zsidó szektának a Messiásra vonatkozó tanítását. Origenész gúnynévnek tekintette a ~ elnevezést, amelyet Palesztinában a róm. uralom ellenzői adtak a róm.-akkal barátkozóknak. Ez az értelmezés Mt 22,16-ra támaszkodik (Heródes magatartása), Mk 3,6 azonban ellene szól, és nyelvi szempontból sem igazolható. Ugyanezen okokból el kell Szt. Jeromos nézetét is vetni, aki Heródes katonáit értette a ~ kifejezésen. Némelyek – nyelvi okokból – Heródes Antipász udvari embereiként értelmezik a ~at (pl. Lagrange, Bickerman), mások a heródesi uralkodóház híveit látják a ~ban (így pl. Haenchen). Legújabbban az esszéneusokkal próbálják azonosítani őket.

Heródiás: Antipász törvénytelen felesége. Atyja → Arisztobulosz, Nagy Heródes Kr. e. 7: kivégzett fia, anyja Berniké volt. Első házasságában atyja féltestvérével, Fülöppel élt Rómában. Leányuk volt → Szalóme. Kr. u. 28: atyja másik féltestvére, → Antipász megszöktette, ettől kezdve azzal élt. Mk 6,17–29: kivégeztette Keresztelő Jánost. Kr. u. 39: rávette férjét, hogy Caligulától királyi címet kérjen. El is kísérte őt Rómába. Amikor a császár Antipászt száműzésre ítélte, ~nak kegyelmet ajánlott, amit ~ nem fogadott el.

Herodion: zsidókeresztény Rómában. Pál ap. rokonának (= honfitársának) nevezi és üdvözli (Róm 16,11). Lehetséges, hogy Heródes szabadon bocsátott rabszolgája volt.

Hesbon: a moabiták fővárosa (Iz 15,4; 16,6 kk.; Jer 48,2–4.34 kk.). A deuteronomikus tört.-írás szerint az amoriták királyának, Szichonnak volt a székhelye (Szám 21,25–30; MTörv 1,4 stb.). A földosztáskor Ruben, ill. Gád törzsének jutott (Szám 32,3.37; Józs 13,17.26); → papi város lett (21,39; 1Krón 6,66). Az Én 7,5 ~ tavaihoz hasonlítja a kedves szeméit. A mai város a Jordántól 26 km-re fekszik, K-re.

Heszron: → Hecron.

hét: → szám.

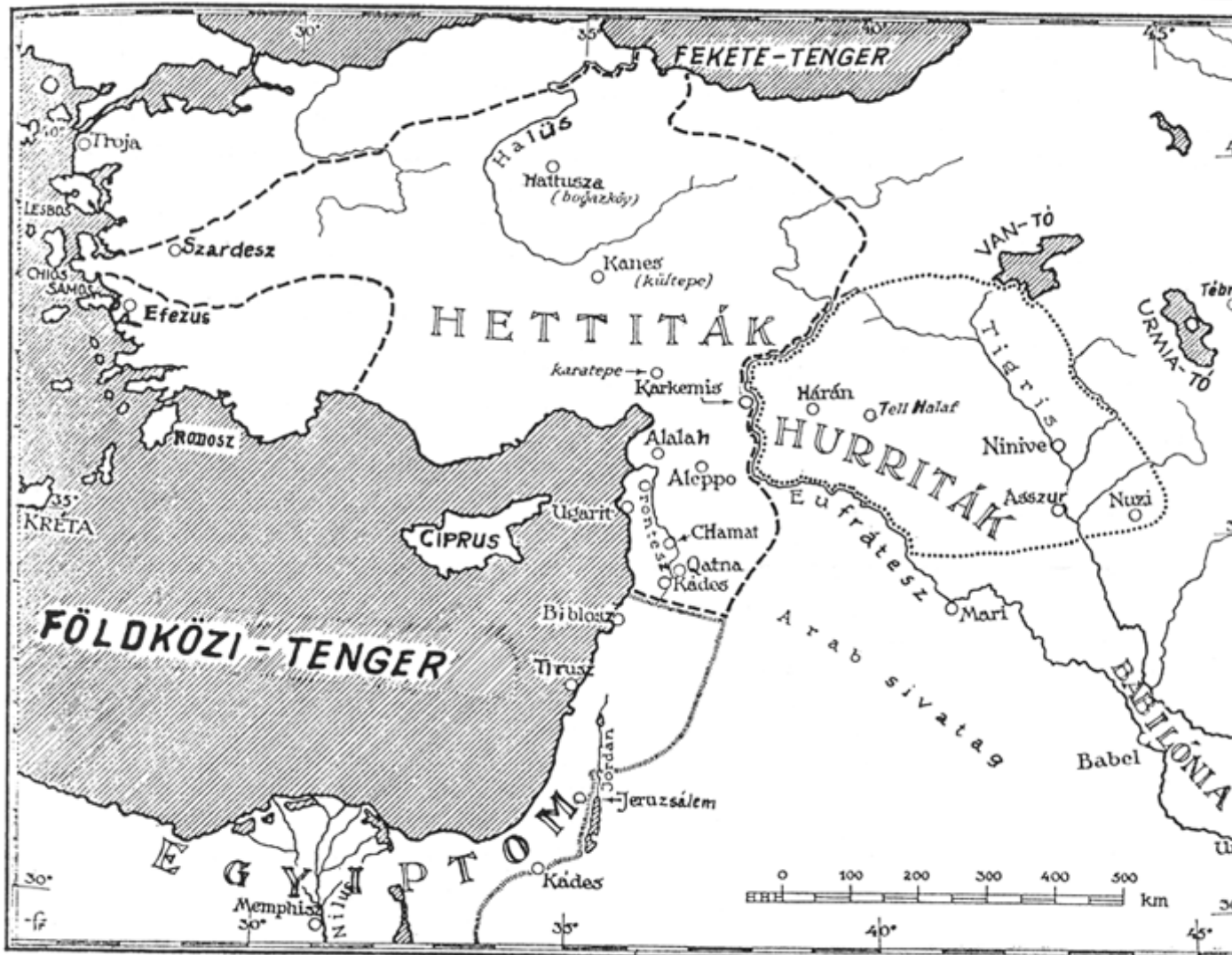
hét (héb. sabua, a 7 jelentésű seba szóból; LXX: hebdomász; ÚSz: szabbaton): egymást követő hét naptól álló naptári időtartam, amelyet sem az év-, sem a hókezdet nem szakít meg. Mezopotámiában már vannak nyomai egy olyan ~nek (= 7 napos időtartamnak), amely Niszán, Kiszilimu, II. Elul és Marhesvan hónapokhoz kötődött; ezekben a hónapokban a 7., 14., 19. (= 49. az utolsó előtti újhold után), 21. és 28. nap különleges napnak számított. Ezenkívül – ahogy a kappadókiai szövegekből kikövetkeztethető – Kr. e. 2000 előtt ismertek 5 (J. Lewy szerint 50) naptól álló időtartamot is. Izr.-ben a hetet mint a holdtól (és így a → hónaptól is) független időegységet nagyon régóta ismerték. Eredete a ~ 7. napjának, a → szombatnak eredetével függ össze. A hellén korban a 6. napot → készületi napnak hívták. A többi napnak nem volt neve, csak számolták őket. A szabbat szóval utaltak a ~re; igaz, az ÓSz-ben csak olykor (Lev 23,15; vö. Lev 25,8), az ÚSz-ben azonban rendszeresen (vö. Mt 28,1; Mk 16,2.9; Lk 18,12; 24,1; Jn 20,1.19; ApCsel 20,7; 1Kor 16,2).

hetek ünnepe: → pünkösd.

hettiták: népcsoport Kisázsiaiban és Szíriában. Nevüket a babilóniai Hatti országnévről kapták, amely eredetileg csak a Halüsz által körülölelt Hattusa (Anatólia, ma Bogazköy) környékére vonatkozott. Az 1870 k. Szíriában (Hamat) talált kékírási feliratok

nagymértékben hasonlítottak az 1834: Bogazköyben felszínre került képirásos feliratokhoz. Ebből kiindulva és az ÓSz, valamint az asszír szövegek adatai alapján már A. H. Sayce és W. Wright számolt a hattita birodalommal, de feltevéseiket csak akkor lehetett igazolni, amikor 1893: egy Bogazköyben talált ismeretlen nyelvű, ékírástos tábla nyomán sor került Bogazköy módszeres feltárására (1906–12, 1932–39, 1952 óta), s felszínre került több mint 20 000 babilóniai ékírással teleírt agyagtábla töredéke. Ezeket zömükben közzétették, és 1915: F. Hrozný megállapította, hogy az a nyelv, amelyen az agyagtáblákat írták, az indogermán nyelvcsaládba tartozik, sőt hattita és akkád szövegeken kívül olyan kisebb szövegrészeket is el lehetett különíteni, amelyek a hattitól őslakosok (proto) hattitól nyelvén és hurritra nyelven, ill. 2 velük szomszédos indogermán nyelven voltak írva. A Kr. e. kb. 700-ból ismert hattita képirással írt emlékek nyelve az utóbbiakkal szoros kapcsolatot mutatott. A hattita képirást kombinatorikus úton sikerült megfejteni, és a Karatepéből való, H. Th. Bossert által 1947: felfedezett föníciai-képirásos hattita feliratok alapján igazolni. – A ~ legkésőbb a Kr. e. 19. sz.-ban vándoroltak ismeretlen úton Kisázsia felé, és Kappadókiában telepedtek le. A régebbi városállamok a hattitól őslakosokkal együtt csakhamar uralmuk alá kerültek. A legrégebbi tört.-i forrás későbbi átírásban arról tudósít, hogyan hódította meg Anitta Hattusát, a későbbi fővárost. Talán a régi asszír kereskedelmi kolóniának is az ő hadjáratai vetettek véget Kanesben. I. Labarna Hattusili Kr. e. 1600 k. megalapította az ún. őbirodalmat, s az Eufráteszen átkelve egészen Szíria É-i részéig portyázott. Utóda, I. Mursili elfoglalta Aleppót, sőt előnyomulva Kr. e. 1530: Bábelt is bevette. A trónviszályok és a belső zavarok következtében a birodalom meggyengült és hamarosan összezsugorodott: csak az eredeti anatóliai rész maradt meg belőle, jóllehet nem sokkal Kr. e. 1500 után Telipinunak a trónöröklés rendjét újra szabályozva sikerült megszilárdítania. Csak az ismeretlen eredetű új uralkodóháznak sikerült kb. a 14. sz. elejétől (újbirodalom) a ~ uralmát újra kiterjeszteni. I. Suppiluliuma Kr. e. 1370 k. ismét betört Szíriába és a hurritra → Mitanni-állammal szemben győzött. Az újonnan szerzett területeket alkirályságok (Karkemisben és Aleppóban) és hűbéri szerződések (pl. Ugarittal) biztosították. Mégis, csaknem minden hattita király kénytelen volt trónra lépése után a határok védelmére kivonulni. É-Szíriában állandó viszályra adott okot, hogy nem lehetett tudni: hol a határ a hattitól és az egyiptomiak érdektérje között. III. és IV. Amenóphisz nem fordított nagy gondot a külpolitikára, így a viszályt el lehetett kerülni, de Mutavalli (ur. kb. Kr. e. 1300–1283) és II. Ramszesz Kr. e. 1285: már csatázott egymással Kádesnél, s csak III. Hattusili idejében, Kr. e. 1270: került sor békekötésre és a határok megállapítására. Az egyre erősödő asszír birodalom mind nagyobb nyomást gyakorolt É-Szíriára, és magát a hattita birodalmat is fenyegette. Végül azonban különféle Ny felől érkező népcsoportok vetettek véget a hattita birodalomnak; csak kisebb fejedelemségek éltek túl É-Szíriában a betörést. Ezek kb. 500 évig még fennmaradtak, aztán beolvadtak az asszír újbirodalomba, de a Hatti országnév továbbra is használatban maradt. Így tartja számon az ÓSz is a ~at Szíria É-i részén, és egy bizonyos Hetből eredezteti őket (Szám 13,29). Az asszír feliratokban a Hatti név gyakran az egész palesztinai térségre vonatkozik; innen érthető, hogy az ÓSz némely részében (kivált a P-ban) a hittim a voltaképpeni Kánaánt jelöli. – A hattita birodalom sokféle népet fogott össze. Ennek megfelelően a ~ többistenhite is nagy változatosságot mutat. A panteonban az ősi hattitól istenségek játsszák a legfőbb szerepet, élükön az időjárás istenével (helyi kultusza változó volt) és feleségével, a (föld alatti) napistennővel (Arinna), az újbirodalom idején pedig a hurritra istenségekkel, Tesuppal és Hepattal. Luvi és babilóniai isteneknek is mutattak be áldozatot az ünnepi szertartások keretében. A főpap szerepét a király töltötte be, akit halála után istenként tiszteltek. Miként a mágikus szertartások, a legtöbb mítosz is (proto) hattitól és hurritra eredetű, de babilóniai szertartások és mítoszok (Gilgames) is ismeretesek, ezenkívül személyes imádságokat is megőriztek a szövegek. Ezekben őszinte bűnvallomás fejeződik ki. – Mint a jelek értelmezésében, ugyanúgy sok más vonatkozásban is (pl. írás) a leigázott, ill. szomszédos

népek hatása alá kerültek a ~, az indogermán eredetre csak a nyelv szerkezete (flektáló) és a szókincs egy része utal. Művelődési téren főleg a jogi gondolkodás és a történelmi érzék jellemzi a ~at a fennmaradt írásos emlékekből kikövetkeztethetően (a jóvátétel elvét érvényesítő jogszabály-gyűjtemény, állami szerződések, tisztviselőknek szóló irányelvek, krónikák és annáleszek).



80. A Hettita Birodalom Kr. e. 1270 körül



81. Hettita harcos. Relief Karkemisből. Kr. e. 8. sz. Magassága 111 cm

hetven: → szám.

Hetvenes-fordítás, Septuaginta, LXX: az ÓSz legrégebb és legfontosabb gör. fordítása. Az elnevezés (Interpretatio septuaginta virorum) az → Ariszteász levelében megőrzött legendára vezethető vissza, amely szerint 72 zsidó (minden törzsből 6) készítette a fordítást, 72 nap alatt. – A ~ az Alexandriában élő, gör.-ül beszélő zsidók számára készült. Többen dolgoztak rajta. Először Mózes 5 kv.-ét fordították le; vsz. még II. Ptolemaiosz Philadelphosz uralma (Kr. e. 285–246) idején elkészült, s ez lehet Ariszteász levelének tört.-i magva. Ezt követte a többi kv. lefordítása, s a munka Kr. e. 150 k. lényegében készen is volt. Kr. e. 130 k. Jézus, Sirák unokája arról számolt be, hogy a Tórán kívül a próf.-k és a többi kv.-ek is közkézen forogtak gör. nyelven (Prológus). A ~ nagy népszerűségnek örvendett, Egyiptomon kívül a többi zsidó szórványban elterjedt, a zsinagógákban a hellén zsidóság hivatalos Bibliájaként használták (→ hellenista). Az ÚSz szerzői szívesen idézik az ÓSz-et a ~ból: a ~ lett a keresztény ÓSz (a K-i egyh.-nak még ma is a ~ a hivatalos ÓSz-e). Jeruzsálem pusztulása után, amikor is a kereszténység és a zsidóság közti ellentét kiéleződött, és a rabbinista zsidóság végérvényesen állást foglalt, a ~ a zsidóság körében elvesztette addigi feltétlen tekintélyét. Ennek okai: a) A keresztényekkel folytatott vitákban a zsidók részben jogosan, részben azonban teljesen alaptalanul kétségbe vonták, hogy a ~ megfelel a héb. eredetinek. b) A ~ nem felelt meg teljesen annak a → kánonnak, amelyet a palesztinai zsidóság a Templom elpusztulása után megállapított; ezen túlmenően: a ~ készítésének idejére a Biblia héb.

szövege még nem állapotodott meg, ezért a ~ szövege eltért attól az egységesítő munka révén létrejött szövegtől, amely a Kr. u. 2. sz.-ban a zsidóság körében hivatalosnak számított; – c) Akiba rabbi iskolája, amely a Kr. u. 2. sz. elején a zsidóság körében a legnagyobb tekintélynek és népszerűségnek örvendett, nem érte be a Szentírás értelemszerű fordításával, hanem a héb. szöveg teljesen jelentéktelen elemeibe is önkényes teol.-i értelmet magyarázott bele, így a ~, amelyben ez a magyarázat nem szerepelt, eleve nem felelhetett meg igényeinek. A hellenisták számára tehát új fordítások készültek, amelyek jobban megfeleltek követelményeiknek és felfogásuknak. Ezek közül a legfontosabbak az Aquila-, a Theodotion- és a Szümmakhosz-féle (→Szentírás). – Annak ellenére, hogy korunkban a felfedezett régi → papiruszok és némely régi bibliafordítás (így a kopt, a → Vetus Latina) sok új adalékot szolgáltatott, a ~nak az Egyh.-on belüli tört.-éről az Origenész előtti időből nagyon keveset tudunk. 200 k. Origenész megkísérelte, hogy a ~ másolataiban tapasztalható eltéréseket kiküszöbölje és a szöveg eredeti formáját helyreállítsa, és elkészítette a → Hexaplát. Origenész után még mások is próbálkoztak a ~ szövegének kiigazításával. Így több szövegváltozat keletkezett, de egyiknek sem sikerült a többieket háttérbe szorítva feltétlen tekintélyre szert tennie. Azok a helyesbített változatok, amelyek Cezáreai Euszebiosz és Pamphilus fáradozásainak eredményeként a Hexapla 5. hasábján alapján keletkeztek, elsősorban Palesztinában válhattak ismertté. 300 k. Lukiánosz presbiter, az antióchiai katekétikai iskola alapítója közreadta a maga szövegét; ez egy meglevő szövegnek a héb. szöveg figyelembevételével, a ~ nyelvi egyenetlenségeinek kiiktatásával és a legjobb szövegváltozatok felhasználásával készült átdolgozása volt. Lukiánosz szövege elterjedt Szíriában és Kisázsziában. Szt. Jeromos szerint egy 3., szintén hű átdolgozásra (Hészükhiosz) vezethető vissza, amely (300 k.?) Egyiptomban keletkezhetett, ill. válhatott ismertté. – A ~nak egy héb. írással írt héb. mássalhangzós szöveg volt az alapja. Jóllehet Wutz kimutatta, hogy volt a héb. ÓSz-nek gör. betűs átírása, azt a feltevést, amely szerint a ~ nagyjából ilyen átírással készült, a legtöbb kritikus elveti. Abból, ahogy Wutz a ~ keletkezésének tört.-ét felvázolta, az következett, hogy a ~ nem egységes; a különféle kv.-ek a fordítás szemszögéből nézve igen eltérők. Ami a hűséget illeti, pl. a Mózes 5 kv.-e nagyon jó, Iz és a kispróf.-k ellenben nagyon rosszak. Dán inkább átdolgozásnak tekinthető, semmint fordításnak (emiatt az Egyh. Dán vonatkozásában Theodotion fordítását, ill. egy Theodotion előtti szöveget elébe helyezi a ~ szövegének). A ~ nagy tört.-i jelentősége abban áll, hogy az ősegyh. az ÓSz-et a ~ban vette át a zsinagógától. Szövegkritikai szempontból is jelentős értékű, mert olyan szöveget nyújt, amely még az 1–2. sz.-i egységesítő törekvések előtt keletkezett. De nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy maga a ~ is egyfajta liturgikus célú, keresztény egységesítő munka eredménye; ezt elsősorban azok az ÓSz-ből és az ÚSz-ből való idézetek tanúsítják, amelyek a ~ szövegétől eltérnek. A kumráni leletek bebizonyították, hogy a Kr. e. utolsó sz.-ban a héb. Bibliának több szövegváltozata volt használatban. Egyikük közel áll a ~ előzményéhez, egy másikuk viszont a maszoréta szöveggel egyezik. Bár a ~ előbb keletkezett mint a legrégebbi ránk maradt maszoréta szöveg, ebből nem következik feltétlenül, hogy a ~ héb. alapszövege eleve jobb. Egy tekintetben azonban a ~t mindenképp fölébe kell helyezni a maszoréta szövegnek hívebben megőrizte a tulajdonnevek magánhangzóit.

hexaémeron (gör. hex = 6, hémera = nap): Isten teremtő művének neve, ahogy az a teremtés hat napján lezajlott és ahogy azt a Ter 1 elénk állítja, de magára a leírásra mint írott műre is vonatkozik. Az elnevezés vsz. Philóra vezethető vissza, aki alexandriai volt, és Jézusnak kortársa. Philo ui. a teremtéssel kapcsolatban hé hexaémerosz ti. periodoszról beszélt, vagyis 'hatnapos periódus'-ról, magát a leírását pedig ~nak, vagyis 'a hatnapi'-nak nevezte. A keresztény exegézisben Origenész, Hippolütosz, Nagy Szt. Bazileiosz, Nisszai Szt. Gergely stb. szintén használták a ~ elnevezést, majd Szt. Ambrus révén, akire mind Philo, mind pedig Origenész, Hippolütosz és Nagy Szt. Bazileiosz hatott, a Ny-i egyh.-ban is elterjedt. Jóllehet irodalomkritikailag a Ter 2,1–4a még a 1-hez tartozik, ezért helyesebb volna

heptaémeronról ('hét nap') beszélni, a ~ elnevezés tárgyilag megmagyarázható, hiszen a teremtő munka a 6. napon valóban befejeződött. → teremtéstörténet.

Hexapla (gör. 'hathasábos könyv'): Origenész 6 szövegváltozatot összevető 50 kötetes ÓSz-kiadása. Kr. u. 200 k. készítette annak megállapítására, hogy a LXX különböző szövegváltozatai közül melyik tekinthető a héb. eredeti legjobb megfelelőjének. Ennek érdekében 4 gör. fordítást állított a héb. mellé 6 hasáiban: 1. héb. szöveg héb. betűkkel; 2. héb. szöveg gör. betűkkel; 3. Aquila fordítása; 4. Szümmakhosz fordítása; 5. LXX fordítása; 6. Theodotion fordítása. Néhány kv.-nél további 3, zsidó körben készített gör. fordítást is közöl, ezekben az esetekben 7–9 hasábos a szöveg. A legfontosabb az 5. hasáb szövege, mert Origenész ebben az alexandriai filológusok szövegkritikai jelei segítségével mutatta ki, hogy a LXX miként viszonylik a héb. eredetihez, pontosabban ahhoz a héb. szöveghez, amelyet egészében véve helyesnek tekintett. A hiányokat, melyeket a LXX-ban a héb. szöveghez képest észlelt, * és (vagy ·/· jel között más fordításból, főleg Theodotionéból pótolta. Ha a LXX szövegében többletet talált a héb.-hez képest, azt –2. Ide nem találtam megfelelő jelet! (623. h.)(2) vagy ÷ és/vagy ·/· jelek közé foglalta. Ezáltal a ~ igen sok értékes anyagot tartalmaz az összehasonlító szövegkritikához. Ugyanakkor azonban további szövegromlások lehetőségét is magában rejtette: összecserélődtek, kimaradtak, rossz helyre kerültek a jelek stb., sőt a végén a LXX szövegét is felcserélték a Theodotion-féle fordítás szövegével. Az 50 kötetes művet, úgy látszik soha nem írták le teljes egészében. Az 5. hasábból jelentős töredékeket a szír ~ őrzött meg. Más töredékek a LXX különféle kézírataiban, valamint az egyh.-atyáknál maradtak fenn. 1896: előkerültek töredékek a kairói → genizából is (a 22. zsoltár egy része, mind a 6 hasáiban); még ugyanabban az évben G. Mercati felfedezett a milánói Biblioteca Ambrosianában egy nagyobb töredéket: több zsoltárt 5 hasáiban.

Hexateuchus (gör. 'hat részből álló könyvtékercs') a → Pentateuchus és Józs együtt. Az elnevezés onnan ered, hogy az irodalomkritikusok nagyobb része szerint a 6 kv. ugyanaból az irodalmi forrásból merített, és ugyanaz a szerző szerkesztette őket egybe. Már a 17. sz.-i exegeták közt is voltak, akik ezt a nézetet vallották (1625: Bonfrère; 1670: B. Spinoza).

Hezrom: → Hecron.

hiábavalóság, hiúság: A magyar fordításokban általában ~ felel meg a lat. vanitasnak, a gör. mataiotész, ill. atmosz szónak (Aquila) és a héb. hebelnek. Ez lenge szellőre vonatkozik (Iz 57,13: fuvalom; párhuzamban a ruah szóval), de a héb. Bibliában azt érzékelteti, hogy a pogány isteneknek semmi hatalmuk nincs, csak mihaszna semmik (MTörv 32,21; 1Kir 16,13; 2Kir 17,15; Zsolt 31,6 kk.); nem tudnak esőt adni (Jer 14,22), a népnek szorongattatása idején segítségére lenni (16,19: hiábavaló bálványok). Ugyanígy ~ként szerepel Egyiptom is a héb. Bibliában, mert nem tud Izr.-en segíteni (Iz 30,7). A Péld-ben a ~ együtt szerepel a 'hazugság, csalás, csalfaság' szóval (21,6; 31,30). Az ember szintén csak ~ (Zsolt 39,6 kk.; 62,10 kk.: fuvalat), napjai és gondolatai csak annyik, mint a fuvalat, hamar elszállnak (78,33; 94,11). Tehát a héb. szó annak kifejezésére is szolgál, ami súlytalan, átmeneti, értéktelen, semmit érő, mulandó, esendő. A Préd szerzőjét megragadta ez a szó, úgyhogy műve központjába került (pl. 1,2), bár eldöntetlen kérdés, vajon a „Hiábavalóság, csak hiábavalóság... Minden hiábavalóság” (1,2; 12,8) formula tőle származik-e v. valaki mástól, aki kv.-ét átdolgozta. A Préd szerzője a ~ szóval nem átvitt értelemben élt, ahogy a gör. megfelelő esetében ez feltehető volna, hanem eredeti 'szellő, fuvalat' értelmében használta fel a ~ szót annak bemutatására, hogy Isten művével szemben az ember tervei, tettei, elgondolásai mennyit érnek. Amit az ember végbevisz, az végső fokon csak ~; legföljebb az a lehetősége marad meg az embernek, hogy valamely nagy tettel dicsőséget szerezzen magának és így tovább éljen az emlékezetben. A Préd szerzője ezzel olyan témát érint, amelyet már az óbabilóniaiaknál ki lehet mutatni, csakhogy nála kiéleződik a kérdés: az ember Izr. Istenével

kerül szembe, akinek tettei a hebel ellentétei, mert tökéletesek és maradandók (3,14). – az ÚSz-ben a ~ Pálnál nagyobb súlyt kap. Az ap. szerint a pogányok istenismeretükben – hiúságuk, kérkedésük következtében – eltévelyedtek: nem dicsőítették meg a halhatatlan Istent, hanem okoskodásaikba beleveszve felcserélték bálványaikkal (Róm 1,21 kk.). 8,20: a teremtés alá van vetve a ~nak; ebből a szolgálai állapotból akkor szabadul majd fel, amikor Isten gyermekeinek dicsősége.

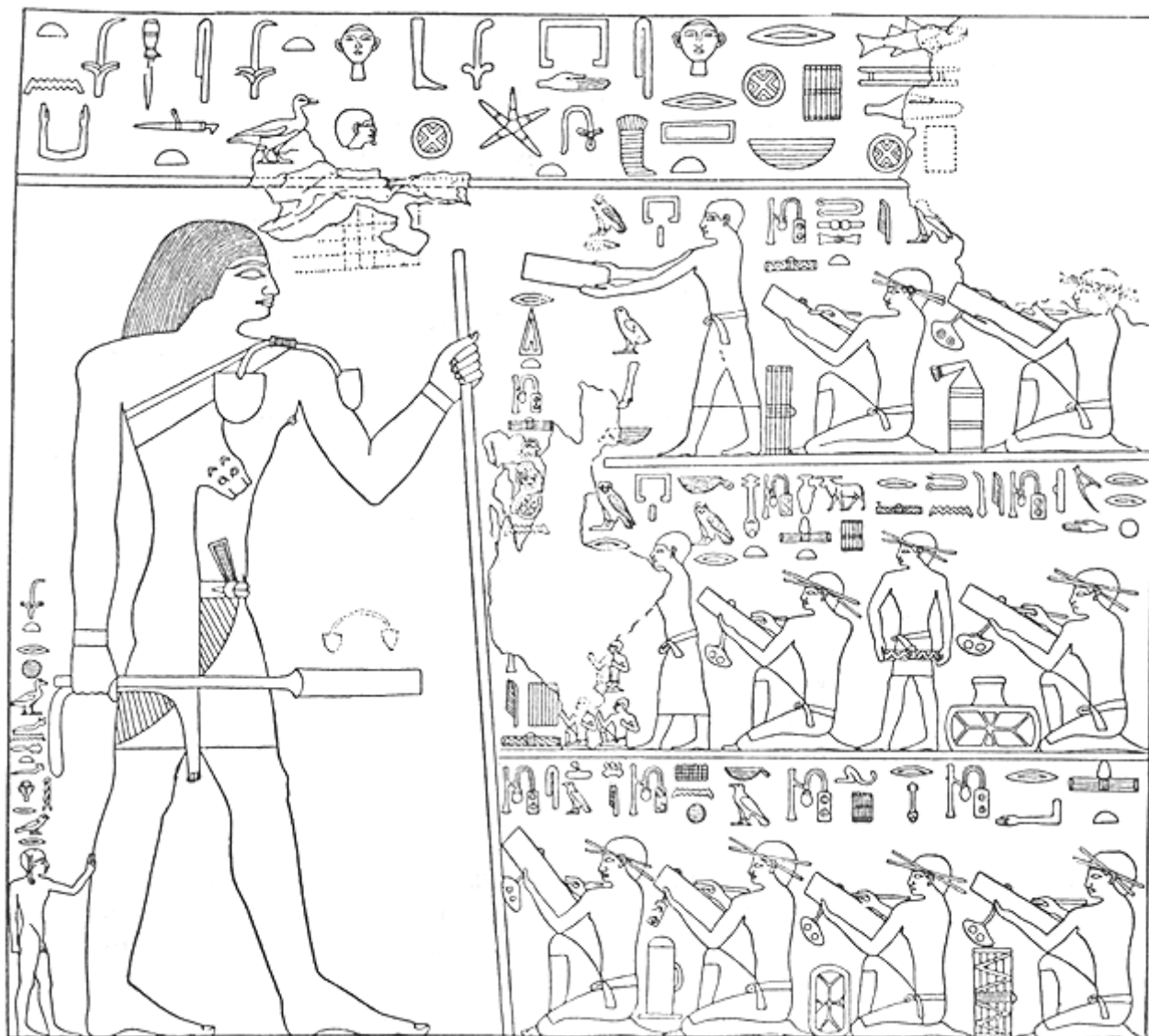
Hiel (héb.): bételi építőmester, aki Acháb idejében a Józs 6,26 esküje (→ építési áldozat) értelmében elsőszülötte és legkisebb fia feláldozásával újra felépítette Jerikót (1Kir 16,34).

Hierápolisz: ősi város Frígiában. II. Eumenész alapította, Kr. e. 133-tól róm. uralom alatt állt. Meleg forrásairól és a gyapjúfonásról volt ismert. Sok zsidó élt itt kolóniában, majd a kereszténység központjainak egyike lett. Pálnál Laodicea mellett szerepel (Kol 4,13). Ismert püspöke: Papiasz.

hierarchia: → hivatal, → püspök.

hierodulák (gör. 'templomi kéjelgők'): kultikus prostitúciónak élő személyek, elsősorban nők. Az egyiptomi Izisz- és babilóniai Istár-, főként pedig a kánaáni Astarte-szentélyekben és környékükön volt szokásban. A fiúk szolgálataik fejében alamizsnát gyűjtöttek az istennőnek, a leányok az út szélére kiülve (Jer 3,2) v. a szentélyben (Oz 4,14) pénzt fogadtak el testükért a szentély, ill. a templom javára (MTörv 23,18 kk.; Oz 4,10; 9,1; Mik 1,7). A kánaániak, a moabiták és a midianiták hatására az ósz-i vallásban is megjelent a ~ intézménye (Szám 25,1–8), de a törv. tiltotta (MTörv 23,18 kk.). Aza és fia, Jehosafát kiirtotta a ~at az országból (1Kir 15,12; 22,47). Manassze és Ámon idejében a ~ a jeruzsálemi templomban is megtelepedtek, Jozija azonban leromboltatta lakásaikat (2Kir 23,7).

hieroglifák: az egyiptomi, főleg vésett feliratok írásjeleinek gör. neve. A ~ már nem képirást képviselnek, hanem hangokat jelölnek, de a jelek megőrizték képi jellegüket. A klasszikus korban mintegy 700 különféle jel volt használatban. A lapidáris változaton kívül nagyon régen ismertek egy mindennapi használatra való folyóírást is, ez volt az ún. hieratikus írás, majd a Kr. e. 7. sz.-tól használták az ún. démotikus írást. Ezt a leegyszerűsített írást a gör. írók nevezték el démotikusnak (népi írásnak), a hieroglifákkal és a művelt papok által használt hieratikus írással szemben. A ~ esetében az írás irányát nem szabták meg: lehetett függőleges (vertikális) sorokban felülről lefelé is írni, de ugyanúgy vízszintes (horizontális) sorokban jobbról balra v. fordítva, balról jobbra haladva. Az élőlény formájú írásjel mindig a sor eleje felé nézett. A ~ csak a szavak mássalhangzóvázát jelölték, és csaknem minden szó esetében utaltak a fogalomköri hovatarozásra, v. nyújtottak valamilyen segítséget a kiejtéséhez, az olvasáshoz. A kurzív ~at piros v. fekete tintával és legalább 16 cm hosszú kákaszárral írták, amelynek alsó végét rostosra rágták. Csak a gör.–róm. korban kezdték használni a nádtollat íróeszközként. Az íráshoz anyagul főleg a mindig drága → papirusz szolgált, de írtak ~kal cserépdarabokra (→ osztrakon), mészkódarabokra, fatáblácskákra v. bőrre is. A legrégebbi ~ a Kr. e. 4. sz. végéről valók, a legkésőbbiek Kr. u. 394. 8. 24-i keletűek. A ~ megfejtése, amely Th. Young angol és J. Fr. Champollion francia tudós nevéhez fűződik, az egyiptológia alapjainak megvetését jelentette.



82. Hieroglifák egy Kr. e. 2500 körüli sír faláról: bal oldalon áll a sír tulajdonosa, jobb oldalon 3 sorban írnokai munka közben. Íróvesszőiket, melyet íráskor a mutató és középső ujjuk között tartanak, a bal fülükhöz tűzték. Bal kezükben papyruszlap és paletta van tintával. A felső sor 1. és az alsó sor 3. írnoke mögött kötegebe fogott papyrusztekercsek láthatók

hikszoszok, hükszoszok: egy népcsoport neve, amely talán a → hurriták kötelékébe tartozott. Kr. e. 1700 és 1580 között uralmuk alatt tartották Egyiptom egy részét, és Egyiptom tört.-ében a 15. és 16. dinasztia korát jelentették. Egy kezdeti időszakban (kb. Kr. e. 1700–1610; 15. dinasztia) uralmuk Egyiptom D-i részére és Nubiára is kiterjedt. Később (kb. Kr. e. 1610–1580; 16. dinasztia) csak Egyiptom É-i része és Palesztina D-i része volt a kezükön. Az egyiptomi – Manethóntól félreértett – ~ elnevezés a. m. 'az idegen országok ura'. A tulajdonnevekből biztosan kikövetkeztethető, hogy szemiták is voltak köztük, sőt, hogy a szemiták képviselték a többséget, így az újabb szerzők (A. Alt, J. Säve-Söderbergh, J. Koenig) a ~ uralmát Egyiptomban, valamint a palesztinai amoriták egy benyomulását is az Egyiptomba békésen betelepedett ázsiaiak hatalomra jutásaként próbálják magyarázni. Egyiptomban a ~-nak Avarisz volt a fő támaszpontjuk, Palesztinában egyebek közt Jerikó és Szichem. Egyiptomban saját főistenüket azonosították Tanisz (→ Szoán) város istenével

(Szutech v. Széth). Arra törekedtek, hogy külsőleg minél jobban beleilleszkedjenek az egyiptomiak életébe. A ~ mellett különféle kis helyi fejedelmek is uralomra juthattak. A Kr. e. 16. sz.-ban a thébai dinasztia vezetésével felszabadító harcok indultak a ~ ellen, amelyek végül Palesztina, ill. Szíria meghódításához vezettek. Az egyiptomi szövegek rendszerint agyonhallgatják a ~at v. csúfnéven említik őket. A zsidó apologéták és a korakeresztény egyh.-i szerzők a hellén tudósokat követve Józseffel és testvéreivel azonosítják a ~at. Ma inkább úgy látjuk, hogy a ~ uralma idején Izr. fiainak némely törzsei átmenetileg betelepédhettek Egyiptomba.

Hilkija (héb. 'Jahve az osztályrészem'): az ÓSz-ben 7 személy neve. Közülük a legfontosabbak: **1.** Mesullam fia (1Krón 9,11; Neh 11,11), Ezdrás dédapja (Ezd 7,1). → Jozija uralma idején a jeruzsálemi templom (fő)papja. 2Kir 22,4–14; 2Krón 34,9–32: a Templom tatarozása alkalmával megtalált egy törv.-kv.-et, amely Jozija királyt a szövetségnek és az istentisztelet rendjének megújítására indította. Az istentisztelet megújításának módjából arra lehet következtetni, hogy ez a ~ által megtalált törv.-kv. nagyon hasonlíthatott a MTörv.-höz, ma ismert formájában. → Hulda; → Második Törvénykönyv – **2.** Zsuzsanna apja (Dán 13,2.29.63: Chilkija). – **3.** Jeremiás próf. apja (Jer 1,1).

Himeneusz (gör. 'Himennek [a házasság istenének] ajánlott'): Pál úgy beszél róla (és → Alexanderről) mint hűtlen, hitszegő keresztényről (1Tim 1,20); vsz. azonosítható a 2Tim 2,17 említette tévtanítóval.

himnusz, dicsőítő ének (héb. tehillah): ének, amely Jahvének Izr. tört.-ében megmutatkozó, mindenekfölötti dicsőségét zengi v. Jahve uralmát, ill. uralomra jutását magasztalja. Eredetileg a kultusz részét alkotta, de később talán a személyes vallásosságnak is kifejezőeszközzé vált. Deutero-Izajás (Iz 42,10–12; 44,23–28; 52,9 kk.) és Sirák fia (Sir 39,14–35; 42,15–43,33) is szívesen felhasználta ezt a költői műfajt. A ~oknak csaknem mindig egyforma a szerkezetük, felépítésük. Az élükön egy felszólítás áll, ez a kultusz részvevőinek v. egyáltalán az igaz embereknek, esetleg a természetnek szólnak: dicsőítsék, áldják, magasztalják Jahvét (pl. Zsolt 148; 150). Ezután a ~ fő része felsorakoztatja Jahvének dicséretre méltó tulajdonságait v. nagy tetteit, amelyeket a természetben v. a tört.-ben végbevitt; ezt olykor meg-megszakítja a dicsőítésre való felszólítás megismétlése (98,4–8; 147,1.7.12), ha az a ~ végén is visszatér (103,22; 104,35), akkor a ~ strófikus jelleget ölt. – Az ÚSz-ben (a → gyermekségtörténetben) egész sor ósz.-inek látszó ~ megőrződött: → Benedictus, → Magnificat, → Nunc dimittis. A levelekbe még más ókeresztény kultikus ~ok is (vö. ApCsel 16,25) beépültek (Ef 1,3–14; 5,19; Fil 2,6–11; Kol 1,15–20; 3,16; 1Tim 3,16; Jel 11,15–18). → doxológia, → héber költészet, → zsoltár.

hin: → ürmérték.

Hinnom völgye (héb. 'Hinnom v. Hinnom fiának völgye'): völgy Jeruzsálemben (Józs 15,8; 18,16; 2Kir 23,10; 2Krón 28,3; 33,6; Neh 11,30; Jer 7,31 kk.; 19,2.6; 32,35). Hogy kiről nevezték el, azt nem lehet tudni, talán egy kánaániról, mert feltehető, hogy már akkor így hívták a völgyet, amikor Izr. fiai elfoglalták Kánaánt. – Helyének meghatározása terén eltérnek a vélemények. Józs 15,8; 18,16 szerint az eleje attól a hegygerinctől D-re esik, ahol a jebuziták városa feküdt. Itt található össze a Kidron völgye, a Tyropaion-völgy és a Vádi-er-Rabábeh. Ez utóbbi Jeruzsálemtől Ny-ra a mai Mamilla tónál (783 m) kezdődik, majd a Ny-i és D-i oldalon körülöleli a keresztény Siont, aztán a Kidron völgyébe torkollik (615 m). A ~t régen a Kidron völgyével azonosították. Többen a Tyropaion-völgygel gondolják a ~t azonosnak, mások a Vádi-er-Rabábehel. – A ~ ősidők óta Moloch-kultusz színhelye lehetett; → Tófet. Az a feltevés, hogy Jozija korától szemétkerakó hely volt, ahol a hulladékot állandóan égették, nem állja meg a helyét. – A ~ eszkatologikus értelmére nézve → Gehenna.

Hirám (héb. 'a fivér fölséges' jelentésű Achiram rövidített változata): 2 föníciai neve. – **1.** Tírusz királya, Dávid és Salamon kortársa. Jó viszonyban volt Izr. királyaival (1Kir 5,15 kk.), és nagy hatással volt Izr. hajózására (1Kir 9,26–28; 2Krón 8,17 kk.) és építészetére: építőanyagot szállított, építőmestereket küldött (2Sám 5,11; 1Krón 14,1; 1Kir 5,15–26). Salamon viszonzásul búzát s olajat szállított ~nak (5,25) és átengedett neki Galileában 20 várost (9,11–14). 2Krón 8,2: ~ engedett át városokat Salamonnak; vsz. hogy a 2Krón szerzője félreértette az etiológiai megjegyzést (1Kir 9,12 kk.: Kabul magyarázata). Josephus Flavius szerint, aki föníciai forrásból merítette adatait, ~ 34 évig uralkodott (Kr. e. 979–945). – **2.** Tíruszi bronzműves, akinek apja tíruszi, anyja izr. volt Naftali (7,13 kk.) v. Dán (2Krón 2,13 kk.: Hurám Abi; Kiv 31,6; 35,34) törzséből. Oszlopokat öntött és kultikus eszközöket (→ bronzmedence, → víztartó) készített a jeruzsálemi templom és Salamon palotája számára (1Kir 7,13–46).

hirbet: arab helységnévelem, a → tell egyik fajtája.

Hirbet Kumrán: → Kumrán.

hírnök: → előfutár.

Hispánia: Hogy a héb. Sze fáradon, ahova Abd 20 szerint jeruzsálemi menekültek telepedtek, ~t kell-e érteni, nagyon vitatott. A lídiai → Szárdeszből (perzsa, arám, babilóniai és elamita változatban: Szparda) már a Kr. e. 1. évezred elejétől kezdve telepedtek le Etruriába, Szardíniába és ~ba, így lehetséges, hogy Sze fárad már nagyon korán ~t jelölte. Kimutatható az is, hogy föníciaiak is éltek a Kr. e. 10/9. sz.-tól az Ibér-félszigeten. Makkabeus Júdást azzal akarták megnyerni a róm.-ak, hogy beszámoltak róla: hatalmukat a távoli ~ra is kiterjesztették (1Mak 8,3). Róm 15,24.28: Pálnak szándékában állt ~ba menni, de aligha tehető fel, hogy ezt a tervét megvalósította.

Hiszkija, Ezekiás (héb. 'Jahve az én erőm'): Júda királya (Kr. e. 716–687), Acház és Abi fia; feleségét Hefci-Bahnak hívták (2Kir 21,1; 18–20; 2Krón 29–32; Iz 36–39; Sir 48,17–23). Uralma idején az volt a fő kérdés, vajon a két nagyhatalom (Asszíria, Egyiptom) közül Júda melyikhez csatlakozzék. Királysága első éveiben ~ megőrizte semlegességét, aztán belépett abba az Asszíria elleni szövetségbe, amely Kr. e. 712: Asdod vezetésével jött létre, de vsz. hogy még kellő időben visszalépett: az a felirat, amely II. Szárgon Asdod elleni hadjáratát megörökítette, nem említi ~t. Kr. e. 702: Egyiptommal szövetkezett Asszíria ellen. Szancherib asszír király → Eltekénél legyőzte az egyiptomiakat, majd Júda több városát elfoglalta és Jeruzsálemet is körülzárta, de ~ csupán arra kényszerült, hogy adót fizessen, mert Szancheribnek járvány miatt gyorsan el kellett vonulnia. Mindazáltal ~ elővigyázatosságból megerősítette Dávid városát (Sir 48,17; Iz 22,9–11), és hogy vízben ne legyen hiány, alagutat építve a Gichon forrás vizét bevezette a városba, a Siloe tavába. Országán belül ~ legfőbb tette az a vallási reform volt, amely a Templom megtisztítására, a bálványozás megszüntetésére irányult: ennek során lerombolták az emlékoszlopokat, elpusztították a magaslati helyeket, sőt még a rézkígyót is (2Krón 29,3–31,21). A Péld 25,1 szerint „Hiszkija emberei” összegyűjtötték Salamon mondásait. Iz 38,10–20: megőrizte ~ hálaénekét, bár csak csonka változatban. Egészében véve a környező népek körében is elismert, erős kezű uralkodó volt, aki a szír-efraimita háború utáni békeidőt jól ki tudta népe javára használni – „azt tette, ami jó, helyes és igaz az Úr, az ő Istene előtt” (2Krón 31,20).

hit: I. Az ÓSz-ben a ~ az embernek Istennel kapcsolatos magatartása. Ezen belül a hangsúly az engedelmségre és a bizalomra esett. Ezt egyfelől a szövegkörnyezet tanúsítja (pl. Ter 15,6; Iz 7,9b), másfelől az ellentétes emberi magatartásra utaló kifejezésekből következik, mint pl. Isten akaratával, parancsával szembeszegülni, Istenre nem hallgatni (MTörv 1,26.43; 9,23). Némelyik zsoltár dicséri ezt az Istenbe vetett, bizalommal párosult ~et (pl. Zsolt 34,5–

11; 40,1–6; 46; 56,4 kk.; 91), klasszikus formában pedig a Ter 15,6 tükrözi: mivel Ábrahám kételkedés nélkül hitt Isten ígéreteiben és a remény ellenére is reménykedve hitt (Róm 4,18), ez → megigazulására szolgált. Enélkül a bizalommal párosult ~ nélkül Izr. nem maradhatott fenn (Iz 7,9); aki azonban Jahvéra épít, az nem inog meg (28,16); ~e révén az igaz életben marad (Hab 2,4; vö. Róm 1,17; Gal 3,11; Zsid 10,38). – II. A korai zsidóságban a hellenizmus és a hellén hatásra eltévelyedett zsidók (1Mak 1,11–15) elleni küzdelemben ~ értelmi vonatkozásai kaptak hangsúlyt. Az egy Istenbe és az Ő igazságosságába vetett ~ mintegy próbaköve volt annak, hogy valaki igaz fia-e Ábrahámnak, aki maga is példaképpül szolgált az engedelmessegre és az Istenbe vetett bizalomra (2,52; Jud 8,26; Sir 44,19 kk. stb.). Így különültek el a hívők az istentelenektől (Bölcs 3,9 kk.; 15,2 kk.; Hénoch 46,8 stb.). Ugyanakkor az, aki hitt, az üdvösség és a halhatatlanság ígértét kapta (Bölcs 15,3; vö. Hénoch 46,8; Bár [szír] 54,21). Philónál szintén fontos szerep jut a ~nek, s bár az izr.-k vallása nem annyira a ~, mint inkább a tettek vallása, a ~ már az izr.-k életében eszkatologikus színezetet kapott. – III. Az ÚSz-ben a hit (pisztisz) és a hinni (pizsteuein) szavak sokkal gyakrabban fordulnak elő, mint az ÓSz-ben (kb. 240-szer), de nem mindig vallási értelemben. Ezt az értelmet a klasszikus gör. kifejezések ritkán hordozzák – 1. A szinoptikusoknál Jézus ~et kívánt a tőle kért gyógyulás feltételéül (Mk 5,34.36; 9,23 kk.). A tanítványoknak ismételten szemükre vetette kishitűségüket (Mt 6,30; 8,26), ugyanakkor dicsérte a róm. századost, hogy nagyobb ~e volt, mint Izr. fiainak (8,10). A ~ csodát tesz (17,20; 21,21; Lk 17,6), ha nincs elég ~, ez akadály a csodának (Mt 17,20; vö. 13,58; Mk 6,5). A ~nek mindenekelőtt maga Isten a tárgya (Mt 21,22), de a legszorosabban összefügg Jézus küldetésével, akiben Isten hatalma nyilatkozott meg (12,28). Feltehető, hogy akik Jézustól remélték gyógyulásukat, elismerték hatalmát (Mk 1,40; 2,3–5) és Isten fiának (Mt 8,29; 14,33; Mk 1,25; 3,12), ill. Messiásnak (15,32; Lk 4,41) tekintették. Amikor Jézus saját kiléte felől kérdezi tanítványait, valójában megváltói küldetésébe vetett ~ükről kér tőlük vallomást (Mt 16,13–20); ettől a ~vallástól függ az ember örök élete (10,32 kk.). Jézus halála és feltámadása után a Jézusban mint Megváltóban és Isten Fiában való ~ megszilárdult a tanítványokban, akik az ősegyh. magvát alkották. Ettől kezdve az egy Istenen kívül, akiben a zsidók is hisznek, a keresztyének Jézus Krisztusban is hisznek, és ez különbözteti meg őket a zsidóktól, s csakhamar azok számítanak hívőnek, akik Krisztusban hisznek (ApCsel 2,44; 4,32; vö. Mk 16,16). A Krisztusban való ~ megszerzi a bűnök bocsánatát (ApCsel 10,43; 26,18; vö. Mk 2,5; Lk 7,50), és feltétlenül szükséges az üdvösséghez (ApCsel 4,12; 16,31; vö. Róm 10,10); innen érthető, hogy a mózesi törv.-ek megtartása alól felmentik őket, s csak a ~et kívánják meg a pogánykeresztyényektől (ApCsel 10,43; 15,7–11; 11,17). – 2. Pálnál (a Zsid kivételével) a ~ az üdvösség jó hírének, az ap. által hirdetett igazságoknak elfogadását jelenti (Róm 1,8; 10,17; 1Kor 2,5; 15,1 kk.; 1Tesz 1,8); hinni annyit tesz, mint keresztyénnyé lenni (1Kor 1,21; 3,5; 14,22; 15,2). A ~ tárgya mindenekelőtt Isten, az egy Isten (ApCsel 14,15; 1Kor 8,5 kk.; 1Tesz 1,8 kk.) és Krisztus, az Isten Fia, a mi Urunk (Róm 10,8 kk.; 1Kor 12,3; Gal 2,16; Filem 5). Az Istenbe vetett ~ magában foglalja a szilárd meggyőződést, hogy Isten teljesíti ígértét, ehhez megvan a hatalma; hogy Isten szeret minket, ezért elküldte egyszülött fiát: adja oda magát váltságul és a vére árán szabadítson meg minket bűneinktől; hogy Isten bennünket is feltámaszt, amint Krisztust feltámasztotta (1Tesz 1,8–10; Gal 3,6; 2Kor 1,9; Róm 3,25; 4,3.5; 4,17–25; 6,8 stb.). A Krisztusban való ~ viszont azt a meggyőződést foglalja magában, hogy Jézus a Messiás és az Isten Fia, aki feltámadt és újra eljön dicsőségesen, hogy minden ember fölött ítélkezzen (10,9; 1Kor 15,1–11; 1Tesz 1,10; 4,14; 5,9). A ~ tehát az értelem beleegyezése, meghajlása, nem közvetlen belátás alapján, hanem Isten szavára, tekintélyére támaszkodva (2Kor 5,7; 1Tesz 2,13). Így a ~ és a → remény rokon egymással (vö. Róm 8,24); Pál gyakran össze is kapcsolja a ~et és a reményt (5,1 kk.; 1Kor 13,13; Gal 5,5; 1Tesz 1,3; 5,8). Ez kézenfekvő is: a ~ Isten szavának elfogadása; de Isten ígértéket tett, tehát szükségszerű, hogy aki hisz, az egyszersmind reméljen és bízzon is Istenben.

Ugyanakkor a ~ az akarat dolga is, mert engedelmisséget jelent az üdvösség jó hírének, az ev.-nak (Róm 10,16; 2Tesz 1,8; vö. ApCsel 6,7: meghódolás a ~nek). Ezért beszél Pál a ~ elfogadásáról (Róm 1,5–6; 16,26), a ~beli engedelmisségről (vö. 2Kor 10,5). A ~ az üdvösség Krisztus által hozott rendjének elfogadása (vö. Róm 6,8; 10,9 kk.), de egyszersmind tevékeny szeretetet is jelent, mert „Krisztus Jézusban nem az számít, hogy valaki körülmetélt vagy körülmetéletlen, hanem csak a hit, amely a szeretetben teljeseedik ki” (Gal 5,6; vö. 1Kor 7,19; Gal 5,19–25; 6,8; Jak 2,17). – A ~ az igehirdetés révén terjed (Róm 10,14–21) és az Isten lelkének (→ Szentlélek) műve (1Kor 2,4 kk.; 1Tesz 1,4 kk.), tehát → kegyelem (Fil 1,29; Ef 2,8 kk.). – A → karizmák közt is ott szerepel Pálnál a ~ (1Kor 12,9; 13,2; 2Kor 8,7); ez azonban „a hegyeket megmozgató” ~ (1Kor 13,2), vagyis az a természetfölötti bizalom, amely nagy tettekre, sőt csodákra tesz képessé (vö. Mt 17,20; 21,21). A ~ isteni erény, de – mint a remény is – „kisebb” a szeretetnél, a szeretet ugyanis örökké megmarad (1Kor 13,13), a ~ és a remény, amely arra irányul, amit az ember nem lát (2Kor 5,7; Zsid 11,1) v. nem birtokol (Róm 8,24), megszűnik, mihelyt az ember eljut az Isten színéről színre látására (1Kor 13,12). A ~ megszerzi a bűnbocsánatot (vö. 15,17) és az Istennel való kiengesztelődést. „Őt (= Krisztust) adta oda Isten véres engesztelő áldozatul a ~ben, hogy kimutassa igazságosságát” (Róm 3,25), azaz: Isten eleve elhatározta, hogy Krisztus a vérével kiengeszteli a bűnökért. A kiengesztelődés részesévé a ~ által válik az ember (vö. 1,16), s nem a törv. szerinti tettek által igazul meg (3,18; Gal 2,16). A ~ minden embernek megigazulására szolgál Isten kegyelméből (Ter 15,6; Róm 4,3; Gal 3,6). – 3. Jakab ap.-nak a ~tel kapcsolatos tanítására nézve → megigazulás. – Zsid 11,1: a ~ „szilárd bizalom abban, amit remélünk, meggyőződés arról, amit nem látunk”. Vagyis: a ~ a remény alapja, az igazolása annak, amit az ember nem lát. A ~ tehát arra vonatkozik, amit az ember nem birtokol, de remél és nem lát, hanem elfogad bizonyítottan. A ~ a jövőt és Isten ígéreteit illetően ad bizonyosságot: az ember biztos lehet Isten ígéreteinek beteljesedésében (vö. 10,36 kk.; 12,1 kk.). Így a ~ szorosan összetartozik a reménnyel (vö. 1Pét 1,21). Az Isten szaván alapuló ~ből merítették az ősök is a bizonyosságot (Zsid 11,7.10.11.13.27). – A ~ egyaránt vonatkozhat múltbeli és jövőbeli eseményekre. Így tudjuk, hogy Isten szavára lett a világ (1,3), hogy van Isten és megjutalmazza azokat, akik Őt keresik (11,6). Így megmutatkozik a ~ intellektuális oldala, de a ~ példaképeiül felsorakoztatottak életében az is megmutatkozik, hogy a ~nek hatékonynak kell lennie. Következésképpen a ~ az egész ember magatartása Istennel (11,6) és Krisztussal (12,2) szemben; nélküle lehetetlen Istennek tetszésére lenni (11,6). – 4. János ap. írásaiban a ~ főnév csak egy ízben fordul elő (1Jn 5,4), a hinni ige ellenben nagyon gyakori (105-ször). A ~ elsősorban azt jelenti, hogy az értelem elfogadja a kinyilatkoztatott igazságot; a ~nek ritkán tárgya az Isten (Jn 5,24; 12,44; 14,1; 1Jn 5,10), hanem rendszerint Krisztus, az Isten Fia: hinni kell, hogy Ő a Messiás (5,1; vö. Jn 1,50 kk.), az Atya küldötte (8,28 kk.; 11,42; 16,27.30; 17,20 kk.), a Fiú, ill. az Isten Fia (3,16.36; 6,40; 11,27; 20,31), aki az Atyában van és az Atya benne (14,10 kk.), hogy Ő – mint a kinyilatkoztatás és az üdvösség egyetlen közvetítője – „van” (8,24; 13,19); hogy Ő a világosság (12,36.46) és az élet (11,25 kk.), a világ Megváltója (4,42; 1Jn 4,14); hinni kell benne, neki (Jn 4,21; 5,38; 8,45; 10,37 kk.; 11,24 kk. stb.) v. a nevében (1,12 kk.; 2,23; 3,18; 1Jn 5,13). De a ~ nem csupán az értelem meghajlása, az egész embernek meg kell hajolnia Krisztus előtt: hinni annyi mint Krisztushoz menni (Jn 3,21; 6,35.37.44 kk.), Őt birtokolni (1Jn 5,12; vö. 5,10), Őt eledelnek elfogadni, Vele táplálkozni (Jn 6,35.50 kk.). A ~ a tevékeny szeretetet és az ismeretet is magában foglalja (1Jn 2,3–5; 5,3; Jn 8,31.51; 14,21.23); Jn-ban az ismerettel olyan szorosan összekapcsolódik a ~, hogy csaknem ugyanazt jelenti (6,69; 10,38; 16,30; 17,7 kk.; 1Jn 4,16). A Krisztusban való ~ olyan dolog, amit Isten kíván az embertől (Jn 6,29), sőt Isten parancsa (1Jn 3,23), s feltétlenül szükséges az örök élethez és az üdvösséghez. A hitelenség bűn (Jn 16,9; vö. 8,21.24; 9,41; 15,22–24), halált, ill. ítéletet von maga után (3,18.36; 5,24.29). Ezzel szemben a ~ princípiuma az istengyermekségnek (1,12; 1Jn 3,1 kk.) és az örök életnek (Jn 3,15 kk., 36;

5,24; 6,40.47.50; 8,51; 11,25 kk.), amelyet az, aki hisz, azonnal megkap (3,18.36; 5,24), és amelynek a feltámadáskor, az utolsó napon a test is részesévé válik (5,29; 6,39 kk.; 11,25). – A ~et azok a csodák válthatják ki, amelyeket Krisztus istensége és küldetése tanúsítására tett (2,11.23; 4,53; 5,36; 9,33 kk.; 10,25.38; 11,42; 14,11; 15,24), de indítékul szolgálhat a próf.-k jövődöléseinek beteljesedése (2,22; 13,19; 14,29), Keresztelő János tanúságtétele (1,7; 5,33) és magának az Atyának a tanúsága is (5,23), aki a Szentírásban (5,36 kk., 39), főleg pedig Jézus Krisztus tanításában szólt az emberekhez (4,41 kk.; 5,24; 6,68 kk.; 17,8.20; 1Jn 5,10). Ez utóbbi ~ tökéletesebb mint a Jézus csodáira épülő ~ (Jn 2,23 kk.; 4,48): „Boldogok, akik nem látnak, mégis hisznek” (20,29). A jó tettek előmozdítják a ~et (vö. 3,21), ugyanakkor a rossz (3,19 kk.; 8,44 kk.), kivált a gőg és a hiúság (5,44; 9,41; 12,42 kk.) gátolja. A ~ tehát függ az ember erkölcsi magatartásától, de egyszersmind Isten ajándéka is (6,37.39.44.65; 8,23.43–47; 1Jn 4,6; 5,1): „Senki sem jöhet hozzám, ha az Atya... nem vonzza” (Jn 6,44).

hitetlenség: → hit.

hitvallás: Izr.-ben a Jahvéval kötött szövetség megerősítése (vö. Kiv 24,3.7), amelyre mint állandó kötelességre a „halld, Izrael!” (MTörv 6,4 kk.) emlékeztetett. Gyakorlatilag Jahve üdvözítő tetteinek kultikus dicséretét jelentette (vö. Kiv 15,1–18; 1Krn 16,8–36; Zsolt 105; 136) és a nép saját hűtlenségének megvallását (106; Bár 1,15–22; Dán 9,4–18), de egyéneknél is megvallották hitüket Izr. fiai, amikor adományukat felajánlották (MTörv 26,5–10) v. hálaáldozatot mutattak be Isten segítségéért (Zsolt 22; 30; 34; 40; 116; vö. Jer 33,11), ill. kötetlen formában, hálájuk kifejezésére himnuszt énekeltek (1Sám 2,1–10; Iz 38,9–20; Jón 2,3–10; Tób 8,5–7.15–17; Sir 51,1–12). A kései zsidóságban naponta 2 ízben recitált formát öltött a → sema (= halld, Izrael). A szórványban élők ajkán viszont az egyedül igaz Isten hirdetését jelentette a pogányok körében (vö. Bölcs 13). Máskor a bűnvallomásra esett a hangsúly (Dán 3,25–45; 3Mak 2,2–20; 6,2–15; 1QS 1,18–2,1). – Az ÚSz-ben tovább élt a dicsőítő jellegű ~ hagyománya (vö. Lk 1,46–55.68–79). Jézus is dicsőítette az Atyát (Mt 11,25 kk.), és ebben az értelemben tanította meg a tanítványait a → Miatyánkra. Ugyanakkor új Jézus megvallása (Lk 12,8 kk.), amely az üdvösség feltétele; az ősegyh.-ban keresztségi ~ lett (Róm 10,9). Krisztus megvallását tanúsítja a megnevezés: Krisztus, azaz Fölkent (Jn; Jel) és a Krisztusról szóló himnuszok (vö. Fil 2,6–11; Kol 1,15–20; 1Tim 3,16). Ezen túlmenően fokozódott a ~ jelentősége Krisztus mellett, tévtanok ellenében (1Jn 2,23; 4,2 kk., 15) és üldözés idején (vö. Mt 10,17 kk.; Lk 6,22 kk. stb.); ugyanígy a bűnök megvallása is nagyobb helyet kapott (1Jn 1,9; Jak 5,16).

hiúság: → hiábavalóság.

hivatal, tisztség: I. Az ÓSz-ben a legrégebbi időkben a családok, ill. a törzsek fejei (vö. Kiv 3,16; 12,21) képviselték és vezették Izr. közösségét. Az Ígéret földjének elfoglalása után részben a városok részei vették át ezt a szerepet (Józs 9,11; Bír 8,14); nehéz időkben fontos volt a → bírák ~a. A karizmán (→ karizmák) alapuló tisztségtől, amelyre Isten közvetlenül választott ki v. adta az erőt, meg kell különböztetni az „intézményesített” (= örökölhető, ill. egész élettartamra szóló) ~t. Karizmán mindenekelőtt a látnok és a próf. tisztsége alapult, noha a régi próf.-k és az ún. kultikus próf.-k (amilyen Illés volt) körében az intézményesség bizonyos nyomai kétségtelenül felfedezhetők. Ugyanakkor az első pap személyes karizmájából tisztán ~i karizma lett, amely papi nemzedékről papi nemzedékre szállt. Az intézményessé vált papságon, a hierarchián kívül, még más kultikus ~ok is kialakultak, amelyeket a leviták láttak el. – Az eredetileg szintén karizmán alapuló királyságnak (1Sám 26,16; 2Sám 1,14) is szakrális jellege volt, idővel azonban örökölhető lett (a D-i országrészen) és erősen intézményessé vált, amely jól szervezett, jól képzett tisztségviselőkre támaszkodott. – A törzsi kötöttség és ezzel a → vének tisztsége a fogság utáni időkhöz maradt fenn (Neh 7,64; Zak 12,12 kk.). Nehemiás után a főpap viselte a legnagyobb méltóságot, ő

töltötte be a legfőbb tisztséget, nemcsak vallási téren, hanem világi ügyekben is. Később a főpap mellett a vének szerepét átvevő → főtanács állt. – II. Az ÚSz-ben Krisztus maga a szerzője minden ~nak; az Egyh.-ban minden ~ részesedés Krisztus küldetéséből, tekintélyéből és szolgálatából. Ő küldi tanítványait, és Ő ruhazza fel őket teljhatalommal (Mk 3,14–18; 6,7; Mt 10,40; 16,18 kk.; 18,18; 24,45–51; 28,18–20; Lk 10,16; Jn 13,20; 17,18; 20,21–23; 21,15–17); Ő „adja” a ~okat (Róm 12,6–8; 1Kor 12,28 kk.; Ef 4,10–11: Ő, aki „minden ég fölé” emelkedett, hogy betöltse a mindenséget, „némelyeket apostollá, másokat prófétává, ismét másokat evangélistává, pásztorrá és tanítóvá tett”). Az Egyh.-ban a ~ok nem voltak meg kezdettől fogva a jelenlegi formájukban, hanem az idők folyamán fejlődtek ki, ahogy az Egyh. is gyarapodott és az első keresztény közösségek Palesztina határain túl is létrejöttek (vö. pl. ApCsel 6 és 14,23). A ~ok, amelyeknek zöme valamely konkrét szolgálatból fejlődött ki, egy része pedig zsidó, ill. gör. eredetű, az egyh.-ban az Úr, a Lélek adományának számítanak, ezért az ÚSz-ben a ~ és a karizma nem különül el élesen egymástól (vö. Róm 12,6–8; 1Kor 12,28–30). De már az ősegyh. sem volt tisztán pneumatikus-demokratikus felépítésű (lásd a teljhatalommal felruházott ap.-okat), ha a „rangra” nem esett is még hangsúly, s minden ~t diákoniaként, vagyis Jézus szolgálata folytatásaként értelmeztek is (Lk 22,27: „úgy vagyok köztetek, mintha a szolgátok lennék”; Jn 13,12–17; Mk 10,43–45; ApCsel 1,17.25; Róm 12,5; 1Kor 3,5: „Mert mi Apolló? Mi Pál? Szolgák csupán –”; 4,1; 14,12; 16,15; 2Kor 4,5; 5,18; Ef 4,12; Kol 4,17; 2Tim 4,5; Zsid 6,10; 1Pét 1,12; 4,10 kk.). A ~t és a teljhatalmat, különösen az ap.-ok halála után kézzátétellel és imádsággal adták tovább (ApCsel 6,6; 13,3; 1Tim 4,14 [5,22]; 2Tim 1,6). → Egyház, → püspök. – ~ok az ev.-okban: tanítvány, ap.-ok (a 12), közöttük Péter mint Jézus nyájának főpásztor; ApCsel: apostol, a 7 (az asztalnál szolgálók és az ev. hirdetői, de nem diákonusok a szó későbbi értelmében); az öregek (presbiterek) = püspökök, akik az ap.-ok segítőitársai és a különféle egyh.-ak vezetői voltak; prof.-k, tanítók. Pál ap. (a pasztorális leveleken kívül): a tizenkettő, ap.-ok, prof.-k, tanítók, az evangélisták, pásztorok, püspökök, diákonusok, munkatárs(?), diakonissza (? Róm 16,1); de hiányzik: az öregek; pasztorális levelek: az öregek (presbiterek) = püspökök; diákonusok, özvegyek (= diakonisszák); Zsid: előjárók (Zsid 13,7.17.24; vö. ApCsel 15,22). Az ÚSz egyéb kv.-eiben főleg az öregek szerepelnek (1Pét, Jak, 2Jn, 3Jn). A → pap (hierusz) nem fordul elő az ÚSz-ben.

hivatalnokok, tisztségviselők: Izr.-ben csak a királyság korától voltak ~; korábban a törzsi szervezet csak a → véneket ismerte. Dávid és Salamon uralma alatt – nyilvánvalóan a kánaáni városállamok példájára – létrejött egy olyan államszervezet, amelyben a ~ csak a → királynak tartoztak felelősséggel. A ~ rendszerint az írni-olvasni tudók közül kerültek ki; R. de Vaux feltételezi, hogy több esetben egyiptomi példa szolgált mintául a tisztségek kialakítása és betöltése terén. A legfőbb ~ (és tisztségviselők) listáját 2Sám 8,15–18; 20,23–26; 1Kir 4,1–6; 1Kron 18,14–17 tartalmazza; a nomenklatúra nem vág mindig egybe; a különféle ~ szerepe sem különül el mindig elég világosan. A listákban az alábbi ~ szerepelnek: 1. Mazkir. Ez az elnevezés olyan valakire utal, aki valamire emlékeztet, pl. herold, futár, hírvívő v. bizalmas ember. A tisztség és a cím R. de Vaux szerint egyaránt egyiptomi eredetre vall (a Ter 40,14 feltételez egy egyiptomi mazkirt; ez a részlet így fordítható: a mazkir szóljon rólam a fáraó előtt). Szerepéről az ÓSz-ben csak egy helyen esik szó: Hiszkija mazkirja tárgyal Szancherib tisztjeivel Jeruzsálem feladásáról (2Kir 18,17–37; Iz 36). Név szerint ismert mazkirok: Achilud fia, Jehosafát (2Sám 8,16 és 20,24: udvarnagy; 1Kron 18,15: udvarnok; 1Kir 4,3: kancellár) Dávid és Salamon idejében; Aszaf fia, Joách (2Kir 18,18.37: kancellár; Iz 36,3:22: jegyző) Hiszkija uralma alatt és Joacház fia, Joách (2Kron 34,8: jegyző) Jozija idejében. – 2. Írnok (szófé) a király titkára és az udvari írnok volt. Ő fogalmazta, ill. szerkesztette a hivatalos állami aktákat, számba vette, megszámlolta az adót (2Kir 12,11), sőt talán még katonai szerephez is jutott (E. Junge), így fontos személyiség volt a közéletben. Név szerint

ismert írások: Susa v. Savsa (2Sám 8,17; 20,25; 1Kron 18,16) Dávid idejében; Sisa fiai, Elichaf és Achija (1Kir 4,3) Salamon uralma alatt. Sisáról R. de Vaux úgy nyilatkozott, hogy egyiptomi eredetű volt, és a neve szintén. Sebna (pl. 2Kir 18,18) Hiszkija idejében, Safán (pl. 22,3) Jozija uralma alatt, Gemarja és Elisama (Jer 36,10.20) Jojakim, Jehonatan (37,15) Cidkija idejében. A perzsa udvarban Simsai (pl. Ezd 4,8; vö. Eszt 3,12; 8,9) Artaxerxész uralma idején. – 3. Udvarmester, udvarnag (al habbajit). Jóllehet kezdetben szerény szerepet tölthetett be (a ~ listája: 1Kir 4,1–6 a sor végén szerepelteti), Iz 22,21 kk. alapján feltehető, hogy idővel nagy hatalomra és tekintélyre tett szert és fontos szerepet töltött be: kocsin járt, hivatalból díszes köntöst viselt, atyja a népnek; hivatalának jele a vállán Dávid házának → kulcsa. Szerepét R. de Vaux egybevetette Józsefével Egyiptomban, és arra a következtetésre jutott, hogy az al habbajit – legalábbis a későbbi időkben – az egyiptomi nagyvezír szerepét tölthette be. Név szerint ismeretes: Achiszar (1Kir 4,6: Vg) Salamon idejében, Arca (16,9) Ela uralma alatt, Sebna és utóda, Eljakim (2Kir 19,2; Iz 22,15; 36,3) Hiszkija korában. Az Ófellel szemben egy feliratos sziklasírt egy udvarnag (Sebna?) sírjával azonosítottak. – 4. Robotfelügyelő (al hammasz). Név szerint ismert Adorám (2Sám 20,24; 1Kir 4,6) Dávid és Salamon idejében, → robot. – 5. A király barátja v. szolgája, azaz bizalmasa, tanácsadója. Név szerint ismert: Husai (2Sám 15,32; 16,16) Dávid idejében, Nátán fia, Zabud (1Kir 4,5) Salamon uralma idején, Azaja (2Kir 22,12) Jozija uralma alatt és Babilonban Nebukadnezár udvarában Nebuzaradan. – 6. A katonai tisztségek viselőit → sereg. – 7. A ~ listáján a kormányzók (nissabim) nem szerepelnek, akik Salamon idejében ellátták az udvart: mindegyikük egy hónapig gondoskodott a szükségleteiről; a helyenként romlott szövegű 1Kir 4,7–19 azonban számba veszi őket név szerint és a kerületeket, amelyeknek élén álltak. – 8. A ~ listája nem említi, és inkább az udvartartáshoz tartozott a kincstáros (22,9; 2Kir 8,6), a → pohárnok Salamon idejében, az egyiptomi (Ter 40,1–2) és a perzsa udvarnál (Neh 1,11), valamint a (fő) sütőmester az egyiptomi udvarnál (Ter 40,1–2). → eunuch, → rabságé.

hivviták: egyike annak az ÓSz-ben említett 7 népnek, amely Izr. fiai előtt Kánaánt lakta. Ter 10,17 (javított szöveg): a hegyvidéket népesítették be, a Hermon lábáig (Józs 11,3) és Libanont (Bír 3,5: Vg). Ter 34,2: Szichem lakói; Józs 9,1 kk.: Gibeon lakói. Utoljára a Dávid által elrendelt → népszámlálásról szóló beszámolóban találkozunk velük (2Sám 24,7). Eredetükről, hovatarozásukról nem tudunk biztosat. A Ter 10,17 Kánaán utódai közé sorolja őket; talán rokonok az amoritákkal (vö. Iz 17,9). Ter 34,14 kk.: a → körülmetélést nem ismerték. Ebből R. de Vaux E. A. Speiserhez csatlakozva arra következtet, hogy nem szemiták voltak, ezért a 34,2: a hivvita Hámor esetében hurrita olvasatot javasol (vö. LXX: Horraiosz). Napjainkban többen képviselik azt a nézetet, hogy a ~ a → hurritákkal azonosíthatók.

hó: Palesztina szubtrópusi éghajlatú vidékein (így elsősorban a hegyvidéken; vö. 1Mak 13,22, de a tenger mellékén, sőt a Jordán völgyében) nem volt ismeretlen; csak ritkán fordult elő, ezért nevezetes természeti jelenségnek számított. A ~esés és ~olvadás képében nyilatkoztatta ki Jahve mindenható teremtő szava (→ szó) hatalmát (Jób 6,16; 37,6; 38,22; Zsolt 147,16; 148,8; Sir 43,18; Iz 55,10). A gondos, szorgalmas asszony ~ra is felkészül, ellátja családját, egész háza népét meleg holmival (Péld 31,21). Általában félték a ~tól, még az oroszlán is bemenekült előle egy ciszternába (vö. 2Sám 23,20). A ~ ragyogó fehér (Zsolt 51,9; Iz 1,18; Mt 28,3; vö. Mk 9,3). Kiv 4,6; Szám 12,10; 2Kir 5,27: a lepra is olyan fehér, mint a ~. Jel 1,14: János látomásában az Emberfia haja ~fehér volt. Jer 18,14 (bizonytalan szöveg): a Libanon csúcsait örök ~ fedi (ez nem felel meg a valóságnak).

Hoba: vidék Damaszkusztól É-ra (Ter 14,15). Idáig üldözte Ábrahám Kedor-Laomert és K vele szövetségeseit királyait, amikor unokaöccsének, Lótnak védelmére kelt. Az → amarnai levelekben Ube néven úgy szerepel mint Amurru (→ amoriták) földje, amely az Antilibanon

K-i lejtőjén É felé egészen Katna városáig (150 km-re Damaszkusztól ÉK-re) terjedt.

Hobab: a Midián fiai közül való Reuel fia (Szám 10,29); egy glossza szerint → Mózes apósa. Feltehetően már Mózes idejében csatlakozott Izr. fiaihoz. A Bír 1,16 szerint Mózes apósának, a kenita (→ keniták) ~nak a fiai Júda fiaival a júdeai pusztán telepedtek le. A 4,11 szerint a kenita Héber elvált Kaintól, Mózes apósának, ~nak egyik fiától és a Tábor környékén telepedett le. ~ fiai tehát egy nem izr. nemzetséget képviseltek Izr.-ben. Az eredetükre vonatkozó feltevések ellentmondók (→ Jetró).

Hofni (héb. 'kis béka'): Élinek, Jahve silói papjának egyik fia. Ő és öccse, → Pinchász kísérte el az Úr → ládáját a filiszteus háborúban Silóból Izr. fiainak táborába (1Sám 1,3; 4,4.11.17). Halála Isten büntetéseként (2,27–36) a papi teendők elhanyagolásáért, a papsággal való visszaélésekért (2,12–17) érte utol a filiszteusokkal folytatott háborúban.

Hofra: egyiptomi fáraó (ur. Kr. e. 588–568). Asszíria ellensége volt. Betört Palesztinába, s feltehetően elterelő hadmozdulatként Nebukadnezárral szemben, ostrom alá vette Jeruzsálemet (Jer 37,5–11), de visszavonulásra kényszerült (2Kir 24,7). Jeruzsálem lerombolása és Gedalja meggyilkolása után befogadta a Jeremiás figyelmeztetése ellenére Egyiptomba menekülő júdeaiakat. Innen érthetők a fenyegető jövendölések a júdeaiak (Jer 43,4–44,30), az egyiptomiak (46,25; vö. Ez 29,1–32,21) és ~ ellen (Jer 44,30). ~ egy Cirene elleni hadjáratban vereséget szenvedett, s arra kényszerült, hogy sógorát, Amasziszt maga mellé vegye társuralkodónak. 2 évvel azután, hogy Nebukadnezár betört Egyiptomba, a saját emberei megfojtották.

hold: 1. Szerepe az időmérésben. Az egymást váltó ~szakoknak (vö. Sir 43,7 kk.; de 7,11: a ~szakok váltakozása a balga szeszélyességének, állhatatlanságának képe) mindig megújuló, mégis mindig ugyanazon (vö. Zsolt 72,5; 89,38; Sir 43,6) ciklusa, amely bizonyos számú napra terjed ki, nemcsak az időmérésnek lett első alapja, hanem a mérték fogalma kialakulásához is indítékul szolgált. Ezt többek között az indoeurópai nyelvek is tanúsítják, amelyekben a 'mérni', 'mérték' és 'hónap' jelentésű szavak eredetük szerint (etiomológiailag) összefüggnek egymással (vö. 43,8: LXX). Az ÓSz és az ÚSz még a ~hoz igazodva számítja az időt (Ter 1,14 kk.; Zsolt 104,19; Sir 43,6 kk.): a → hónap kezdete és ebből következően a tartama, valamint az ünnepek és az → év is a ~szakokhoz kapcsolódnak. Ugyanakkor voltak Izr.-ben, akik síkra szálltak a napév bevezetésért és így a hónapokat a ~szakoktól számították (→ naptár). – 2. Mint fényforrás. A ~ kevesebb fényt ad, mint a nap (Ter 1,16; 1Kor 15,14), ezért Izr. fiai nem annyira erős fényéért, ragyogásáért (vö. Iz 24,23; 30,26), hanem inkább a szépségéért (Én 6,10) csodálják. De azért a ~ világító is, amelynek az a rendeltetése, hogy megvilágítsa a földet (Ter 1,14 kk.; Jer 31,35; Bár 6,66). Ha valaki a nappali hőség miatt éjszaka utazott, szívesen választotta azt az időt, amikor ~tölte volt (Péld 7,20). – 3. Néphit. A dagadó, majd fogyó, eltűnő és újra megjelenő ~ ritmusában, amely szembeötlő egybeesést mutatott a nők havi ciklusával, a kozmosz életritmusát látták, amely meghatározta a nők termékenységét, a növények sarjadását, az esőt, sőt az ember sorsát is. Ennek a néphitnek a nyomaival a Bibliában is találkozunk. A MTörv 33,14 arról szól, „amit a hold sarjaszt”. A kis félholdacskák amelyeket a nők ékszerül használtak (Iz 3,18), v. amelyeket az állatok nyakába akasztottak (Bír 8,21) nyilvánvalóan a termékenységet voltak hivatva elősegíteni. A Zsolt 121,6 a ~ ártó hatását említi; vö. Mt 4,24; 17,15, ahol is az epilepsziás ~kórosként szerepel. Jób 38,33 feltételezi azt a hitet, hogy az égitegek (= csillagok) meghatározzák a földön az események menetét (a ~ itt kifejezetten nem szerepel). Vsz., hogy erre utal az uralkodik ige is, amivel a Ter 1,16; Zsolt 136,9 él. – 4. A holdkultusz az egész ókori Közel-Keleten fontos szerepet töltött be a vallásban. Amikor Izr. ósatyái „más (= idegen) isteneknek szolgáltak” (Józs 24,2.14), akkor – Ábrahámnak Szin ~isten kultuszának központjaihoz, Urhoz és Háránhoz fűződő kapcsolatai alapján – feltehetjük, hogy „a karavánok vezérét” tisztelték. Az

amoriták Jarih néven tisztelték a ~at, amelyről Bet-Jerack és talán Jerikó is a nevét kapta. S. Kirst szerint az → újhoid ünnepe (Szám 28,11.14; 2Kir 4,23; 2Kron 2,3) arra mutat, hogy a ~kultusz Izr.-ben törvényes volt. Ezzel szemben A. Caquot arra hivatkozik, hogy az új~ voltaképpen ünnepe későbbi eredetű, semmiképpen nem korábbi Ezekiel koránál. Az Ígéret földjén való letelepedés utáni első sz.-okban Izr. fiai jahvizmusának főleg a kánaáni termékenységi istenekkel kellett megküzdenie; ugyanakkor a Kr. e. 8. és 7. sz.-ban asszír hatásra a csillagkultusz burjánzott el (2Kir 17,16; 21,3 kk.), amelyhez a ~ imádása is tartozott. Jób védekezésében arra hivatkozik, hogy a ~ tiszteletére még nem emelte kezét csókra (Jób 31,26 kk.); az imádnak ezt a gesztusát (ados) a mezopotámiai művészet gyakran ábrázolta. A Bölcs 13,2 is elítélte azokat, akik „az ég világítóit” isteneknek tekintették; Bár 6,59 szerint a ~ – miként a nap is – engedelmeskedik Istennek, aki a feladatát (világítás) kijelölte. De Iz 24,21 kk. mintha magukat az égítettek (köztük a ~at is) tenné felelőssé istenítésükért: az Úr napján meg fognak szégyenülni. A Jel 12,1 szerint a ~ zámoly az égi asszony lába alatt; hasonló szerepet játszik Naftali testamentumában, ahol is a dicsőségre emelt Júda öltözete, akinek a lába alatt 12 sugár jelenik meg. – 5. Eszkatológia. A kozmikus jelenségek között, amelyek a bibliai elképzelés szerint Isten haragját kísérik, a ~nak fontos szerepe van Bábel pusztulásakor, amelyet Iz 13,10 a világtört. fordulópontjaként állít elénk, v. amikor az Úr kioltja Egyiptom életét (Ez 32,7), a ~ nem világít; vö. Jo 4,15. Amikor Jeruzsálem pusztulásáról v. a világ végéről beszél, Jézus is ezt a képet alkalmazza (Mt 24,29; Mk 13,24; Lk 21,25; vö. Jel 8,12). A vörösesbarna szín, amelyet a ~ fogyasztásakor felvesz, érthetővé teszi, hogy Jo 3,4; ApCsel 2,20; Jel 6,12 szerint a ~ „vérbe borul”, „olyan lesz, mint a vér”. Iz 30,26 szerint az eljövendő új világban a ~ úgy fog ragyogni, mint a nap; 60,19 kk. és Jel 21,23: a ~ felesleges lesz, hiszen az Úr, a Bárány lesz az új Jeruzsálem világossága.

holló (héb. oreb): A közmondásosan fekete (Én 5,11) madárral a vízözön leírásában találkozunk (Ter 8,7; a tengerjáró indusok varjút visznek magukkal, hogy mutassa az utat a szárazföld felé), és Illés tört.-ében (1Kir 17,4.6). Iz 34,11: a puszta madara, a bagollyal együtt. Jób 38,41: a ~ fiókái folyton éhesek, ezért szüntelenül rikácsolnak = Istenhez kiáltanak, aki gondoskodik róluk; ugyanígy: Zsolt 147,9; Lk 12,24; vö. Péld 30,17. A MTörv 14,14: a ~félék mind tisztátalanok.

Holofernesz: Nebukadnezár asszír király hadvezére (Jud 2,4–13,28), akinek Betulia ostromakor Judit fejét vette. A név perzsa hangzású (vö. Artafernesz, Datafernesz stb.).

holtak országa, alvilág: A Szentírás szerint minden halott egy helyre érkezik; ennek a helynek szokásos neve → seol, de lehet egyszerűen gödör v. sír/sírbolt (Zsolt 16,10; 28,1; 30,4; 86,13 stb.; Iz 14,15; 38,17.18; vö. Jón 2,7; vö. ugariti nyelven „akik a földbe szállnak”; Ez 26,20), sőt olykor → Abaddon is. Ebből arra lehet következtetni, hogy eredetileg a ~ra vonatkozó elképzelések szorosan összefüggtek a sírral kapcsolatos képzetekkel, ahova a halottat eltemették. A LXX és az ÚSz (az eredetiben) a → hádesz névvel utal a ~ra (Mt 11,23; 16,18; Lk 10,15; 16,23 stb.); a magyar fordításban rendszerint alvilág, esetleg pokol felel meg neki. – A babilóniai irodalomban (Gilgames-eposz, Nergal és Ereskigal mítoszai, Istár pokolra szállása stb.) a ~ a föld alatt található, a világóceán felső oldalánál. Úgy érheti el az ember, hogy leszáll a föld mélyébe és addig megy Ny-ra, ameddig csak lehet. Mielőtt az ember megérkezik, át kell kelnie egy folyón, a halál vizén. Az ugariti szövegekben és a Bibliában szintén a föld alatt, ill. a föld mélyén (Zsolt 63,10) van a ~. Minthogy a föld megnyílt, Korach, Dátán és Abirám övéikkel együtt élve zuhantak le a ~ba (Szám 16,30–33). Jób a teremtett világ legalsó helyét képzei ~nak (vö. Jób 11,8), s úgy gondolja, hogy az → ósvíz medrén át lehet a ~t elérni, amelyen a föld úszik (26,5; 38,16 kk.). Így tehát a ~ az utolsó tagja a 3 részre tagolódó világmindenségnek: a föld fölött, a földön, a föld alatt v. ég, föld, alvilág (Kiv 20,4; Fil 2,10). Azt, hogy Ny-on keresendő a ~nak bejárata, a Szentírásban nem találjuk. Épp így nemigen esik szó a ~nak folyójáról sem. A 2Sám 22,5;

Zsolt 18,5 által említett folyók a paralelizmusnak megfelelően (18,6: kötelékek) a bajt, nyomorúságot jelképezik, amelyek az embert a ~ba vivő úton kísérik. – A babilóniaiak városként képelték el a ~t, amelyet 7 fal vesz körül, 14 kapuval, a város közepén palota áll, ebben lakik a ~nak királynője, Ereskigal és férje, Nergal. Jób 38,17; Zsolt 9,14; 107,18; Bölcs 16,13; Sir 51,6; Iz 38,10; Mt 16,18; Jel 1,18 említi a ~nak kapuját (ill. ennek kulcsát). Jób 38,17b gör. fordítása a Hádes kapujának őret is említi. A Bibliában a ~nak királya nem szerepel; de Zsolt 49,15: a megszemélyesített halál (= pásztor). Jahve uralma kiterjed a ~ra is (Jób 26,6; Zsolt 139,8; Péld 15,11; Iz 7,11; Ám 9,2). A ~ban teljes sötétség uralkodik (Jób 10,21 kk.; 17,13; Zsolt 88,7.13); lakói sose látják viszont a napvilágot (49,20); a ~ból száll fel az éjszaka (Bölcs 17,13). A sötétségen kívül a por jellemzi még a ~t (Jób 17,16; 20,11; Zsolt 30,10; 146,4; Iz 26,19; Dán 12,2), továbbá a csend (Zsolt 94,17; 115,17). – Miként Babilóniában, ugyanúgy Izr.-ben is olyan ország a ~, ahonnan nincs visszatérés (Jób 7,9; 10,21; vö. 14,12); a ~nak lakói örök tétlenségre vannak ítélve (Préd 9,10), nincs részük örömben, élvezetben (Sir 14,11–17), nem tudnak a földön élők sorsáról, semmiről, ami a földön történik (Jób 14,21 kk.; 21,21; Préd 9,5; Iz 63,16). A ~ban nem dicsérik Istent (Zsolt 6,6; 30,10; 115,17; Sir 17,27; Iz 38,18). A halottakban nincs erő, vitalitás ('erőtlenek'), azt lehet róluk mondani, hogy nincsenek többé (Zsolt 39,14; Sir 17,28). Miként a Gilgames-eposzban, Izajásnál is férgek martalékai a halottak (vö. Iz 66,24; Mk 9,48). A ~ a feledés hona (Zsolt 88,13): sem a halottak nem emlékeznek az élőkre, sem az élők a halottakra. Legföljebb nyugalmat lehet találni (Jób 3,17 kk.; Sir 30,17), ezért a ~ vonzóbb lehet az életnél. – A ~ az utolsó nyugvóhelye minden embernek; gazdagok és szegények, urak, királyok és rabszolgák, öregek és fiatalok „mind együtt pihennek” (Jób 3,13–19; 30,23–24; Zsolt 89,49; Préd 6,6). Krisztus is leszállt halála után a ~ba (Róm 10,7; Ef 4,9; 1Pét 3,19; → Krisztus pokolraszállása). Ha a korábbi felfogás szerint nem különbözött is a jók és a rosszak sorsa, Ez 32,17–32 már különbséget tesz Izr. ellenségeinek és a régi hősöknek a sorsa között. Iz 24,22; Sir 21,10: a ~ büntetőhely jellegű (vö. 1Pét 3,19: börtön; Júd 6; Jel 20,7: börtön). A kései zsidóságban kibontakozott az a felfogás, hogy Isten a jóknak és a rosszaknak más-más sorsot ad a ~ban. Ebből következően feltételezték, hogy a ~ részekre oszlik. Az etiópai Hénoch kv.-e 3 sötét és 1 világos részt ismer (22,9), az igazak tartózkodási helyét pedig az élet kertjének nevezi (61,12). Hasonló elképzeléssel az ÚSz-ben is találkozunk. Lk 16,22 kk.: Lázár megpihen → Ábrahám kebelén, ezt szakadék választja el az alvilág másik részétől, ahol a fősvény gazdag szenved. 23,43: az igazak a → Paradicsomba kerülnek (vö. etióp Hénoch kv.-e 60,8.23); a rabbinista irodalomban szintén Éden szerepel. → büntetés, → Gehenna, → megfizetés, → pokol.

Holt-tenger: a Jordán-árok D-i részén elhelyezkedő beltenger Palesztinában, Az egész földkerekség egyedülálló természeti jelensége. A Bibliában a Puszta tengere (Ez 47,8: → Araba), Keleti-tenger (megkülönböztetésül a Nagy- v. Nyugati-, azaz Földközi-tengertől) és Sós-tenger, szemben a Jordán völgyének édes vizeivel (Józs 3,16). A ~ név Kr. u. a 2. sz.-ból ered és a víz élőlény-nélküliségére utal. Az arab Bahr-Lut nevet 1047-ben adták neki Lót tört.-ére utalva (Ter 19,23–29). – Hossza 85 km, legnagyobb szélessége 18 km. A K-ről benyúló Liszan-félszigettől É-ra lévő része mély, néhol 400 m, a D-i rész mélysége ellenben átlag 6 m. Felülete 945 km². 1837-ben fedezték fel, hogy felszíne 390 m mélyen van a Földközi-tenger szintje alatt, s így az egész Föld legmélyebb felszíni helye. 1900 óta kísérik figyelemmel vízszintjének ingadozását, mely alapján a csapadék mennyiségétől függően változik; egyre apad. Vízének sótartalma kb. 6-szorosa az óceánok vízének (26–30 %); fajsúlya 1,021–1,256 között változik. Szárazanyag-tartalma több, mint 40 %, ebből 30 % nátrium-, kálium-, kalcium- és magnézium-klorid. Már az ókorban felfigyeltek rá, hogy a belé vetett tárgyak nem merülnek el, s ma is idegenforgalmi látványosság ez a jelenség. – É-ról a Jordán, K-ről az Arnon és több kis időszakos vízfolyás táplálja. Élettelensége a pusztulás és a

halál jelképévé tette. Vizének megédesedése, „élővé” válása Ez-nél a messiási idők jele (47. f. vö. Jel 22,1). → aszfalt, → Júdea pusztája, → Ötváros, → só.

holttest: → temetkezés, → tiszta.

homer: → űrmérték.

homlok: Lehet kemény (Ez 3,7 kk.), olyan kemény, mint a gyémánt (3,9), ércből való (Iz 48,4): a megátalkodottság, a nyakasság képe. Jer 3,3: a szégyentelenségre utal; Jel 17,5: a szégyent nem ismerő nagy kéjnő jelet visel ~án. De a választottak, az igazak ~án is lesz jel, név (Ez 9,4; Jel 7,3; 9,4; 14,1; 22,4). Isten ellenségei szintén jelet, bélyeget kapnak ~ukra (13,16 kk.; 14,9; 20,4). A ~ 'megerősítése' a héb.-ben a. m. vitát kezdeni (vö. Sir 8,16). → imaszíjak, → stigma.

homlokpánt: → korona.

homok: → por.

hónap: időtartam, időszámítási egység. A holdváltáson alapuló ~okat a régi K-en ősidők óta ismerték. Minthogy a csillagászati ~ 29 napból, 12 órából és 44 percből áll, azért a naptári ~ tartama 29 és 30 nap között váltakozott. Nem lehetetlen, hogy olykor teliholdtól teliholdig számították a ~ot, de az izr. → naptárban az újhold (hodes, a hds 'új' tőből) jelentette a ~ kezdetét. Az újhold tapasztalati úton való megállapítása mellett még akkor is kitartottak, amikor már csillagászatilag is meg tudták volna határozni. Így a ~ kezdete a hold sarlójának feltűnésétől, ill. észlelésétől függött. – Izr.-ben az egyiptomi évet is ismerték, amely 12, harmincnapos ~ból és 5 közbeiktatott napból, összesen 365 napból állott. Ter 5,23: Hénoch 365 évig élt. A 7,11 és a 8,3–5.11.15 kk. alapján megállapítható, hogy a ~ 30 napból állt. Vsz., hogy a P (Papi irat) 30 napos ~pal számolt; a kumráni iratok is igazolják e feltevést. – Azok közül a ~ok közül, amelyekre a kánaániaiak felosztották az évet, még mielőtt Izr. bevonult volna az Ígéret földjére, az ÓSz 4-et tartalmaz név szerint: Abib, Bul, Etanim, Ziv. Ezek a ~nevek a föníciai feliratokban is előfordulnak. A ~nevek jelentése arra enged következtetni, hogy a ~oknak megvolt a maguk állandó helye a föld megművelésének ciklusában. Egy Aradban talált → osztrakon alapján még egy 5. kánaáni ~névvel is lehet talán számolni (sah). – 1Kir 6,1.38; 8,2: Ziv, Etanim és Bul a 2., 7. és 8. ~. Ez a számítási mód, amely a tavaszi napéjegyenlőséghez igazodott, vsz. a júdeai királyság vége felé jött szokásba. A különféle utalásokból mind a 12 ~ összegyűjthető (Ezd 3,1.6.8; 6,19; 7,8 kk.; 8,31 stb.; Jer 28,1.17; 36,9.22; 39,1 kk.; 41,1; Ez 1,1; 8,1; 20,1; 24,1; 29,1; Ag 1,1; 2,1; Zak 1,1.7). – 1,7; 7,1: a ~ nevét (Sebat, Kiszleu) későbbi glosszátor toldotta be; Ezd 6,15; Neh 1,1; 2,1; 6,15: itt a ~nevek (Adar, Kiszleu, Niszán, Elul) eredetiek. A többi helyeken mindig a sorszámuk utal a különféle ~okra (1., 2., 3. stb.). Eszt: csaknem mindig ott áll a sorszámon kívül a babilóniai név is; ez arra vall, hogy a babilóniai ~nevek nem váltak mindjárt közkeletűvé Palesztinában a fogság után, ezért a régi jelölésmódot is megtartották egy ideig. A ~ok nevei az ÓSz idején (az év kezdete márc./ápr.-ra esett): Niszán, Ijjar, Sziván, Tammuz, Ab, Elul, Tisri, Marhesvan, Kiszleu, Tebet, Sebat, Adar; szökőévben egy 2. Adart iktattak be. – A hellén időben a Szeleukidák bevezették a makedón ~neveket; közülük az ÓSz-ben szerepel: Düstrosz (= febr./márc., Tób 2,12: Codex Sinaiticus); Xantikosz (= márc./ápr., 2Mak 11,30.33.38) és Dioszkurosz (vsz. szökőévben beiktatott ~, 11,21). Josephus Flavius is használta a makedón ~neveket. Mindamellert ezek nem szorították ki a babilóniai ~neveket.

honfoglalás: az → Ígéret földjének elfoglalása Izr. fiai részéről. A MTörv és Józs szerzője szerint, akit M. Noth óta deuteronomikus tört.-írónak szokás nevezni, a ~ 2 részletben ment végbe: azután, hogy D-ről nem sikerült Kánaánt elfoglalniuk (Szám 14,44 kk.; MTörv 1,19–46), a 12 törzs megkerülte Edomot és Moábot (Szám 20,14–21,20; MTörv 2,1–23), legyőzte Szichont és Ogot, s elfoglalta a földjüket (Szám 21,21–35; MTörv 2,24–3,11). Ezt az

országreszt Rubennek, Gádnak és Manassze törzse felének juttatták azzal a feltétellel, hogy ők is átkelnek testvéreik élén a Jordánon Kánaánt elfoglalni (Szám 32; MTörv 3,12–20). Míg a többi törzs Moáb sivatagában arra várt (Szám 36,13), hogy megkapja a jelet a Jordánon átkelésre, titokzatos körülmények között meghalt Mózes (vö. MTörv 34,6), és → Józsué vette át a törzsek vezetését. Átkelt a Jordánon és miután Jerikót (Józs 6) és Ait (8) elfoglalta, Kánaánban olyan területre érkezett, amely nem tanúsított ellenséges magatartást (vö. 8,30–35). De míg Gibeon fiai szövetséget kötöttek Józsuéval (10,1–27), Jeruzsálem, Hebron, Jarmut, Lachis és Eglon királyai szövetségre léptek egymással Izr. ellen, Gibeonnál azonban vereséget szenvedtek és életüket is veszítették (10,1–27). Józsué a győzelmet kihasználva hadat indított Kánaán D-i városai ellen és sorra elfoglalta Makkedát, Libnát, Lachist, Eglont, Hebront és Debirt. Végül felvonult Hacor királya, Jabin és szövetségesei ellen, és így Kánaán É-i része is Izr. kezére került (11,1–15). – Hogy az eseményeknek ez a bemutatása mennyire leegyszerűsített, azt 15,63; 16,10; 17,12.15 kk.; 18,2 kk. is mutatja (vö. Bír 2,3.21 kk.; 3,1–6), ahol is arról van szó, hogy a különféle kánaáni törzseknek csak a vezetése került Izr. fiainak kezébe. Ezen túlmenően nem lehetetlen, hogy némely Izr.-l rokon népcsoportok nem a Jordánon át, hanem D felől hatoltak be Kánaánba (vö. Szám 21,1–3), ti. Káleb, aki Hebront foglalta el és Otniel, aki Kirjat-Szefert vette be (Józs 15,13–19; Bír 1,12–15), továbbá a keniták, akik feltehetően a Holt-tengertől D-re eső Támárból kiindulva hatoltak be az országba (1,16). Ha ez utóbbi szöveg helytálló, akkor Júda is D felől foglalta el Kánaánt. De az 1,1–7 arra enged következtetni, hogy Júda és Simeon É felől közelítették meg területüket. Az is feltehető, hogy az eseményeknek egy későbbi keletű bemutatása olyan hódításokat is Józsué nevéhez kapcsol, amelyek nem voltak közvetlenül neki köszönhetőek (vö. Józs 10 és Bír 1,5 kk.; Józs 15,13–19 és Bír 1,11–15; Józs 11,1–15; 12,19 és Bír 4), így bizonyos mértékig jogos A. Alt és M. Noth gyanúja, ti., hogy Józsué csupán alárendelt szerepet játszott és csak a Józs 17,14–18, valamint a 24 említi nevét kétségtelenül hitelesen. De Józsué még így is jelentős személyiség lehetett. A 24 az izr. törzsek szichemi szövetségének létrehozójaként mutatja be, s ezt csak úgy lehet elképzelni, ha Kánaán nagyobb részének meghódítása neki köszönhető. Ezenkívül: irodalomtört.-ileg nézve, valamely névhez csak akkor tapadnak hozzá idegen hagyományok (Adoni-Cedeken és Jabinon aratott győzelem), ha már jelentős. Tehát biztosnak látszik, hogy Kánaán elfoglalásában Józsuének fontos szerepe volt, ha szerepe főleg Kánaán középső részének meghódítására korlátozódott is. H. H. Rowley szerint Józsué József házának (Efraim és Manassze) volt a vezére, amelyhez esetleg még más (levita) nemzetségek is csatlakoztak, és itt sem uralkodói szerepet töltött be, hanem karizmatikus vezető volt, aki csak döntő és válságos helyzetekben hozott olyan határozatokat, amelyek mindenkire kötelező érvényűek voltak, egyébként azonban tiszteletben tartotta a különféle csoportok önállóságát. Innen érthető az is, hogy pl. a Bétel meghódításáról szóló beszámolóban nem szerepel a neve (Bír 1,22–26). – Azt a feltevést, amely szerint a ~ békés előrenyomulás gyümölcseként tekinthető, nem lehet a bibliai hagyománnyal összeegyeztetni. Ezt arra való hivatkozással sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a Jerikó, Ai stb. meghódításáról szóló részek etiológiai jellegűek. E városok romjait és a vidék más figyelmet érdemlő jellegzetességeit nem magyarázták volna Józsué előrenyomulásával, ha ez minden harc nélkül ment volna végbe. Ha azonban elfogadjuk, hogy a bevonulás harci cselekmények soraként zajlott le, akkor könnyű belátni, hogy a nép képzelete ezeket a harci cselekményeket szívesen kiszínezte, nemegyszer érdekes tájleírásokat is beleszöve szemléltetésül. Így nem lehetetlen, hogy Ai v. Jerikó hatalmas romhalmazai háttérül szolgáltak valamihez, ami eredetileg nem volt egyéb kisebb csatározásnál, v. hogy olyan csaták emléke kapcsolódott hozzájuk, amelyek máshol zajlottak le. W. F. Albright, aki Józsuét nem József házához köti, úgy véli, hogy ezek a törzsek már ott laktak Kánaán középső részében, amikor Józsué más törzsek élén megérkezett. Ha Izr. fiai rokonok a hapirukkal (→ héberek), inkább rájuk lehet gondolni. Mert az → amarnai levelekből kiderül, hogy Szichem és környéke a Kr. e. 14. sz.-

ban a hapiruk kezén volt. A Ter 34 is szól Izr. fiainak Szichemmel való kapcsolatáról a pátriárkák korában, a Bír 9 pedig tanúsítja, hogy ezen a vidéken együtt éltek a kánaániak és Izr. fiai, mégpedig úgy, hogy együttélésük nem választható el Baal-Berit v. El-Berit (az Úr, a szövetség Istene) templomától. Ha viszont Szichem környékén egymással békében megférő csoportok éltek, akkor ez magyarázatul szolgálhat arra is, hogy miként volt lehetséges, hogy József Jerikó és Ai bevétele után mindjárt szövetséget köthetett Szichemben (Józs 8,30–35). Ezt a feltevést a szichemi ásatások eredményei is támogatják: a kései bronzkorból a korai vaskorba való átmenetet lassúnak mutatják, erőszakos pusztításnak sehol semmi nyoma. Viszont nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a hegyvidék gyéren lakott volt, s ez megkönnyítette Kánaán középső részének elfoglalását. Egyébként itt is volt néhány erős város, mint Tirca, Afek, Hefer és Tappuah (vö. 12,17 kk., 24). – A ~ időpontját illetően még nem alakult ki egységes álláspont. József házának egy v. több hapiru csoporttal való azonosítása, amelyek az amarnai levelek szerint a Kr. e. 14. sz.-ban számottevő veszedelmet jelentettek a kánaáni városállamokra nézve (W. F. Albright, T. J. Meek stb.), aligha állja meg a helyét; ugyanígy valószínűtlen Olmstead és Barton feltevése is, amely szerint József azonos az amarnai levelekben szereplő Jasuíával. A megfelelés ui. mindkét esetben több lényeges pontban nem valószínűsíthető. Megkísérelték azt is, hogy → Jerikó pusztulásához kapcsolják a ~t, de a legújabb ásatások (K. M. Kenyon) során kiderült, hogy a kései bronzkorban Jerikó jelentéktelen település volt; ezenkívül ebből a rétegből oly kevés maradt fenn, hogy az időhatárokat nem lehet biztonsággal megállapítani. A jerikói régészeti leleteknél megbízhatóbb fogódzókat nyújtanak a Bet Mirsimben (Józs 10,38 kk.: Debir), Betinben (Bír 1,22: Bétel), ed-Duverbén (Józs 10,31 kk.: Lachis) és Tell Vakkasban (11,1–15: Hacor) folytatott ásatások eredményei; ezekből kiderül, hogy a Kr. e. 13. sz. elején → Bételt lerombolták; ugyanebben a sz.-ban → Hacort elpusztították, de a Kr. e. 12. sz.-ban Izr. fiai, bár szerényebb méretben, de mégis felépítették. Debir pusztulása valamennyivel későbbre esik. → Lachisról nagy valószínűséggel megállapítható, hogy Kr. e. 1230 k. pusztult el. Ha a művelődésben Kr. e. 1200 k. végbement változást is tekintetbe vesszük, e városok lerombolása összefüggésbe hozható Izr. fiainak ~ával. Így valószínűnek tekinthető, hogy Izr. fiai a Kr. e. 13. sz.-ban vonultak be az Ígéret földjére; → kivonulás Egyiptomból.

Hór (héb. mindig határozott névelővel: 'a hegy') a → Papi iratokban hegy Kádes közelében (Szám 20,22 kk.), Edom határánál (20,23; 33,37 kk.). A ~ tetején halt meg Áron (MTörv 10,6: Mozerotban). Egy kései és nem megbízható hagyomány alapján a Dzsebel Harunnal azonosították, Petrától DNy-ra; mások szerint a Dzsebel Maderahhal azonos, Támártól D-re. A Szám 34,7 kk. (nem világos szöveg) Kánaán É-i határánál is említ egy hegyet (Hór), de a vele párhuzamos helyen (Ez 47,15) nincs nyoma hegynek.

Hóreb (héb. 'a kietlen, magányos'): → Isten hegyének neve, a törvény átadásának színhelye; másképpen: → Sínai. J. Wellhausen iskolája a ~ben az elohista és a deuteronomikus hagyományt látja, a Sínaiban viszont a jahvista és a papi hagyományt. M.-J. Lagrange lehetségesnek tartja, hogy ~ az egész hegységnek a neve, a Sínai név pedig csak egy csúcsra vonatkozik. Feltehető az is, hogy később bizonyos körök az ott szokásos Sin-kultusz miatt kerülték a Sínai név használatát.

horgony, vasmacska: Az ApCsel 27, ez az ókori hajózással kapcsolatban oly sok adalékkal szolgáló szöveg 3-szor tartalmazza a szót. A Zsid 6,19 kk. átvitt értelemben az örök üdvösségre célozva a reményt „lelkünk biztos és szilárd horgonyá”-nak nevezi „amely a függöny mögé ér, ahova elsőnek lépett be értünk Jézus, a Melkizedek rendje szerint való főpap”. Pál ezzel a feltétlen biztonságot hangsúlyozza, amely a keresztények reményének jellemzője, Isten ígéretei és Krisztus áldozata alapján. A Zsid idézett részletéhez kapcsolódva a ~ már az első sz.-okban a legkedveltebb keresztény szimbólumok egyike lett.

horiták: egyike annak az ÓSz-ben említett 7 népnek, amely Izr. fiai előtt Kánaánt benépesítette (Ter 14,6; 36,22–30). MTörv 2,12.22: → Szeirben laktak. 1Krón 1,38–42: az itt felsorolt törzsek, köztük a ~ is, a nevük alapján szemitáknak látszanak, de közülük némelyeket a nem szemita → hurriták nyelvéből is meg lehet fejteni, mások esetében viszont erős szemita hatás tételezhető fel, aminek következtében hurrita jellegüket teljesen elvesztették. Végeredményben tehát a hurriták egyik csoportját alkothatták. Az edomiták v. kiirtották, v. elűzték őket.

Horma: régi kánaáni város (Szám 14,45; 21,3; MTörv 1,44; Józs 12,14; Bír 1,17) a → Negeben, ahol Izr. fiai egyik előnyomulásuk alkalmával vereséget szenvedtek az amalekitáktól és a kánaánitáktól (Szám 14,39–45) v. az amoritáktól (MTörv 1,41–46). Szám 21,1–3; Bír 1,17 kk.: a ~ név etiológiája (előzőleg Cefatnak hívták a várost). 1Sám 30,30: ~ a keniták városa, akikkel Dávid barátságos viszonyban volt; Józs 15,30: Júda városa; 19,4; 1Krón 4,30: a földosztáskor Simeonnak jutott.

Hósea (a névre vonatkozóan → Ozeás): Izr. 19. és egyben utolsó királya (ur. Kr. e. 732–724). Egy ismeretlen Elának volt a fia. Összeesküvést szőtt Pekach ellen és megszerezte a trónt (2Kir 15,30). Ennek ellenére 9 évig tartó uralmát nem ítélték el teljesen a deuteronomikus szerzők (17,1 kk.). Miután III. Tiglat-Pilleszer hűbéresévé nyilvánította, utóda pedig adófizetésre kötelezte (17,3: minden biztonnal a Kr. e. 725-i föníciai hadjárattal kapcsolatban), szakított az asszírokkal és Egyiptomhoz pártolt (→ Szo). Ezért Asszíria királya elfogatta és börtönbe vetette, majd felvonult Szamaria ellen, 3 éves ostrom után elfoglalta, a lakosokat pedig elhurcolta.

hosszantűrés: → türelem.

hosszmérték: A kisebb hosszúságot Izr.-ben a karon és a kézen mérték: 4 ujj (héb. esba) tett ki egy tenyérnyit (héb. topah), 3 tenyér egy araszt (héb. zeret), 2 arasz egy könyököt (héb. ammah); a könyök a kar hosszúságával volt egyenlő, az ujj hegyétől a könyökig (= 45,8–52,5 cm). A nagyobb távolság mérésének egyik egysége az öl volt, ez kb. 10 arasznak felelt meg (= kb. 2 m). Csak a hellén korban terjedtek el a gör. ~ek. A stadion (stádium) 607 lábbal volt egyenlő (= 192 m). A római mérföld (Mt 5,41) = kb. 1550 m.

hozomány: a menyasszony házasságba vitt javai. A nő gazdasági szempontból való önállósulásának jegyében eredetileg a → jegyajándék viszonzására szolgált. Újbabilóniában a nő tulajdonát képezte, amelyet a férj kezelt és használt, de ha a férj meghalt, az asszony jogilag visszakövetelhetette és magával vihette az új házasságba. Az ÓSz-ben – igaz, csak a korai időből vannak rá adatok! – a ~t egy rabszolganő (Ter 16,1; 24,59.61; 29,25.29) jelentette, akivel az asszony a házasság megkötése után személyes tulajdonként rendelkezhetett (16,2.6; 30,3 kk., 9). Miután Izr. fiai letelepedtek, szántóföld is lehetett ~ (Józs 15,18 kk.; Bír 1,14 kk.). Az egyiptomi fáraó lánya Gézer városát kapta ~ul, amikor Salamon felesége lett (1Kir 9,16). Ha Babilóniában az asszony gyermektelenül halt meg, a ~ visszaszállt az apjára; arra azonban, hogy ez Izr.-ben is így lett volna, nincs adat.

hozsanna (héb. 'segíts hát'): állandó segítség kérése győzelem után (Zsolt 118,25). Ez a kérés idővel az Isten v. a király tiszteletére felhangzó, örömből fakadó felkiáltássá vált. Minthogy a 118 → hallel volt, a ~ az ünneplés szokásos formája lett, Jézust is ~val köszöntötték, amikor Jeruzsálembé bevonult (Mt 21,9.15; Mk 11,10; Jn 12,13). A későbbi zsidó kultuszban még nagyobb szerephez jutott a ~, mindenekelőtt a → sátoros ünnep 7. napján, amikor is körmenetet tartottak egy fajta ünnepi pálmával, s közben litániáztak, és a litániában refrénként a ~t énekelték. Ezért a sátoros ünnep 7. napja a nagy hozsanna napja nevet kapta.

Hulda (héb. 'vakond?'): prófétaasszony, Sallum felesége. Jozija király megbízásából →

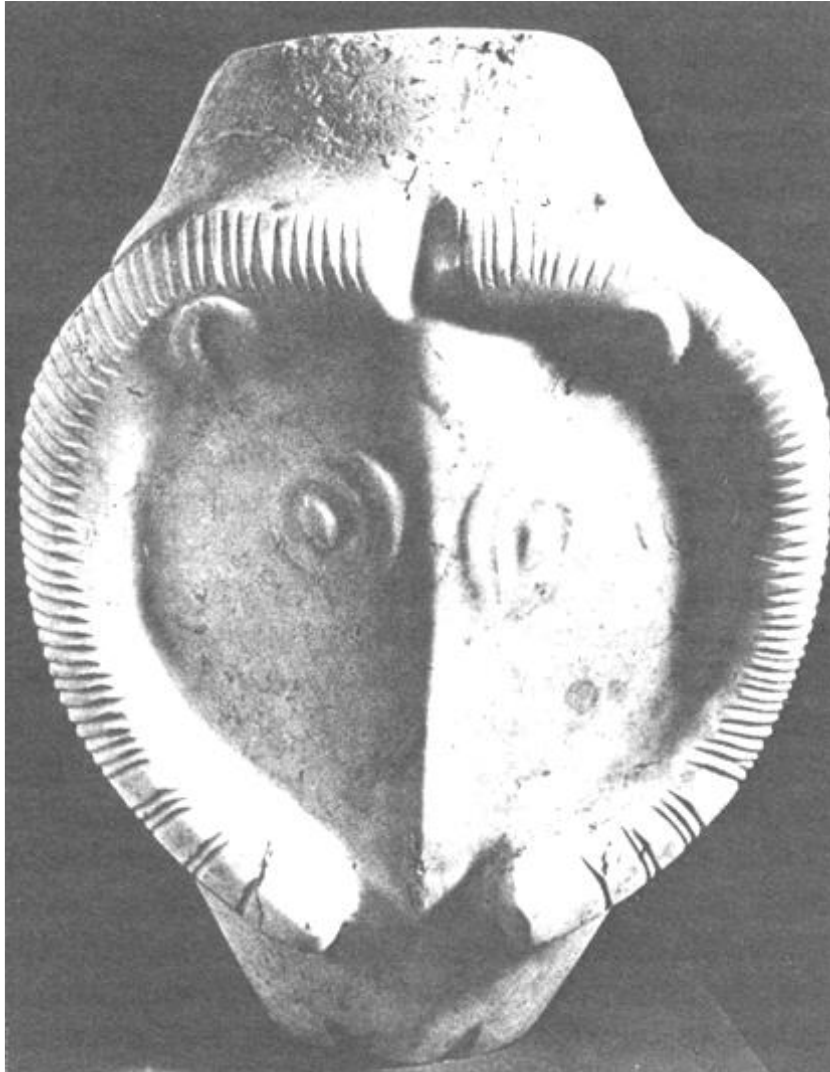
Hilkija pap megkérdezte a felfedezett törv.-kv. felől (2Kir 22,14; 2Krón 34,22). Sírját a Templom tértől D-re helyezik; a Dávid városából felvezető 2 kapu róla van elnevezve.

Hule-tó: a Jordán felső folyásánál kialakult, ma már nem létező tó. Josephus Flavius Semechonitis, a Talmud Szimku néven említi. É-D-i irányban 6,4, K-Ny-i irányban 4,8 km kiterjedésű, 35 m mély tó volt, 71 m magasságban a tenger színe felett. Papyrusz nád termett benne, félelmetes hely volt a malária miatt. 1951–58: Izr. lecsapolta, területét művelés alá fogták.

Hur: 5 személy neve az ÓSz-ben. A legfontosabb közülük Mózes kortársa. Az amalekitákkal vívott csata idején Mózeset támogatta (Kiv 17,10–12) és egyik távolléte idején helyettesítette Mózeset (Kiv 24,14). Szembeötlő, hogy a Mózes mellett – Áronnal együtt – oly fontos szerepet játszó ~ Izr. későbbi hagyományában nem bukkan fel. Vsz. hogy a ~tól származó papi nemzetség később Áron fiaival szemben háttérbe szorult.

hurok: → csapda.

hurriták, az ÓSz-ben kori: nép, amely a Kr. e. 3. évezred közepétől a Tigris felső folyásától K-re eső hegyeket lakta, de később lehúzódott a síkságra; az ÓSz-ben a → Szeirt benépesítő edomiták elődeiként szerepelnek (Ter 14,6; 36,20 kk.; MTörv 2,12.22; 1Krón 1,38). A ~ nem tartoztak a szemiták közé. Először a Bogazköyben talált akkád szövegekben, Kr. e. 1900 k. említik őket. A Kr. e. 18. sz.-tól az Eufrátesz felső folyásánál és É-Szíriában éltek, különféle városok lakóival keveredve. Kr. e. 1700 k. mari szövegekben (→ Mari) találkozunk velük. Innen érthető; hogy a Bibliában a pátriárkák tört.-ében bizonyos részletek hurrita jogra vezethetők vissza (nuzi összehasonlító anyag). Később a régészeti leletekből kikövetkeztethetően Szíriába és Palesztinába húzódtak. Lehetséges, hogy a → hikszoszok – legalább részben – a ~kal azonosíthatók. Tört.-üket leginkább a Kr. e., 15–14. sz.-ban ismerjük. Kr. e. kb. 1530/1520-tól ~ alkották a → Mitanni birodalmat, amely egy ideig a Zagrosz-hegységtől az Eufrátesz középső szakaszáig, sőt a szíriai pusztaságig terjedt; a népesség zömét ~ alkották, a vezető réteg azonban indoárja volt. Az amarnai korszakban nemcsak Felső-Mezopotámiában és Szíria É-i részén, hanem Kappadókiában, Babilóniában és Palesztinában is éltek ~. Az → amarnai levelekben számos palesztinai fejedelemnek és tisztségviselőnek van hurrita neve. Miután III. Tuthmószisz meghódította Szíriát/Palesztinát, az egyiptomi forrásokban is megjelennek a ~, hrv néven. Ezen a néven az újbirodalom idején először Palesztina D-i részét, később egész Palesztinát/Szíriát értették. IV. Tuthmószisz, III. és IV. Amenophisz fáraó háremében hurrita királylány is volt. Lehetséges, hogy az ÓSz-ben szereplő → hivviták is ~ voltak. A ~ nyelve először az egyik amarnai levél révén vált ismertté. A szövegek szótagoló ékírásban (Bogazköy, Mari), ill. ábécé-rendet követő írásban (Ugarit) maradtak fenn. A ~ nyelvének kutatása még folyamatban van. Ismert hurrita istenségek Tesub (a mennydörgés istene), Hepat (a növényzet istennője. Művelődéstört.-i szempontból főleg a lótenyésztés terén köszönhetünk sokat a ~nak.



83. Kosfej a mitanni uralom idejéből. A hurrita művészet emléke Alalahból

hús, test (gör. szarx, lat. caro): I. Az ÓSz-ben. A) A héb. básár szó alapjelentése 'hús', azaz az élő ember (pl. Ter 2,22; Kiv 4,7; 1Sám 17,44; Jób 2,5; Iz 49,26) v. állat (pl. Lev 4,11; 6,20; Bír 6,19–21), amely az embernek táplálékul szolgált (pl. Ter 9,4; MTörv 12,15.20; Iz 22,13), v. amelyet feláldoztak Istennek (Jer 11,15; Ag 2,12). – B) A ~ mint a test egyik legfontosabb része, jelentheti magát a → testet is; érthető tehát, hogy a héb. szónak a magyar fordításokban sokszor test felel meg (pl. Kiv 30,32; Szám 8,7; 1Kir 21,27). Minthogy eredetileg minden rokonságot a testi leszármazásból eredeztettek, a ~ gyakran jelent vérrokonságot v. törzsi együvértartozást is: a testvérünk, saját ~unk = testünk (Ter 37,27; vö. Iz 9,19 kk.; 58,7); csontom és ~om vagy (Ter 29,14; Bír 9,2; 2Sám 5,1; 19,13 kk.; 1Krn 11,1; vö. Ter 2,23); „a testvéreim vagytok, a vérem és a húsom vagytok” (2Sám 19,13 kk.). – C) A minden ~ = test az összes élőlényre vonatkozik: minden állatra (Ter 6,17.19; 7,16.21; 8,17; Lev 17,11.14; Jób 34,15; Zsolt 136,25 stb.) és minden emberre (Ter 6,12 kk.; Szám 16,22; 27,16; Jób 12,10; Iz 40,6; Jer 12,12 stb.). Tehát ugyanazt jelenti, mint a minden lélek. Mint a → lélek, úgy a ~ = test is jelentheti az egész emberi személyt, ahogy ezt azok a részletek is tanúsítják, ahol a básár együtt szerepel a nefessel (pl. Jób 14,22; Zsolt 63,2; 84,3), az esemmel ('csont = láb' mint az ember legerősebb része: Péld 14,30; Zsolt 38,4) v. a lébbel ('szív': Zsolt 16,9). A ~nak v. lábnek (= csontnak) olykor gondolatokat, érzelmeket is tulajdonítottak Izr. fiai, mint ahogyan a léleknek v. a szívnek (pl. Jób 14,22; Zsolt 6,3; 16,9; 63,2; 84,3; 51,10; Péld 16,24; Jer 23,9). Ebből látszik, hogy Izr. fiai a ~t, a testet nem állították szembe a lélekkel (de vö. pl.

Bölcs 8,19 kk.; 9,15); az ő felfogásukban az egész ember éppúgy volt lélek (= élőlény) mint ~ (= testi lény). – D) Az emberről az ÓSz többször kifejezetten állítja, hogy gyenge, mulandó: „csak testi lények, olyanok, mint a fuvallat, amely eloszlik és nem tér vissza” (Zsolt 78,39; vö. 56,5; Ter 6,3; Iz 31,3; Jer 17,13; Jób 10,4; Sir 14,17; 14,18: „ilyen a húsból és vérből való”; vö. 2Krón 32,8: „húsból való kar” van vele, azaz nincs segítsége). Minthogy a ~ a mulandó, gyenge emberre is vonatkozhat, érthető, hogy olykor szemben áll a lélekkel (Iz 31,3), ami halhatatlan és erő, maga az istenség (2Krón 32,8; vö. Oz 14,4; Jób 10,4 kk.; Zsolt 56,5; Iz 31,3; vö. Jer 17,5). Egy homályos részletet (Ter 6,3) nem tekintve az ÓSz-ben az ember ~a = teste és lelke soha nem áll úgy szemben (vö. Bölcs 9,15), mint az ÚSz-ben; ugyanígy nem találkozunk benne azzal a gondolattal sem, hogy a ~ = a test a bűn forrása. – II. Az ÚSz-ben. Mint a héb. básár, ugyanúgy a gör. szarx szó is az emberi test lágy részét jelöli, de magára az emberi testre is vonatkozhat. Így a ~ különféle jelentéseivel az ÚSz-ben is találkozunk. – A) A szó alapjelentése ’az élő test izomzata’ (pl. Ez 11,19; 36,26; Lk 24,39; Jn 6,51 kk. 54 kk.; 1Kor 15,39; 2Kor 3,3: ~ból való = élő szív, a kőtáblákkal szemben; vö. Ef 2,11; Jel 17,16; 19,18). – B) Jelölheti a ’~’ magát a testet (pl. ApCsel 2,26.31; Gal 4,13; 1Kor 5,3.5; 2Kor 4,10 kk.; 7,1; 12,7; Kol 2,11; 1Pét 3,18.21). A házasságban a férfi és nő egy ~ = egy test lesz (Mt 19,5 kk.; 1Kor 6,16; Ef 5,31; vö. Ter 2,24). Hogy a Fiú emberré levését hangsúlyozza, János azt írja, hogy Jézus Krisztus ~ban = testben jelent meg (1Jn 4,2; 2Jn 7), ugyanolyan, azaz élő testben, mint amilyen minden embernek van (vö. Kol 2,9; 1Tim 3,16; Zsid 5,7). A ~ = test szerint v. szerinti kifejezés (Róm 4,1; 9,4.5.8; 1Kor 10,18; Gal 4,23.29) a testi eredetre utal; ugyanakkor a ’~om’ (a gör. eredetiben) a. m. ’a véreim’, vagyis a törzsemből, nemzetségemből valók (Róm 11,14). – C) Végül a ’~ = test’ értelmű gör. szó magát az embert is jelölheti: „az Ige testté lett” (Jn 1,14); ’minden ~ = test’ a. m. ’minden ember, mindenki, mindnyájan’ (Lk 3,6; Jn 17,2; ApCsel 2,16; 1Pét 1,24); ’egy ~ = test sem, azaz senki, egyetlen ember sem’ (Mt 24,22; Róm 3,20; 1Kor 1,29); ugyanígy Pálnál a ~om = testem azzal egyértelmű, hogy ő maga; 2Kor 7,5: „nem volt nyugalma testemnek”; vö. 2Kor 2,13: „lelkemnek mégsem volt nyugta”; ugyanígy Róm 7,18: „semmi jó nem lakik bennem, azaz testemben” = húsomban; aztán 1Kor 3,16: „Isten temploma vagytok” és 6,19: „testetek (= ~otok) a... Szentlélek temploma”; 12,27: „Ti Krisztus teste vagytok s egyenként tagjai”. Így tehát a ~ = test (gör. szóma) az egész emberi személyt is jelölheti, következésképpen utalhat az emberi természetre (Jn 3,6; Róm 1,3), az ember lényére (1Kor 7,28; Fil 3,3 kk.; Kol 1,22: Krisztus húsból való testében = emberi testében). A ~ban = testben kifejezésen azt kell értenünk, hogy a ’földi, emberi életben’ (2Kor 10,3; Gal 2,20; Fil 1,22.24; 1Pét 4,2); a ~ = test szerint ítélni a. m. ’látszatra, emberi szempontok szerint ítélni’ (Jn 7,24; vö. 1Kor 1,26; 2Kor 5,16; 11,18; Ef 6,6; Kol 3,22). – D) A ~ = test gyakran a gyenge, mulandó emberi természetre v. magára a mulandó, gyenge emberre utal (Jn 3,6; 6,63; Róm 7,5.18.25; Fil 3,4; 1Tim 3,16; vö. Róm 6,9; 2Kor 1,17); ugyanezt jelenti a ~ = test és vér kifejezés is (Mt 16,17; 1Kor 15,50; Gal 1,16; Ef 6,12; Zsid 2,14; vö. Sir 14,18). Így a ~ szemben áll azzal, ami erős, romolhatatlan, örök, isteni (Mt 16,17; Jn 3,6; 6,63; 1Kor 1,29; 15,50; Gal 1,16; vö. 1,1.12; 1Tim 3,16; Zsid 2,14 kk.), pl. a hatalmas szellemekkel (Ef 6,12). Pálnál a ~ legtöbbször a gyengeséget, a halandóságot jelenti, de utalhat a tisztán emberire v. a földre (= természet szerintire) is, azzal ellentétben, ami krisztusi = keresztény, szellemi, lelki, természetfölötti (pl. Róm 15,27; 1Kor 9,11; 2Kor 1,12; 10,2 kk.; Fil 3,3–4; Filem 16). – E) E legutóbbi jelentésből fejlődött ki Pálnál a ~ rosszálló színezete. 1. Minthogy az első ember bűne következtében (Róm 5,12–19) minden ember bűnös lett (5,19; vö. 3,9.23), és így kárhozat (5,18; vö. 8,1), Isten haragja (1,18; 2,5), halál (5,12.17) és bűn (7,14.23) fenyegeti, ill. tartja hatalmában, a ~ legtöbbször annak az embernek erkölcsi gyengeségét érzékelteti (7,5.14; 8,8; Ef 2,11), aki Krisztus és Isten nélkül él ebben a világban (2,12). A ~ szerint élés ellentéte a lélek szerinti életnek (Róm 8,9) v. a Krisztusban élésnek (8,1; vö. Ef 2,13). Aki „test szerint él”, az nem tetszhet Istennek (Róm 8,8), az a test lekötelezettje (= adósa), hogy a ~ szerint éljen (8,12),

vagyis a szenvedélyek és a bűnök igájában, amelyek a testből származnak (Gal 5,19–21). Aki „testi”, az „a bűn rabja” (Róm 7,14), amely benne, vagyis a testében lakik (7,18), pusztulás vár rá, testére és lelkére egyaránt (8,21–24), a halál fia (8,6; 6,21.23; Gal 6,8), mert a bűn az embert a test és a lélek (Róm 5,12.14.17) halálának hatalmába adta. – 2. A keresztyén azonban már nem ~ = test, hanem lélek szerint él, ha valóban Isten Lelke lakik benne (8,9). A keresztségben levetette az érzékies testet (Kol 2,11), meghalt, ill. eltemetkezett Krisztussal (2,12; Róm 6,4), a régi ember keresztre feszítettet vele, hogy „a bűnös test elpusztuljon és ne szolgáljunk többé a bűnnek” (6,6). Krisztussal feltámadva a keresztyén kiszabadult a halál hatalmából (6,5.8–10); új életet él: Jézus Krisztusban (8,2), ill. Jézus Krisztusban az Istennek (6,11), az Isten Lelke által (8,2), aki megszabadít a bűn szolgaságától, a lélek halálától (8,2 kk.) és a – feltámadáskor – a test halálától (6,21–23; 8,11). Az újjászületés és a Lélekben való megújulás (Tit 3,5) megkívánja, hogy a keresztyén többé ne a test, vagyis a bűnre hajló gyarló emberi természet, hanem a lélek szerint éljen (Róm 8,4–7), az Isten Lelkének, azaz annak az isteni erőnek a követelményei szerint, amelynek köszönhetően megtisztult, szentté lett, megigazulttá vált (1Kor 6,11). A keresztyénnek nem szabad többé tagjait a gonoszság eszközeként a bűn szolgálatára adnia, hanem Istennek kell szentelnie, az igazság eszközéül (Róm 6,13). Ha nem él is többé test szerint (8,9), azaz kiszabadult is a gyenge, bűnre hajló természet szolgaságából, azért a test gyengeségeitől még nem szabadult meg teljesen (6,19); a test még tusakodik a lélek ellen (Gal 5,17). A keresztyén még lehet testi (1Kor 3,1–3), azaz erkölcsileg tökéletlen; ezért buzdít az apostol a test szerinti élet kerülésére, a lélek szerinti életre (Róm 8,12 kk.; 13,14; vö. 6,12 kk.; Gal 5,16), arra, hogy a testet szenvedélyeivel és vágyaival feszítsük keresztre (5,24; Kol 3,5). – 3. E páli tanításban a ~, vagyis az ember teste a bűn forrása és eszköze (Róm 7,18.25; Ef 2,3; vö. Róm 7,5.23; 6,12 kk. 19; 8,13), úgyhogy az ap. bűnös (6,6; 8,3) és halálra szánt (7,24) testről beszél. Így a ~ = test szemben áll az értelemmel és a belső emberrel (7,23.25 és 7,22; vö. Mk 14,38). Mindazáltal az ember anyagi része, a ~ nem lényege szerint rossz, ellenkezőleg oda lehet adni élő, szt., Istennek tetsző áldozatul (Róm 12,1) és az igazság szolgálatába lehet állítani az életszentségért (6,19); halandó testünkön nyilvánvalóvá válhat Jézus élete (2Kor 4,11). Ha a testben élünk is, harcunkat nem a test szerint vívjuk (10,3), nem vagyunk a testnek lekötözve, hanem a lélekkel elfojthatjuk a test szerinti tetteket; az Isten Lelke vezérel bennünket (Róm 8.4.12–14). Krisztust, aki bünt nem ismert (2Kor 5,21) Isten szintűgy „a bűnös testhez hasonló alakban” küldte el (Róm 8,3; vö. 2Kor 5,21). Tehát a bűn és a ~ közötti kapcsolat nem lényeg szerinti, nem szükségszerű. Pál nem a gör. filozófusok dualizmusát vette át, akik az anyagot lényege szerint rossznak tartották; az a dualizmus, amelyet Pál az emberben fölfedezett, nem ontológiai, hanem etikai az első ember bűnének következménye (Róm 5,12–19). – 4. Egyébként Pál még tágabb értelemben is élt a ~ = test szóval: a ~ nemcsak az érzékiségnek és a kicsapongásnak a forrása, hanem az értelem és az akarat bűnei is benne gyökereznek (Gal 5,19–21; 1Kor 3,3). A ~ az az emberben lakó gonosz hatalom, amely bűnbe viszi az embert (vö. Jak 1,14). Így azt lehet mondani, hogy a ~ = test minden bűnnek és vétéknek a forrása (Gal 5,19–21); hiszen ellentéte a szeretetnek (5,13), bizonyos értelemben rokon a rabbinizmusból ismert „rosszra hajlás” fogalmával (vö. a rosszra hajló szívvel: 4Ezd 3,21; 4,30 kk.), ha a rabbinizmusban az emberi szívben lakik is, Pálnál viszont a „külső ember”-rel (2Kor 4,16) v. a „rég ember”-rel (Róm 6,6), azaz az ember testi, földies lényével, mivoltával (vö. 6,6; 7,22) függ össze. Mint a bűn (pl. 6,12.14.20), úgy olykor ez a gonosz hatalom is már-már személyként jelenik meg (8,12): a Lélek ellen tusakodik, kívánságai vannak (Gal 5,17.24), kívánságával a halálba viszi, ellentmond Istennek (Róm 8,6 kk.). – A ~nak = a testnek, azaz az embernek fizikai értelemben vett gyengesége, a halandóság már az ÓSz-ben (Ter 2,17; 3,19; Sir 25,24; Bölcs 1,12–16; 2,23 kk.) és a korai zsidóságban is az első ember bűnének a következménye (vö. Róm 5,12–19; 1Kor 15,21 kk.). Az ember erkölcsi gyarlósága a korai zsidóságban is Ádám örökségéért szerepel (4Ezd 3,20.26; 8,21), de nem úgy, mint

Pálnál, a ~sal, az ember testével = anyagi részével kapcsolatba hozva, ha a Bölcs 9,15 a testet – mint Platón – talán a lélek szempontjából teherként állítja is elének, amely akadályozza az értelem működését, érvényesülését, nem csupán elméleti-spekulatív tudásra, hanem főleg gyakorlati bölcsességre és jámborságra gondolva (vö. Bölcs 9,16–18). Ezt a gondolatot világosabb formában a sztoicizmus és Philo fogalmazta meg, s bizonyos értelemben hatással lehetett Pálra; mindazáltal a gör. filozófia antropológiáját és ontológiai dualizmusát az ap. nem vette át.

Husai: 2 férfi neve az ÓSz-ben. A fontosabb az arkita ~, Dávid bizalmasa. Absalom lázadása után Dávid parancsára visszatért Jeruzsálembe, s okosságával ki tudta játszani → Achitofel veszedelmes tanácsait (2Sám 15,32–37; 16,16–17,22; 1Krón 27,33).

húsvét: I. Elnevezése. 1. Az ÓSz-ben az arám paszka szónak a héb.-ben a pészah felelt meg (a maszoréta szövegben 49-szer szerepel, s a 2Krón 35,18 kivételével mindig névelővel). A poh ígét még a Kiv 12,13.23.27 is tartalmazza, továbbá: 2Sám 4,4; 1Kir 18,21.26; Iz 31,5. Az akkádból és az ugariti szövegekből nem adatolható, de a szír és az arab nyelvemlékekből kimutatható fő alapjelentése alighanem 'sántít', ebből a kultuszban 'ugrál, táncol' lett, majd kifejlődött Izr.-ben a rítus teol.-i értelmének kifejezésére az 'átugrani, megkegyelmezni' jelentés (Kiv 12,13.23.27; Iz 31,5). A szónak az egyiptomi nyelvből való eredeztetése nem valószínűsíthető. A happeszah jelenthet rítust és áldozati állatot. – 2. Az ÚSz-ben az arám szónak mindig (29-szer) a gör. pászka felel meg, ahogy a LXX-ban is. Miként az ÓSz-ben, úgy az ÚSz-ben az ünnepet, a szertartást és az áldozati állatot is jelentheti. – II. Bibliai források. A ~ra vonatkozó előírások az ÓSz-ben: Kiv 23,18 (→ Szövetség könyve, a ~ szó szerint való említése nélkül); 34,25; 12,21–27; MTörv 16,1–8; Kiv 12,1–14.43–49; Szám 9,1–14; Lev 23,5 (→ szentség törvénye); Ez 45,21–24. A ~ megünneplése: Józs 5,10 kk.; 2Kir 23,21 kk.; 2Krón 30,35; Ezd 6,19–22. A → kovásztalan kenyér ünnepével kapcsolatos előírások és tények ugyanezek a helyeken találhatók. De önálló ünnepként is tárgyalja: Kiv 23,15; 34,18; MTörv 16,16; Kiv 13,3–10; 12,15–20; Lev 23,6 kk. (szt.-ség törv.-e); Szám 28,17–25; a tört.-i szövegek közül: 2Krón 8,13. – III. Eredete. A legrégebb bibliai szövegek arra engednek következtetni, hogy az izr. törzsek a ~i szertartást már Mózes idejében ismerték (Kiv 3,18; 5,3; 7,16.26; 8,16.21–24; 9,1.13; 10,3.7–11.24–26). Különösen a 8,21–24 látszik arra mutatni, hogy Izr. fiai kötelezőnek érezték magukra nézve egy szertartást, amely Egyiptomban, ahol a kosnak számos kultikus helye volt, szentségtörésnek számított. Így J. Wellhausen óta a kutatás a ~ eredetét a nomád pásztorok egy tavaszi ünnepében keresi, amikor is föláldozták a nyájból az első ellést. L. Rost és M. Noth a ~ ünnepének nomád gyökereit keresve kapcsolatba próbálták hozni az Egyiptomból való kivonulásra vonatkozó hagyományt a pásztoroknak a téli legelőről a nyári legelőre való, évente ismétlődő átvonulásával (→ Izrael fiai Egyiptomban, → kivonulás Egyiptomból). M.-J. Lagrange arra a párhuzamra hívta föl a figyelmet, amely a bibliai ~ és az arab nomádok által tavasszal föláldozott első ellés közt felfedezhető. É. Dhorme összevetette a 12,1–14: leírt rítus elemeit a nomád szokásokkal. Ugyanígy J. Henninger is, de ő a jellegzetes vonásokat is kiemelte: tavaszi ünnep, családi ünnep, ezen fő szertartásként a nyáj első ellésének föláldozása és az ajtófélfá megkenése vérrel, áldozati lakoma és a csonttörés tilalma, kíséző szertartásként, majd arra a következtetésre jutott, hogy a bibliai ~ és az iszlám előtti arabok ~ ünnepe közös tőre vezethető vissza. Mindehhez járulnak azok a megfigyelések, amelyeket a mai félnomád népek közt tettek Jordániában. Annyi bizonyos, hogy a bibliai ~ rítusát inkább a nomád és félnomád népek szokásaival kell összefüggésbe hozni, semmint a már letelepült kánaániak szokásaival. – IV. Az izr. ~ a fogságig. Minthogy a nomádok ünnepének és a kivonulásnak körülményei egybeestek, kézenfekvő lehetett Mózes számára, hogy a régi kultikus ünnepet fölhasználja Jahve üdvözítő tetteire való → emlékezésül (zikkaron; 12,14). Az eredeti szertartások üdvösségtört.-i értelemben való átértékelése egészében véve törvényes volt. Az ünnep neve

(peszah) arra utal, hogy amikor Jahve átvonul Egyiptomon, Izr. fiainak háza mellett elhalad (12,14.23.27). A nyáj első ellésének föláldozásával kapcsolatba kerültek Egyiptom elsőszülöttei, akiket a megakadályozott áldozatért Jahve kárpótlásul követelt (12,29). Az ajtófélfák és a szemöldökfa vérrel megkenése, ez az eredetileg bajelhárító rítus most azt jelenti, hogy amikor Egyiptom elsőszülötteire lesújtott, Izr. fiainak elsőszülötteit megkímélte. A keserű saláta, amely a nomádok körében a sót helyettesítette, az egyiptomi szolgaság keserű voltának lett a jelképe. A kovásztalan kenyérré és az útrakész öltözetre – nomád pásztorok körében, akik egy éjszakára összejönnek a szentélynél, ez egészen természetes – a sietség lett a magyarázat, amellyel Izr. fiai Egyiptomból elindultak. Az előírások (12,1–14), jóllehet a Pentateuchus legújabb rétegéhez (P) tartoznak, a szertartást a legősibb formájában megőrizték. A tavaszi hónap (a fogság előtt → Abib v. az 1. hónap, a fogság után → Niszán), amelynek holdtöltekor az ünnepet meg kellett tartani nomád szokás szerint, az év kezdetét jelentette, bár Izr.-ben a letelepedéssel őszre tevődött át az év eleje (→ naptár). Az ünnep családi ünnepnek látszik, papról nincs szó a leírásban. Áldozati állat csak kecske és juh lehet, ami a nomádok számára a megélhetést jelentette. – A Kánaánban való telepedés után ~ éjszakájához hozzákapcsolódott a kovásztalan kenyér (mazzot) egy hétig tartó ünnepe, amely a nomád ~tól eltérően a földművesek tavaszi ünneplése volt. Jellemző módon a papi hagyományban elkülönül a 2. ünnep. Az 1. kísérlet összekapcsolásukra Józs 5,10 kk.; fejlettebb fokon: MTörv 16,1–8 és teljesen: Ez 45,21. A kultusznak a jeruzsálemi templomban való összpontosítása (MTörv), amely Hiszkija nevéhez fűződik, a ~ra is kiterjedt (vö. 2Kron 30,1). A deuteronomikus törv.-ben (MTörv 16,1–8) a ~nak már nincs családi és nomád jellege; már nagy állatot is föl lehet áldozni és ebből következően az áldozati állatot meg is lehet főzni, azaz föl lehet darabolni. De hogy ez a gyökeres újítás nem vált teljesen általánossá, azt nemcsak a ~ törv.-e (Kiv 12,1–14; Lev 23,5–8: mindkét szövegben a fogság előtti „első hónap” szerepel), hanem az ún. elephantinei papiruszok közül a ~i is mutatja. Kiviláglik belőle, hogy az elephantinei közösségnek nemcsak temploma volt, hanem a ~ot és a kovásztalan kenyér ünnepét is megülte a deuteronomikus törv.-nyel ellentétben, mégpedig a 23,5–9 által meghatározott időpontban. II. Dárius király politikai megfontolásból védte ezt a gyakorlatot. – V. A zsidó ~. A fogság utáni időben a ~ot a deuteronomikus és a papi törv.-t összekapcsolva ünnepelték: az állatot a Templomban áldozták föl, utána családi körben szakrális lakomát tartottak. A Templom elpusztulása (Kr. u. 70) után a rítus első részét el kellett hagyni; ez csak a samariaiak közt maradt fenn, akik ma is áldoznak föl állatot a → Gerizim hegyén. A zsidó ~ rítusának napjainkig a Misna Peszahim traktusa jelenti a magvát. Eszerint a Niszán hónap 13. és 14. napja közé eső éjszaka az egész házat át kellett kutatni, nem maradt-e kovással sült kenyér; a talált maradékot 14-én de. 11 óráig lehetett elfogyasztani; délben az összes többit el kellett égetni. Naplemente előtt (14³⁰-kor kezdtek hozzá, v. ha Niszán 14. péntek volt, akkor 11³⁰-kor) → hallel énekelve leölték a Templomban az áldozati állatokat. A hívő maga ölte le áldozatát; a papok csak fölfogták a vért, odaöntötték az oltár lábához és az égőáldozat oltárán elégették a hájat. Ezután a hívő hazavitte áldozati állatát, ott nyáron megsütötték és a család elfogyasztotta. A „család” lehetett nem vérségi kötelékkel összetartozó emberek közössége is. A zarándokok rendszerint társultak egymással, s Jézus is ilyen közösséget alkotott a tanítványokkal. – Az áldozati állat elfogyasztásakor a Kiv 12,11 előírását (útra kész testtartás, gyorsan evés) már nem tartották; inkább gör. v. róm. lakoma jellegét öltötte a ~i áldozat elköltése. A Misna kifejezetten azt írja elő, hogy még a legszegényebbek is leheveredve fogyasszák el az áldozati állatot, és iganak hozzá 4 pohár bort. A lakoma menete: áldás az 1. pohár borra, a saláta és a gyümölcspüré, majd a ~i bárány föltalálása, a 2. pohár megtöltése, a Kivonulás tört.-ének elbeszélése, a hallel (Zsolt 113 kk.) első része, ezután a családfő odanyújtott kinek-kinek egy harapás kovásztalan kenyeret, aztán egy falat gyümölcspürébe (haróset) mártott keserű salátát, ezt követte a ~i bárány elfogyasztása a 2. pohár bor kíséretében, amelyet a 3. pohár bor követett hálaadásul a

lakomáért (ezért „áldás kelyhe”; vö. 1Kor 10,16), a 4. pohár teletöltése, a hallel második része (Zsolt 115–118; 136), a 4. pohár kiürítése. Az ünnepléskor minden időben mindenkinek úgy kellett magát tekinteni, mintha maga vonult volna ki Egyiptomból: Isten egykori szabadító tette a ~ban jelenvalóvá válik, ugyanakkor eszkatologikus várakozás is vegyül az ünneplésbe. Így kap a ~ szentségi jelleget. – VI. A ~ Kumránban. A kumráni ünnepi naptárból tudjuk, hogy a közösség miképpen ülte a ~ot. E naptár szerint Niszán hónap 14. mindig keddre esett. Mivel ez a naptár nem egyezett a jeruzsálemi templomban érvényes naptárral, és a kumráni közösség is kerülte a Templommal való kapcsolatot, Kumránban nem áldoztak bárányt, hanem más szakrális étkezéssel helyettesítették. – VII. A ~ az ÚSz-ben. Az a vacsora, amelyet Jézus utoljára elköltött tanítványaival, akaratából az ÚSz ~ja (Lk 22,15). Ez a tény függetlenül attól, hogy az → utolsó vacsora zsidó ~i vacsora formáját öltötte-e v. sem. Annyi bizonyos, hogy Jézus az ÓSz ~ját újjá, az ÚSz ~jává formálta át. Ez azt jelenti, hogy Jézus maga lépett a bárány helyébe (→ Isten Báránya), Ő lett „a mi húsvéti bárányunk” (1Kor 5,7). Miként az ósz-i, úgy az úsz-i ~ is → emlékezés: Isten egyetlen tört.-i üdvözítő tettének megjelenítése a kultikus közösségben a jövő beteljesedés elősegítésére (Lk 22,16; 1Kor 11,26).

húsvéti bárány: → húsvét, → Isten Báránya.

húsvéti vacsora: → húsvét, → utolsó vacsora.

Husz: Jób hazája (Jób 1,1). A Siral 4,21 is említi; a szövegkörnyezet alapján Edomban kell keresnünk. Ter 36,28; 1Kron 1,42: e helyeken a személynév (Uc) Edomra utal, Ter 10,23; 1Kron 1,17 viszont Arám fiaként említi Uct. Jób emlékét őrzi a Miskin Sejk (‘szegény öreg’) helynév a Jordántól K-re eső országrész É-i részén (a Jarmuktól kb. 25 km-re É felé a Damaszkusz és Amman közti útnál). Nem messze (kb. 14 km-re) Ny-ra fekszik Szaad Sejk, amelynek nevezetességei: „Jób köve” (→ sztélé), „Jób-kolostor”, „Jób-fürdő” és „Jób sírja”.

Hürkánia: I. Johannesz Hürkánosz által épített erőd, amely az utolsó → Hasmoneusok menedéke volt. Nagy Heródes elfoglalta (Kr. e. 31) és megerősítette. Később a romjai fölé épült a Szt. Szabbász kolostor. Ma: Hirbet-Mird.

hűség, hosszútűrés: Isten ~e a Bibliában gyakran szerepel együtt irgalmával és kegyelmével (pl. Ter 24,27; Kiv 34,6), s annak a bizonyossága, hogy Isten változhatatlan, örök szeretettel szereti az embert. Az Úr „hűséges Isten, ment minden álnokságtól, igaz és egyenes” (MTörv 12,4). A hívő ember rendíthetetlen bizalmának Isten ~e az alapja (Zsolt 31,6–7; 40,11 kk.; 69,14; 1Kor 10,13); ugyanígy az üdvösséget váró keresztények biztonságának is (1,9; 1Tesz 5,24), mert Isten teljesíti ígéretét és befejezi, amit elkezdett (Fil 1,6; 1Tesz 5,24). Krisztus nem kevésbé ~es, Ő „az Amen, a hű és igaz tanú” (Jel 1,5; 3,14; 19,11). → kegyelem.

hűtlenség: → elpártolás.